

BETEKINTŐ

2019/2. szám

Impresszum

Főszerkesztő: *Papp István*

Szerkesztők: *Krabulcsán Zsolt*
Petrás Éva
Pócs Nándor

Angol verzió: *Petrás Éva*
Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*
Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*
Technikai szerkesztő: *Pénzes Dávid*

Kiadja: *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*
Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: *1067 Budapest, Eötvös u. 7.*
Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 1788–7569

Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

Tanulmányok

HEGEDÜS GYULA

Nyárádi Miklós meghallgatása a berni amerikai követségen 1948 decemberében
..... 5

FARKAS JUDIT ANTÓNIA

Ronald Searle és Kaye Webb illusztrált riportázsának magyar menekültjei
(1959)..... 24

BÁRTA, MILAN

A csehszlovák állambiztonság együttműködése a keleti blokk politikai
rendőrségeivel 1945–1949. Történeti vázlat..... 51

Közlemények

SÁRHEGYI TAMÁS FELICIÁN

Pillanatkép 1956-ból: A Szabadság téri szovjet hősi emlékmű rongálása.....69

NAGY PÉTER

Egy magyar ügynök Izraelbe telepítése..... 80

Forráselemzések

SZŐNYEI TAMÁS

Valódi hálózat – virtuális iratgyűjtő. „Pécsi Zoltán” lappangó Munka-
dossziéjának rekonstrukciója..... 98

MARCINKIEWICZ-KACZMARCZYK, ANNA

A Női Ligára vonatkozó levéltári iratok a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete
Központi és Területi Levéltáraiban, valamint hasznosíthatóságuk a szervezet
történetének feltárásában..... 111

Tanulmányok

Hegedüs Gyula

Nyarádi Miklós meghallgatása a berni amerikai követségen 1948 decemberében

Bevezető

„Nyarádi Miklós, aki a Független Kisgazdapárt képviselőjeként került a pénzügyminisztérium élére, novemberben hivatalos ügyek ürügyével külföldre utazott és a kiküldetés lejártával nem tért vissza az országba. Külföldi tartózkodási helyéről írásban benyújtotta lemondását, pénzügyminiszteri megbízatásáról és képviselői mandátumáról, valamint bejelentette a Független Kisgazdapártból való kilépését. Nyarádi Miklós szökése azt bizonyítja, hogy a demokratikus pártoknak fokozottabb éberséget kell tanúsítaniuk megbízottaiknak felelős kormányzati funkciókra való kijelölésénél.”¹ Ez a rövid hír a *Népszava* 1948. december 5-i számában jelent meg, majd pár napon belül ösztűz zúdult az „áruló” pénzügyminiszterre a magyar sajtóban. Nyarádi „szökése” felgyorsította az eseményeket az amúgy is feszült belpolitikai légkörben. December 10-én lemondott Dinnyés Lajos² miniszterelnök és több kisgazdapárti államtitkár.

Nyarádi (1946-ig: Scheidl) Miklós (1905–1976) 1928-ban szerzett jogi doktorátust. 1933-tól a Pesti Hazai Első Takarékpénztárban dolgozott jogászként, 1942-től a bank főügyésze volt. 1945-ben belépett a Független Kisgazdapártba. 1946. április 6-án államtitkárrá nevezték ki a Pénzügyminisztériumban.³ Legfontosabb feladata a Nyugatra hurcolt magyar javak restitúciója volt, az ő nevéhez fűződik a Magyar Nemzeti Bank aranykészletének hazahozatala 1946 augusztusában.⁴ 1947. március 14-én, Rác Jenő⁵ pénzügyminiszter lemondása után Nagy Ferenc⁶ miniszterelnök Nyarádit kérte fel a pénzügyi tárca vezetésére, aki április 9-én vette át hivatalát.

1. *Népszava*, 1948: 6.

2. Dinnyés Lajos (1901–1961) kisgazdapárti politikus, honvédelmi miniszter (1947), miniszterelnök (1947–1948).

3. Bölöny–Hubai, 2004: 407.

4. Vida, 1979: 11–12.

5. Rác Jenő (1907–1981) közgazdász, kisgazdapárti politikus, pénzügyminiszter (1946–1947).

6. Nagy Ferenc (1903–1979) kisgazdapárti politikus, újjáépítési miniszter (1945), miniszterelnök (1946–1947).

1948 novemberében Nyárádi Svájcba utazott hivatalos útra, ahol néhány nap múlva bejelentette lemondását. Ezt követően jelentkezett az Amerikai Egyesült Államok berni diplomáciai képviselőjénél, ahol közölte, hogy kész beszámolni a magyarországi fejleményekről. A volt pénzügyminisztert két követségi alkalmazott hallgatta meg. A beszélgetésről készült 72 oldalas jegyzőkönyvet elküldték a budapesti amerikai követség munkatársainak, akik egy másolatot átadtak a brit diplomatáknak. Alexander Helm⁷ brit követ a jegyzőkönyvet egy rövid összefoglalóval együtt továbbította Londonba.⁸

A Nyárádi Miklós meghallgatásáról készült jegyzőkönyv másolata a brit National Archives gyűjteményébe került, ahol 2004 júliusában vált hozzáférhetővé. A londoni levéltár online katalógusában az 1945 és 1956 közötti időszak magyar vonatkozású iratait keresve akadtunk rá. A jegyzőkönyv igen terjedelmes, és rengeteg témát érint. Műfajából adódóan egy szerkesztetlen dokumentumról van szó, számos ismétléssel és pontatlansággal. Terjedelmi okokból a teljes szöveg helyett egy tartalmi összefoglalót közlünk, követve a jegyzőkönyv fejezetbeosztását és röviden összefoglalva minden egyes fejezet tartalmát. A jegyzőkönyv oldalszámait szögletes zárójelben jelöljük. A szöveg fordítását jelen sorok írója végezte.

Jegyzőkönyv Nyárádi Miklós meghallgatásáról

A jóvátétel

„A szovjet gazdasági behatolás Magyarországra a jóvátétel kérdéseivel kezdődött”, szögezi le Nyárádi rögtön a meghallgatás elején, majd összefoglalja az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény jóvátételről szóló pontjait. 1945 júniusában Vorosilov⁹ marsall és Dálnoki Miklós Béla¹⁰ miniszterelnök aláírta a jóvátételi egyezményt, melyben rögzítették a jóvátétel menetrendjét és az egyes árucikkek árát.¹¹ Az árakat a világgpiaci árak alatt határozták meg, „így később, amikor a magyar valutát stabilizálták [...] egy jóvátételi dollár kb. 50 Ft-ot ért a 11,70 forintos hivatalos árfolyam helyett. Voltak olyan árucikkek, melyek árát olyan alacsonyan határozták meg, hogy 1 jóvátételi dollár kb. 300 Ft-ot ért. [...] Az ilyen árak meghatározása természetesen azt jelentette, hogy a szovjetek totális ellenőrzést gyakoroltak a magyar ipar fölött, amely eleinte szinte kizárólag olyan termékeket gyártott, amelyeket jóvátételként át kellett adni.” [2–3.]

7. Helm, Alexander Knox (1893–1964) brit diplomata, az Egyesült Királyság budapesti képviselője, majd követe (1946–1949).

8. TNA FO 371/78543.

9. Vorosilov, Kliment Jefremovics (1881–1969) szovjet marsall, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke (1945–1947)

10. Dálnoki Miklós Béla (1890–1948) katonatiszt, politikus, miniszterelnök (1944–1945)

11. Lásd Balogh–Földesi, 1998: 28–35.; Szűcs, 1996: 93–119.

1948 júniusában a Szovjetunió 65 millió dollárt elengedett a jóvátételből.¹² Amikor Nyárádi írt egy cikket¹³ a jóvátétel csökkentéséről, azt a figyelmeztetést kapta a kommunistáktól, hogy „nem szabad hangsúlyoznom, mekkora könnyítés volt a csökkentés a magyar gazdaság számára, különben a magyar nép látná, milyen nagy terhet jelentett a jóvátétel korábban”. [3.]

Szovjet fosztogatások

Nyárádi nem tud pontos adatokat mondani a szovjet hadsereg által leszerelt gépekről és elvitt árukról. Állítása szerint tanúja volt annak, ahogy 1945 februárjában a szovjetek az összes betétet elvitték a Pesti Hazai Első Takarékpénztárból.

1947 tavaszán Puskin¹⁴ szovjet követ azt kérte a magyar kormánytól, hogy fizesse vissza a debreceni Ideiglenes Kormány 1945-ben nyújtott, 750 millió pengő összegű kölcsönöket. „Amikor megvizsgáltuk ezt az ügyet – folytatja Nyárádi –, azt találtuk, hogy a pengőt budapesti bankokból rabolta el a Vörös Hadsereg, és azt kölcsönözte a debreceni Ideiglenes Kormány.”¹⁵ [3–4.]

Máskor is előfordult, hogy a Szovjetunió többször követelt pénzt vagy kártérítést ugyanazért. 1948 tavaszán a szovjet–magyar vegyes bizottság egyik ülésén Dekanozov¹⁶ azt vetette fel, hogy a magyar kormány térítse meg azokat a károkat, melyek a német cégek szenvedtek az ostrom és a megszállás során. „Ez azt jelenti – magyarázza Nyárádi –, hogy a szovjet kormány, miután a Vörös Hadsereggel kifosztotta ezeket a cégeket és elvittette gépeiket, most azt követeli a magyar kormánytól, amely átadta ezeket a cégeket a szovjet kormánynak, hogy fizesse ki a szovjet hadsereg által elrabolt alkatrészek értékét.” [4.]

12. Az 1948. július 23-án aláírt megállapodás alapján a Szovjetunió elengedte a még hátralévő jóvátételei fizetési kötelezettség felét. Lásd Honvári, 2012.

13. Nyárádi, 1948: 1–4. A cikk a következő megállapítással zárul: „A felszabadulás után a Szovjetunió felé irányuló jóvátételei kötelezettség teljesítése a Magyarországon meginduló termelés számára bizonyos mértékig megszabta a fejlődés ütemét és feszítő erőként hatott a nemzetgazdaság erőforrásainak fokozottabb igénybevételére. A Szovjetunió segítsége következtében viszont terheink csökkenni és a nyújtott segítség jelentősen hozzájárul gazdasági talpraállásunkhoz, valamint az ország felvirágoztatására irányuló erőfeszítéseinkhez.”

14. Puskin, Georgij Makszimovics (1909–1963) szovjet diplomata, a SZEK politikai tanácsadója (1944–1948), budapesti követ (1945–1949), a szovjet kormány képviselője Berlinben, majd berlini nagykövet (1949–1952), külügyminiszter-helyettes (1952–1953).

15. 1947 áprilisában Rác Jenő a következő választ kapta Szviridov tábornoktól, a SZEK elnökétől: „...ezeket a bankjegyeket [...] a Szovjetunió hadiszákmányként tette magáévá és ilyenformán azok visszaszabocsátása a magyar kormány részére, kölcsönnek tekintendő.” Rác Jenő levele Nyárádinak, 1947. április 10. Közlé Szűcs, 2008: 1176–1177.

16. Dekanozov, Vlagyimir Georgievics (1898–1953) szovjet diplomata, állambiztonsági tábornok, külügyminiszter-helyettes (1939–1947), a GUSZIMZ helyettes vezetője (1947–1949). A GUSZIMZ-ról lásd a 27. lábjegyzetet.

Potsdam

A potsdami konferencia után Vorosilov marsall jegyzékben követelte a német cégek és érdekeltségek azonnali átadását a Szovjetunióknak. A német vagyon átadásáról szóló megállapodást már a Tildy-kormány írta alá.¹⁷ [5.]

A vegyes vállalatok megszervezése

A szovjet–magyar vegyes vállalatok létrehozásáról az 1945. augusztus 27-én aláírt szovjet–magyar gazdasági egyezmény rendelkezett.¹⁸ Nyárádi szerint a szovjetek folyamatosan próbálkoznak növelni a szovjet befolyás mértékét, anélkül hogy valós befektetést tennének. Az igazgató mindig a szovjet érdekeket védi, ha mégis valamilyen fennakadás történik a szovjet követelések teljesítésében, Rákosi Mátyás¹⁹ vagy Gerő Ernő²⁰ azonnal közbeavatkozik. [7.]

A MESZHART (Magyar–Szovjet Hajózási Rt.) valós értékét Nyárádi 130 millió forintra becsüli. A magyar fél 100 millió forint értékű hozzájárulását csak 50 millió forintnak számolták el. A szovjet fél a német vagyonként megszerzett pécsi szénbányákat és néhány uszályt apportált, összesen szintén 50 millió forint értékben. Így tehát a magyar fél hiába tett be apportként kétszer akkora értéket, mint a Szovjetunió, a két fél tulajdonhányadát 50–50%-ban állapították meg. [8.]

A MASZOVLET (Magyar–Szovjet Polgári Légiforgalmi Rt.) Nyárádi szerint nem különösen jelentős cég, körülbelül 15 darab L-52 típusú²¹ repülőgéppel rendelkezik. A magyarországi repülőterek is a vállalat tulajdonában vannak. A cég veszteségeit a Gazdasági Főtanács fedezi. [8–9.]

A Magyar–Szovjet Bauxit-Alumínium Társaság négy vagy öt vállalatból áll.²² Ez az ország legnagyobb vállalata, értékét Nyárádi 800 millió és 1 milliárd forint közé becsüli. Kulcsfontosságú cég, hiszen a bauxit Magyarország egyetlen fontos nyersanyaga. A vegyes vállalat igazgatója Bobkov, az egyik legbefolyásosabb szovjet ember Magyarországon, akit Nyárádi „nagy szélhámos”-ként jellemez. A szovjetek sokszor nem tartják be a magyar jogszabályokat, és a magyar kormány engedélye nélkül exportáltak bauxitot Németországba. [10–11.]

A MASZOVOL-t (Magyar–Szovjet Ásványolaj Rt.) a MAORT (Magyar–Amerikai Olajipari Rt.) konkurenciájaként hozták létre. Eredetileg magyar–német cég volt.

17. A megállapodás alapján a kormány 1945. december 23-án kiadta 11.700/1945. M. E. számú rendeletét. *Magyar Közlöny*, 1945: 2.

18. Lásd Sipos–Vida, 1985: 102–123.

19. Rákosi Mátyás (1892–1971) kommunista politikus, miniszterelnök-helyettes (1945–1952), miniszterelnök (1952–1953).

20. Gerő Ernő (1898–1980) kommunista politikus, kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter (1945), közlekedésügyi miniszter (1945–1949), pénzügyminiszter (1948–1949), államminiszter (1949–1952).

21. A MASZOVLET valójában 11 db Li-2 típusú utasszállító repülőgéppel kezdte meg működését.

22. 1945 után több bauxitbányászattal, timföld- és alumíniumgyártással foglalkozó vállalat összevonásával létrehoztak két nagy szovjet–magyar vegyes vállalatot, melyek 1950-ben egyesültek. Lásd *Archives Portal*, é. n.; Sipos, 2006.

Kelet-Magyarországon kapott koncessziót az olajkitermelésre, de eddig nem találtak semmit. A kudarc oka Nyárádi szerint a gyenge minőségű gépek és a képzetlen személyzet, de a szovjetek szabotázzsal magyarázzák. Angyal Ferencet²³ például 15 év börtönbüntetésre ítélték ezért.

A MOLAJ a háború alatt a magyar Hadügyminisztériumhoz tartozott, így nem volt német tulajdon, mégis vegyes vállalattá szervezték. A magyar hatóságok különleges elbánásban részesítik a céget a Shell és a Vacuum vállalatokkal szemben. Az összes vegyes vállalat közül a MOLAJ-nak a legnagyobb az árbevétele, 1947-ben a szovjet fél 9 millió forint értékű nyereséget jelentett be, amit a magyar fél ki is fizetett az osztalékegyezmény alapján. [12.]

Szovjet vállalatok Magyarországon

Az amerikai diplomaták egy listát mutatnak Nyárádinak 40 szovjet tulajdonú gépipari és elektrotechnikai vállalatról, melyek Nyárádi jelentőségük alapján rangsorol. [13–15.]

Ezután egy újabb lista alapján Nyárádi részletesen bemutatja a magyar gazdaság legfontosabb szereplőit. A Magyar Általános Hitelbank az ország legfontosabb pénzügyintézete, tulajdonában áll a teljes magyar ipar 40%-a, azon belül a nehézipar nagyobb része. Eredetileg 18%-ban francia tulajdon volt, de 1942-ben át kellett adni a francia részvényeket a Dresdnerbanknak. A Szovjetunió először a 18%-nyi német tulajdonrészre kapta meg. „Aztán rájöttek – magyarázza Nyárádi –, hogy nemcsak a bankok rendelkeznek vállalati részvényekkel, de a vállalatok is bankrészvényekkel, például az Általános Hitelbank rendelkezett 100 millió forint értékű Ganz Danubius részvényekkel, míg a Ganz Danubius 50 millió forint értékű Általános Hitelbank-részvénnyel. A szovjetek követelték a Ganz részvényeinek 18%-át, majd ennek alapján a Ganz hitelbanki részvényeinek 18%-át. Ezt minden cégnél megismételték, s így részesedésüket 24%-ra emelték.” A bankot és a tulajdonában lévő vállalatokat 1947-ben államosították, amiért a szovjet kormány kártérítést követelt. [16–17.]

Nyárádi hiányolja a listáról a Kereskedelmi és Iparbankot, amely eredetileg német érdekeltség volt.²⁴ Miután a Szovjetunió átvette, ez lett a legfontosabb szovjet pénzügyintézet Magyarországon. Az összes szovjet cég és a Vörös Hadsereg is itt vezeti számláit, és Nyárádi szerint aktívan részt vesz a csempésztevékenységben. A magyar kormány nem tudja ellenőrizni a bank tevékenységét, amely állami engedély nélkül hiteleket is nyújt. A bankok államosítása után csak a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank kapott engedélyt külföldi deviza-tranzakciókra, de Moszkva nyomására a kormány engedélyezte, hogy a szovjet bank is végezhesen ilyen tevékenységet. [18–19.]

Az Ipari Robbanóanyag Rt. esete jól illusztrálta, hogyan igyekezett a Szovjetunió minimális befektetéssel teljes ellenőrzést szerezni egy-egy vállalat fölött. A szovjet ré-

23. Angyal Ferenc (1901–1961) bányamérnök. 1948-ban szabotázs vádjával 15 év fegyházbüntetésre ítélték, 1953-ban szabadult.

24. A bank eredeti neve: Magyar Kereskedelmi Hitelbank Schopper I. G. Rt. Lásd Jenei, 1972: 195.

szesedés kezdetben 40–45% volt. 1948 tavaszán a szovjetek 1,7 millió forintot kínáltak fel azért, hogy 51%-os tulajdoni hányadra tegyenek szert. Nyárádi az összes részvényt el akarta adni nekik, de a szovjet kormány ragaszkodott az 51%-hoz, Rákosi és Gerő pedig az ajánlat elfogadására utasította Nyárádit. Így 6–7 százaléknyi részvényt cserébe a Szovjetunió teljes ellenőrzést szerzett e fontos stratégiai cég fölött. [21.]

A Szovjetunió több osztrák érdekeltségű vállalatot német vagyonnak nyilvánított. Így került szovjet kézbe az Österreichische Creditanstalt – Wiener Bankverein és a tulajdonában álló vállalatok, valamint a Schenker és Társai Nemzetközi Szállítványozási Rt., illetve az Első Dunagőzhajózási Társaság, a pécsi szénbányák tulajdonosa. [22–25.]

A szovjet érdekeltségek jelentősége

Nyárádi a következőképpen foglalja össze a szovjet befolyás jellegét a magyar gazdaságban az 1945–1948 közötti időszakban: „A közvetlen szovjet részvétel a magyar gazdasági életben jelenleg nem nagyon jelentős. A Szovjetunió által a potsdami egyezmény alapján megszerzett összes vagyon nem haladja meg a magyar ipari tőkebefektetés 5%-át.²⁵ A Nagy Ferenc-kormány alatt [...] ez a közvetlen részvétel fontos volt, mert ezzel nyomást tudtak gyakorolni a magyar kormányra. [...] Később, ahogy a kommunisták napról napra egyre nagyobb ellenőrzést szereztek a magyar gazdaság fölött, ez a tényező kezdett veszíteni jelentőségéből.” [25–26.]

A szovjet érdekeltségeket a „Külföldi Szovjet Vagyont Kezelő Főosztály”²⁶ nevű szervezet irányítja, melynek élén Merkulov²⁷ tábornok áll. A GUSZIMZ koordinálja az összes szovjet vállalat működését Magyarországon, Romániában és Ausztriában. Nyárádi szerint a hivatal aktívan részt vesz a Vörös Hadsereg által üzletszerűen végzett csempésztevékenységben, és közvetlenül a szovjet belügyminisztérium alá tartozik.²⁸ Merkulov tábornok „akinek személyét körülvette a rejtély, sőt a félelem légköre”, egyszer elmondta neki, hogy a háború alatt az Állambiztonsági Minisztérium élén állt. Mindezekből Nyárádi arra következtetett, hogy a GUSZIMZ a magyar rendőrséggel is kapcsolatban állt. Valószínűnek tartja, hogy a Magyarországon működő szovjet ügynökök száma meghaladja az ezret. [26–28.]

25. Bán Antal (1903–1951) szociáldemokrata politikus, iparügyi miniszter (1945–1948); 1948-ban elhagyta az országot – szintén 5%-ra becsülte a szovjet cégek volumenét a magyar iparban. Lásd Szűcs, 2008: 1262.

26. Orosz rövidítéssel a GUSZIMZ (Главное управление советского имущества за границей). A szervezet rövid leírását lásd CIA, 1954.

27. Merkulov, Vsevolod Nyikolajevics (1895–1953) szovjet állambiztonsági tábornok, az NKGB (Állambiztonsági Népbiztosság) vezetője (1941, 1943–1946), majd a GUSZIMZ vezetője. 1953-ban Berijával együtt kivégezték.

28. Valójában a hivatal 1947-ig a szovjet Külkereskedelmi Minisztériumhoz, majd azt követően 1953-ig közvetlenül a Szovjetunió Minisztertanácsa alá tartozott. Lásd CIA, 1954.

Meghívás a moszkvai tárgyalásokra

Merkulov 1947 januárjában Budapesten tárgyalásokat kezdett a magyar kormány képviselőivel a Szovjetunió 200 millió dolláros követeléséről, melyre a Potsdami Egyezmény alapján tartott igényt.²⁹ Áprilisban a szovjet kormány meghívta a magyar kormány delegációját Moszkvába, hogy ott folytassák a tárgyalásokat. A delegáció összetételéről szóló vitán Nyárádi ragaszkodott a kommunista párt és a szociáldemokrata párt részvételéhez, és azt kérte Nagy Ferenc miniszterelnöktől, hogy mindeképpen utazzon vele Moszkvába Bán Antal iparügyi miniszter, az 1945. augusztusi szovjet–magyar megállapodás egyik aláírója, valamint Rácz Jenő volt pénzügyminiszter.³⁰ A baloldali miniszterek ezt nem támogatták, de végül a minisztertanács hozzájárult Vas Zoltán³¹ delegálásához.³² Nyárádi szerint két héttel később volt még egy minisztertanácsi ülés, ahol megkapta az utasításait a moszkvai tárgyalásokhoz. Ezen a megbeszélésen Nagy Ferenc – aki másnap indult Svájcba – már nagyon izgatott volt, és Rákosi könnyen meg tudta győzni arról, hogy húzza ki Vas Zoltánt a delegáció névsorából.³³

A szovjet követelés alapját olyan hitelek képezték, melyeket a német kormány nyújtott magyar gépgyáraknak azzal a céllal, hogy beindítsák a Messerschmitt repülőgépek magyarországi gyártását. A hitelből vásárolt gépsorokat üzembe is helyezték, de a front közeledtével szétszerelték és visszavitték Németországba. A 600 millió bírodalmi márka (kb. 200 millió dollár) összértékű hiteleket a magyar–német klíringegyezménytől³⁴ függetlenül kezelték, ezért amikor az utóbbi követelések a potsdami egyezmény alapján a Szovjetunióra szálltak, ennek az összegnek a sorsát nem rendezték.

A háború végén a magyar–német klíringszámlán összesen kb. 2 milliárd pengős német tartozás volt, melyről Magyarország a békeszerződés alapján kénytelen volt lemondani. Nyárádi hangsúlyozza, hogy ez a bekezdés az amerikai és a brit delegációk

29. Merkulov tábornok egy 10 pontból álló emlékiratban sorolta fel a szovjet kormány követeléseit. *Közli Szűcs*, 2008: 605–609.

30. Nagy Ferenc emlékirataiban azt írja, hogy ő ragaszkodott ahhoz, hogy mindegyik párt képviselve legyen a delegációban. Nagy, 1990: 121–122. Az 1947. május 1-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve szerint Nyárádi valóban a következőket mondta: „...a kontinuitás biztosítva lenne Bán és Rácz miniszterek részvételével, és Vas Zoltán személye pedig a Kommunista Párt részéről is a koalíció részvételét domborítaná ki. [...] A problémát olyan rendkívül fontosnak tartja, hogy ez politikai kérdés is és nem csak gazdasági kérdés. A felelősségét nem vállalhatja, sem mint tárca, sem pártja nevében, ennek a tárgyalásnak és [az?] ódiumát.” *Szűcs*, 2008: 1166–1167.

31. Vas Zoltán (1903–1983) kommunista politikus, a Gazdasági Főtanács vezetője (1945–1949), az Országos Tervhivatal vezetője (1949–1953).

32. Lásd *Szűcs*, 2008: 1165–1167.

33. Valójában az utolsó minisztertanácsi ülést, melyen Nagy Ferenc részt vett, 1947. május 1-jén tartották. Nagy Ferenc május 14-én indult Svájcba, és 13-án – Nyárádi állításával ellentétben – nem volt minisztertanácsi ülés. Az 1947. május 16-i ülésen, melyen már Rákosi Mátyás elnökölt, a minisztertanács elfogadta a delegáció névsorát, melyben nem szerepelt sem Bán Antal, sem Vas Zoltán, sem pedig Rácz Jenő. *Szűcs*, 2008: 1229.

34. Az 1932. március 13-án megkötött német–magyar klíringegyezményhez lásd *Németh*, 2017: 22–24.

javaslatára került bele a békeszerződésbe: „Az Önök népei nagyon ügyeltek arra, hogy ne rójanak Németországra további kötelezettségeket más országok felé, hogy azzal ne akadályozzák Németország újjáépítését és jóvátételfizetését. [...] Gyakorlatilag Önök tettek minket védtelenné Moszkvában, mert ez lehetett volna az egyetlen ellenkövetelés a 600 millió birodalmi márkával szemben.” [31–32.]

A moszkvai tárgyalások, 1947. május–december

A magyar delegáció 1947. május 19-én indult Moszkvába. A delegáció tagjai a következők voltak: Vásárhelyi István pénzügyminisztériumi államtitkár, Nékám Sándor (Külügyminisztérium), Szívós István (Iparügyi Minisztérium), Tasnádi György Pénzügyintézet Központ), Ries István igazságügyminiszter (aki két hétig Nyárádit helyettesítette), Jeszenszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Bank vezérigazgatója, valamint Antos István pénzügyminisztériumi államtitkár.³⁵ A szovjet delegációban Merkulov tábornok, Szergejev külkereskedelmi miniszterhelyettes, Dekanozov, aki a magyarországi szovjet vagyon ellenőrzéséért felelt, Zuhovickij jogi szakértő és Bisztrov pénzügyi szakértő vett részt. [34]

Az első és egyben legfontosabb megtárgyalandó kérdés a 200 millió dolláros szovjet követelés volt. Szeptemberre Nyárádiéknak sikerült a szovjet követelést 45 millió dollárra csökkenteni. Ennek azonban megvolt az ára. Amikor 1947. szeptember 8-án, az országgyűlési választások előtt Nyárádi hazaindult Budapestre, Merkulov közölte vele: „...ha a kisgazdapárt bármilyen nehézséget okoz egy új koalíciós kormány megalkotásában, akkor természetesen a szovjet kormány kénytelen lesz újragondolni ezt a hatalmas, 155 millió dolláros csökkentést, és ebben az esetben a megállapodás érvénytelen lesz.” A fizetés módjára vonatkozóan Merkulov egy új szovjet–magyar nehézipari vegyes vállalat létrehozását javasolta. Szovjet részről ez a 45 millió dollár lenne az apport, magyar részről pedig a Weiss Manfréd Művek. A magyar kormány ezt nem fogadta el, ezért november végén a szovjetek új javaslatot tettek: 30 millió dollárt kértek forintban, amit Magyarországon használnának fel, 15 milliót pedig ipari termékekben, melyeket 1949. január 1-től öt éven keresztül szállítana le a magyar fél.³⁶ [34–36.]

35. Vásárhelyi István (1897–1974) pénzügyminisztériumi államtitkár (1945–1950), Nékám Sándor (1905–1982) a Külügyminisztérium jogi szakértője (1946–1947), Szívós István mérnök, az Iparügyi Minisztérium műszaki tanácsosa, Tasnádi György, a háború alatt adóhivatali tisztviselő, majd 1945-től a Pénzügyintézet Központ munkatársa, Ries István (1885–1950) szociáldemokrata politikus, jogász, igazságügyminiszter (1945–1950), Jeszenszky Ferenc (1905–1990) jogász, a Magyar Nemzeti Bank vezérigazgatója (1946–1952), Antos István (1908–1960) közgazdász, pénzügyminisztériumi államtitkár (1945–1951), pénzügyminiszter (1957–1960).

36. Erről az 1947. december 9-én aláírt harmadik jegyzőkönyv rendelkezett. MNL OL XIX-J-1-j 59/f. tétel 21. doboz.

A magyar–szovjet tárgyalások további témái

A tárgyalásokon napirendre került az egyes magyar vasúttársaságok államosítása miatt keletkezett szovjet követelések ügye is.³⁷ E vállalatok német (bár valójában többségében osztrák) részvényei szovjet tulajdonba kerültek, és a szovjet kormány 1 arany-pengőnyi (3 Ft) valorizált értéken kívánta eladni részvényeit a magyar kormánynak. A magyar fél ezt nem fogadta el, attól tartva, hogy ezzel nemkívánatos precedenst teremtené.³⁸ Ennek ellenére hosszas tárgyalások után a szovjetek által eredetileg kért összeg került bele a megállapodásba, ami évente 950 000 forintos kiadást jelentett a magyar kormány számára.³⁹ [37–38.]

Szovjet vállalatok Magyarországon

Nyárádi szerint a szovjet vállalatok államként működtek az államban, bár ő mindent megtett annak érdekében, hogy megszüntesse e cégek privilegizált helyzetét. A szovjet vállalatok osztalékot utalhattak át Magyarországról a Szovjetunióba, holott 1942 óta a 4%-nál nagyobb mértékű osztaléktranszferhez pénzügyminisztériumi engedély volt szükséges.⁴⁰ Ennek ellenére néhány szovjet cég 1948 tavaszán a cég összértékének 60, 70, sőt 80%-ára rúgó osztalékot fizetett. A szovjet vállalatok nem küldik el a Pénzügyminisztériumnak a mérlegkimutatásukat, melyek alapján a minisztérium meg tudná határozni az osztalék maximális mértékét. A szovjetek évente 44 millió forint értékű osztalékot visznek ki Magyarországról.⁴¹ [38–41.]

Szovjet adótartozások

Annak ellenére, hogy a szovjetek Nyárádi megítélése szerint nem fejlesztik a magyar ipart, „legalábbis nem olyan mértékben, mint mondják”, a szovjet cégek mégis felmentést kaptak bizonyos adók fizetése alól az 1931. évi magyar iparfejlesztési törvény alapján.⁴² December végéig azonban egyáltalán nem fizettek még be semmilyen adót. Moszkva felmentést követelt a szovjet cégek számára a vagyondézsma alól is azon az alapon, hogy ezeket a Szovjetunió jóvátételként kapja, és a magyar fél nem csökkentheti a jóvátétel értékét. A magyar kormány rendeletben mentette fel a szovjet cégeket a vagyondézsma alól.⁴³ [41–42.]

37. A következő vasúttársaságokról volt szó: Keszthelyvidéki, Szentlőrinc-Drávaparti, Budapest-Esztergom-Füzitői, Szeged-Csanádi és Pécs-Barsi. Szűcs, 2000: 643.

38. A kérdés az 1947. július 28-i minisztertanácson került napirendre. Lásd Szűcs, 2000: 611–635.

39. Erről az 1947. december 9-én aláírt első jegyzőkönyv IX. melléklete rendelkezett. Az 1945 és 1947 között évi 500 000 Ft fizetését írta elő (áruban), 1948 és 1988 között pedig évi 900 000 Ft törlesztését. MNL OL XIX-J-1-j 59/f. tétel 21. doboz.

40. *Budapesti Közlöny*, 1942: 1.

41. Az osztaléktranszfert az 1947. december 9-én aláírt első jegyzőkönyv II. melléklete szabályozta. MNL OL XIX-J-1-j 59/f. tétel 21. doboz. Lásd Honvári, 2012.

42. Az 1931. évi iparfejlesztési törvény alapján a feltételeknek megfelelő vállalatok felmentést kaphattak több adó és illeték alól. *Ezer év törvényei*, 1931.

43. Lásd *Magyar Közlöny*, 1947a: 1.

A MESZHART szénbányái 1948 nyarára összesen 7 millió forintos veszteséget halmoztak fel. A szovjetek a magyar kormány által megállapított alacsony szénárakkal indokolták a veszteségeket, míg Nyárádi a bányákban használt elavult technológiával. A magyar kormány végül elengedett körülbelül ugyanakkora mértékű adót, mint amennyivel a MESZHART tartozott.⁴⁴ [43.]

A moszkvai tárgyalásokon Nyárádi sokáig küzdött azért, hogy a szovjet kézbe került volt német vállalatok értékének kiszámításánál ne csak az „aktívákat”, hanem a „passzívákat” is vegyék figyelembe. Moszkva ugyanis nem volt hajlandó rendezni az átvett német cégek tartozásait. Nyárádi négy héten át győzködte Merkulovot, aki végül kijelentette, hogy „a Szovjetunió nem hajlandó elvi szempontok alapján vitatkozni, mert Finnország, Románia és Bulgária már elfogadták a szovjet álláspontot, így a magyar kormánynak sincs más választása”.⁴⁵ Az egyezményt a kormány rendeletként adta ki, végrehajtását pedig a Gazdasági Főtanács határozata rendezte, melynek angol fordítását mellékeltek a jegyzőkönyvhöz.⁴⁶ [44–50.]

A magyar–szovjet vegyes bizottság tárgyalásai

A moszkvai megállapodás alapján 1948 tavaszán Dekanozov és Nyárádi elnökletével létrejött egy magyar–szovjet vegyes bizottság a megállapodással kapcsolatban felmerülő kérdések rendezésére.⁴⁷ 1948. július 29-én a két fél megállapodott abban, hogy a Szovjetuniónak fizetendő 117 millió forintból 44 millió forintot a Vörös Hadsereg megszállási költségeire fordítanak, 10–15 millió forintot a magyarországi szovjet cégek beruházásaira, kb. 40 millió forintot az almásfüzitői timföldgyár építésére, 10 millió forintot a Szovjet Banknak utalnak át, 1,7 millióból pedig részvényeket vásárolnak. A magyar kormány 44 millió forint értékű árut osztalékkelőlegként szállít le a szovjet félnek. Nyárádi szerint a tárgyalásokon elért legnagyobb eredménye az volt, hogy a szovjet fél beleegyezett abba, hogy világpiacon árak helyett az előállítási költséget veszi figyelembe. [50–52.]

A szovjet megszállási költségek

A békeszerződés hatályba lépése előtt a Vörös Hadsereg fenntartása évente 500–600 millió forintba került. Ezt követően a költségeket a szovjet kormánynak kellett volna finanszíroznia, de 1948 novemberéig 8–12 millió forint tartozást halmozott fel, főleg a Magyar Államvasutak és a Magyar Posta felé. [52–53.]

Nyárádi megosztja az amerikai diplomatákkal ismereteit a Magyarországon állomásozó szovjet csapatokról. Úgy tudja, hogy Győr, Pápa és Szombathely helyőrsé-

44. Erről az 1947. december 9-én aláírt első jegyzőkönyv VI. melléklete rendelkezett. MNL OL XIX-J-1-j 59/f. tétel 21. doboz. Lásd 14.480/1947. Korm. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1947b: 1.

45. A német aktívák átadásáról az 1947. december 9-én aláírt második jegyzőkönyv rendelkezett. MNL OL XIX-J-1-j 59/f. tétel 21. doboz.

46. Lásd 15.720/1947. Korm. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1948: 18–19.

47. Erről az 1947. december 9-én aláírt első jegyzőkönyv X. melléklete rendelkezett. MNL OL XIX-J-1-j 59/f. tétel 21. doboz.

gekben összesen kb. tízezer szovjet katona van páncélozott járművekkel. A Nyugat-Magyarországon állomásozó szovjet csapatok összlétszámát húszezerre becsüli. [54.]

A magyar hadsereg újrafelfegyverzése

1948 május–júniusában a kommunista párt három tagja, Friss István,⁴⁸ Antos István és Pálffy-Oesterreicher György⁴⁹ váratlanul Moszkvába utazott, ahol egy titkos megállapodásról tárgyaltak. Ennek értelmében a Szovjetunió vállalta, hogy segít a Magyar Honvédség újrafelfegyverzésében, 10 millió dollár értékben ad el Magyarországnak hadifelszerelést, és átadja különféle hadifelszerelések szabadalmait. Nyárádi azt állítja, hogy a minisztertanács távollétében őt jelölte ki a megállapodás aláírására, és emiatt döntött a lemondás mellett.⁵⁰ [57–59.]

Szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok

A háború után Németország helyett a Szovjetunió lett Magyarország legfontosabb kereskedelmi partnere. Ezt Nyárádi bizonyos szempontból előnyösnek tekinti, mert így Magyarország a nyersanyagokon és mezőgazdasági termékeken kívül késztermékeket és ipari termékeket is tud exportálni, cserébe pedig nyersanyagokat importálhat a Szovjetunióból. Nyárádi megemlíti azt a fontos társadalmi változást is, hogy a nagybirtokrendszer felszámolása és a földreform következtében a magyar mezőgazdaság nem lesz képes sokáig eltartani az agrárnépességet, ezért iparfejlesztésre van szükség, elsősorban a könnyűipar területén. A szovjet megszállás és a jóvátétel a magyar ipar kapacitásának nagy részét leköti, ami nagymértékben gátolja a magyar külkereskedelem fejlődését. [59–60.]

A kereskedelmi egyezmény

A kereskedelmi tárgyalásokon a szovjetek célja nem az árucikkek listájának módosítása, hanem az árak csökkentése volt. A magas termelési költségek miatt a magyar termékek árai magasabbak a világpiaci áraknál, ugyanakkor a nyersanyagokat világpiaci áron vagy azon felül szerzik be a Szovjetuniótól. A szovjetek szinte bármit megvásárolnak, de az árakat a világpiaci árnál alacsonyabban határozzák meg. Nyárádi némi malíciával megjegyzi: „Ha valaki szeretné megtanulni, hogy valójában mi a kapitalizmus, akkor utazzon el a Szovjetunióba és üzleteljen a szovjet kormányval. Ott megtanulhatja, hogyan kell kihasználni az üzletfelet a lehető legkönnyörtelenebb módon.” [61–63.]

48. Friss István (1903–1978) kommunista politikus, közgazdász, az MKP Állampolitikai, majd Államgazdasági, végül Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztályának vezetője (1945–1954).

49. Pálffy (Oesterreicher) György (1909–1949) katonatiszt, kommunista politikus, a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályának vezetője (1945–1949), honvédelmi miniszterhelyettes (1948–1949).

50. Nyárádi valójában már kiutazása előtt eldöntötte, hogy nem tér vissza Magyarországra. A hivatalos útra nemcsak feleségét vitte magával (aki korábban titkárnője volt, és a moszkvai tárgyalások egyik szünetében házasodtak össze 1947 nyarán), hanem kutyájukat is. Ez a korabeli sajtónak is feltűnt, lásd *Haladás*, 1948.

A csatlós államok szovjet ellenőrzése

Nyárádi összefoglalja a Szovjetunió gazdaságpolitikájának főbb szempontjait a térségben, melynek országaira a „satellite” (’csatlós’) szót használja. Nyilvánvalónak látja, hogy Moszkva ellenőrzi a térség országainak külkereskedelmét, és irányítja a termékek elosztását. „Bár sosem lehet tudni – mondja –, hogy mik a szovjet politika céljai, számos jelét látom annak, hogy a Szovjetunió megpróbálja megszilárdítani kapcsolatait a csatlósállamokkal. Ebből úgy tűnhet, hogy a Szovjetunióknak biztosan van egy nagy általános terve, mely szerint elosztják a feladatokat a különböző iparágak között a különböző országokban.” Moszkva azonban arra is ügyel, hogy a „csatlós államok” egymással kötött megállapodásai ne legyenek erősebbek, mint az egyes államok és a Szovjetunió között már hatályban lévő megállapodások.⁵¹ [63–64.]

A Marshall-terv

Nyárádi részletesen leírja a Marshall-tervvel kapcsolatos döntés előzményeit és hátterét.⁵² Miután a magyar kormány megkapta a meghívót a párizsi konferenciára, a Független Kisgazdapárt frakcióülésén a képviselők a meghívás elfogadását támogatták. A július 10-i minisztertanácsi ülésen Mihályfi Ernő⁵³ megbízott külügyminiszter bejelentette a meghívás tényét, majd ismertette azt a szovjet jegyzéket is, melyben a Szovjetunió közölte, hogy nem kíván részt venni a konferencián, mert az kizárólag az amerikai imperializmus érdekeit szolgálja. Ezt követően Dinnyés Lajos miniszterelnök bejelentette, hogy az egy nappal korábban tartott pártközi értekezleten a résztvevők egyhangúlag úgy döntöttek, hogy Magyarország nem vehet részt a konferencián.⁵⁴ Bárányos Károly⁵⁵ földművelési miniszter hozzászólásában elmondta, hogy az egész ország nagy reményeket fűzött a Marshall-tervhez, ezért nem szabad visszautasítani. Rákosi hosszú válaszában arra hivatkozott, hogy a szomszéd országok is visszautasították a részvételt, és a pártközi értekezlet már döntött a kérdésben. Ezután Nyárádi kifejtette, hogy nagyon nehéz lenne a magyar közvéleménynek megmagyarázni a meghívás visszautasítását. Mindezek az ellenvetések azonban hatástalanok voltak. Dinnyés közölte, hogy a pártközi konferencia döntése után nincs értelme to-

51. Néhány héttel később, 1949 januárjában valóban a Nyárádi által körvonalazott elvek alapján jött létre a KGST.

52. A Marshall-terv magyarországi fogadtatásához lásd Szűcs–Vida 1998: 34–46.

53. Mihályfi Ernő (1898–1972) kisgazdapárti politikus, újságíró, tájékoztatási miniszter és ideiglenes külügyminiszter (1947), a köztársasági elnöki hivatal vezetője (1947–1948), az országgyűlés alelnöke (1948–1949), a *Magyar Nemzet* főszerkesztője (1949–1951), népművelési miniszterhelyettes (1951–57).

54. Valójában aznap (július 10.) délelőtt zajlott le a pártközi értekezlet, melyről nem maradt fenn jegyzőkönyv. Nyárádi a meghallgatáson tévesen sorolja fel a résztvevőket, pl. Tildy Zoltán nem vett részt az értekezleten. Lásd Horváth–Szabó–Szűcs–Zalai, 2003: 533.

55. Bárányos Károly (1892–1956) kisgazdapárti politikus, közellátási (1945–1946), majd földművelésügyi miniszter (1946–1947).

vább vitatkozni, ezért a kormány jegyzéket küld azzal a válasszal, hogy nem kíván részt venni a konferencián.⁵⁶ [65–67.]

Magyar támogatás Markosz⁵⁷ tábournoknak

A magyar kommunisták közvetlen és közvetett módon segítséget nyújtanak más országok kommunistáinak is. Nyárádi erre véletlenül jött rá, amikor feltűnt neki egy havi 2 millió forintos tétel a Külügyminisztérium költségvetésében, melyről kiderült, hogy a görög kommunistáknak küldik. [67–68.]

Szovjet kegyencek

A beszélgetés végén Nyárádi a magyar kommunistákról beszél az amerikai diplomátáknak, akiket „kegyenc”-ként („minion”) aposztrofál. Néhány moszkovita kommunista, például Rákosi és Vas Zoltán, eleinte ellenállt egyes szovjet követeléseknek, de a Kominform megalakulása óta az összes vezető magyar kommunista vakon követi Moszkva utasításait. Röviden bemutatja a Kommunista Párt vezetőit (Rákosi, Gerő, Farkas, Révai, Berei, Andics, Münnich, Péter Gábor), illetve a gazdasági életben fontos szerepet játszó kommunista politikusokat, szakértőket (Vas Zoltán, Háy László, Haász Árpád, Gyöngyössy István, Nógrádi Sándor, Kossa István,⁵⁸ valamint néhány diplomatát. [68–71.]

A Szovjetunió céljai Magyarországon

A meghallgatás végén Nyárádi összefoglalja, miben látja a Szovjetunió fő céljait: „A Szovjetunió végső célja Magyarországon az, hogy Magyarországot ugyanolyanná formálja, mint a Szovjetunió, és azután bekebelezze vagy annektálja. E program legfontosabb jövőbeni lépései a következők lesznek: egy népfrentkormány megalakítása, a hadseregek integrálása és a mezőgazdaság kollektivizálása.” Úgy gondolja, hogy a népfrentot 1949. március 15-én alakítják majd meg.⁵⁹ [71.]

56. A minisztertanácsi jegyzőkönyv alapján Nyárádi beszámolója nagyjából megfelel a valóságnak. Szűcs–Vida, 1998: 37.

57. Vafiadis, Markosz (1906–1992) görög kommunista politikus, tábournok, a görög polgárháború idején a Görög Demokratikus Hadsereg parancsnoka, majd miniszterelnök (1947–1949).

58. Háy László (1891–1975) kommunista politikus, orvos, közgazdász, a Magyar Nemzeti Bank igazgatója (1946–1948), majd államtitkár és miniszter különböző kereskedelmi minisztériumokban (1948–1956), Haász Árpád (1896–1967) kommunista politikus, közgazdász, az MKP Államgazdasági Osztályának osztályvezető-helyettese (1948), minisztériumi főosztályvezető (1949), Gyöngyössy István (1910–1994) a Külügyminisztérium főelőadója (1945–1946), a bukaresti magyar külképviselet vezetője (1946–1948), a KÜM főosztályvezetője (1948–1949), 1949 és 1954 között bebörtönözték, Nógrádi Sándor (1894–1971) kommunista politikus, partizán, ipartügyi államtitkár (1945–1947), a Miniszterelnökség politikai államtitkára (1947–1948), a Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportjának vezetője (1948–1955), honvédelmi miniszterhelyettes (1955–1956), Kossa István (1904–1965) szociáldemokrata, majd kommunista politikus, szakszervezeti vezető, ipartügyi miniszter (1948–1949), pénzügyminiszter (1949–1950), kohó- és gépipari miniszterhelyettes, majd miniszter (1950–1952), általános gépipari miniszter (1952–1953).

Nyárádi szerint 2–4 éven belül végrehajtják a mezőgazdaság teljes kollektivizálását. „Az első lépés az önkéntes szövetkezetek létrehozása. Az egyénileg gazdálkodó paraszt nem fog kapni semmilyen segítséget az államtól [...], ezért kénytelen lesz belépni a szövetkezetbe, amely állami támogatásban részesül. [...] Ugyanakkor a gazdagabb parasztokat, akik fenn tudnák magukat tartani, likvidálni fogják, mint a kulákokat a Szovjetunióban.” Az iparvállalatoknál is bevezetik szovjet mintára a munkaversenyt, az élmunkások és „olcsó kiténtetések” rendszerét. [70–71.]

A Magyar Honvédségen belül létezik egy különleges szovjet összekötő egység, melynek az a feladata, hogy irányítsa a magyar hadsereg integrálását a szovjet haderőbe. Az alakulatokhoz politikai komisszárokat neveznek ki. [72.]

A Foreign Office értékelései

Helm budapesti brit követ a következő kommentárral továbbította a jegyzőkönyvet a Foreign Office-ba: „Amerikai kollégám és jómagam is megbízhatatlannak tartjuk Nyárádit. Véleményünk szerint nem volt ugyan társutas, de opportunistá volt.” Helm Nyárádi állításait összességében igaznak tartja, bár hangsúlyozza, hogy a lemondott miniszter igyekszik magát a lehető legjobb fényben feltüntetni.

A brit diplomaták elégedetten állapították meg, hogy nem sok új ténnyt tudtak meg Nyárádi meghallgatási jegyzőkönyvéből. Például a brit hírszerzés Nyárádihoz hasonlóan ezer körülire becsülte a Magyarországon tevékenykedő szovjet ügynökök számát. Ugyanakkor a budapesti brit katonai attasé pontatlannak tartotta Nyárádi információit a szovjet csapatok létszámáról. Abban egyetértettek a Foreign Office munkatársai, hogy Nyárádi jól összefoglalta azt a folyamatot, ahogy a Szovjetunió fokozatosan átvette az ellenőrzést a magyar gazdaság fölött.

Összefoglalás

Nyárádi Miklós berni meghallgatásának jegyzőkönyve érdekes pillanatképet ad a magyar gazdaság helyzetéről 1948 késő őszén. Bár a Foreign Office munkatársaihoz hasonlóan a mai olvasó is azt állapíthatja meg, hogy Nyárádi nem sok új információval szolgál, beszámolója jóval informatívabb, mint például a Nagy Ferenc hasonló meghallgatásáról készült jegyzőkönyv.⁵⁹ Érthető, hogy Nyárádinak pénzügyminiszterként rálátása volt a gazdasági folyamatokra és a legfontosabb magyar vállalatokra, mégis meglepő, milyen adatgazdag, részletes leírást adott ezekről. A moszkvai tárgyalásokról nyújtott információit a tárgyalásokról íródott dokumentumok nagyrészt alátámasztják.

Az amerikai diplomaták előtt Nyárádi természetesen törekedett arra, hogy saját szerepét és tevékenységét minél pozitívabb színben tüntesse fel. A kihallgatáson egy

59. Nyárádi majdnem pontosan jósolta meg az időpontot. A Magyar Függetlenségi Népfront 1949. február 1-jén alakult meg.

60. Vida, 1990: 787–846.

olyan szakpolitikus képét igyekezett kialakítani magáról, aki mindent megtett a szovjet kormány és a magyar kommunisták törekvései ellen, bár több alkalommal is kénytelen volt a szovjet nyomásnak vagy Rákosi és Gerő utasításainak engedni. Tagadhatatlan, hogy Nyárádi valóban fontos eredményeket ért el a moszkvai tárgyalásokon, hiszen nagyrészt az ő érdeme, hogy a magyar állam ellen különböző címen benyújtott szovjet követelések közül többnek az összegét sikerült csökkenteni.

Rövid svájci tartózkodás után Nyárádi Miklós feleségével együtt az Egyesült Államokba költözött. 1952-ben jelent meg *Így láttam Moszkvában* című könyve, melyben érdekes perspektívából írja le a moszkvai tárgyalásokat, a szovjetunióbeli élményeit és a magyarországi kommunista hatalomátvétel folyamatát.⁶¹

61. Nyárádi, 1953; Nyárádi 2012.

Levéltári források

The National Archives, London (TNA) FO 371/78543. „Interrogation in Switzerland in Dec 1948 of Miklos Nyaradi, former Hungarian Minister of Finance.”

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) XIX-J-1-j 1945–1964 Szovjetunió, 59/f. tétel „A jóvátétel teljesítésével kapcsolatos 1947/48. évi magas szintű tárgyalások és egyezmények, minisztertanácsi előterjesztések.”

Nyomtatásban megjelent források

Balogh–Földesi, 1998

Balogh Sándor – Földesi Margit: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949. Válogatott dokumentumok.* Budapest, Napvilág.

Horváth–Szabó–Szűcs–Zalai, 2003

Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin: *Pártközi értekezletek 1944–1948. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció.* Budapest, Napvilág.

Vida, 1990

Vida István: Nagy Ferenc „meghallgatása” az amerikai külügyminisztériumban 1947 júniusában. *Századok*, 5–6. sz. 787–846.

Sajtó

Budapesti Közlöny, 1942

A m. kir. minisztérium 1.040/1942. M. E. számú rendelete a részvénytársaságok és szövetkezetek üzleteredményének felhasználása tárgyában. *Budapesti Közlöny. Hivatalos Lap.* 42. sz., február 21. 1.

Ezer év törvényei, 1931

1931. évi XXI. törvénycikk az iparfejlesztésről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93100021.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1931>

Haladás, 1948

Radnóti József: Náncsi is disszidált. *Haladás*, 30. sz., december 9. 8.

Magyar Közlöny, 1945

A nemzeti kormány 11.700/1945. M. E. számú rendelete a magyarországi német vagyonnak a Szovjet Unió részére való átadása tárgyában. *Magyar Közlöny. Hivatalos Lap*, 208. sz., december 23. 2.

Magyar Közlöny, 1947a

A magyar köztársaság kormányának 10.130/1947. Korm. számú rendelete az egyszeri vagyondézsma és az egyszeri vagyonszaporulati dézsma tárgyában. *Magyar Közlöny. Rendeletek Tára*, 188. sz., augusztus 20. 1.

Magyar Közlöny, 1947b

A magyar köztársaság kormányának 14.480/1947. Korm. számú rendelete a MESZ-HART Magyar–Szovjet Hajózási Rt. részére külföldről érkező vagyontárgyak vám- és ezzel együtt szedendő más köztartozások alóli mentessége tárgyában. *Magyar Közlöny. Rendeletek Tára*, 282. sz., december 13. 1.

Magyar Közlöny, 1948

A magyar köztársaság kormányának 15.720/1947. Korm. sz. rendelete a Szovjetunió részére átadott magyarországi német vagyonnal kapcsolatos igények tárgyában. *Magyar Közlöny. Rendeletek Tára*, 4. sz., január 4. 18–19.

Népszava, 1948

Nyárádi Miklós lemondott pénzügyminiszteri megbízatásáról és képviselői mandátumáról. *Népszava*, december 5. 6.

Hivatkozott irodalom

Archives Portal, é. n.

http://www.archivesportaleurope.net/ead-display/-/ead/pl/aicode/HU-28947/type/hg/id/HU_MNL_OL_LRDBRKT_1_RRDBRKT__v2/unitid/XXIX-F-35 (utolsó letöltés: 2019. április 30.)

Bölony–Hubai, 2004

Bölony József – Hubai László: *Magyarország kormányai, 1848–2004*. Budapest, Akadémiai.

CIA Information Report, 1954

Chief Directorate of Soviet Property Abroad. <https://www.cia.gov/library/reading-room/docs/CIA-RDP82-00046R000400160002-8.pdf> (utolsó letöltés: 2019. április 30.).

Honvári, 2012

Honvári János: Magyar jóvátétel a II. világháború után. *Rubicon Online Plusz*, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyar_jovatetel_a_2_vilaghaboru_utan/ (utolsó letöltés: 2019. április 30.).

Jenei, 1972

Jenei Károly: Kisebbségi takarékpénztári és bankfondok: Repertórium. Budapest. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_LevLelt_56/?pg=0&layout=r (utolsó letöltés: 2019. április 30.).

Nagy, 1990

Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. 2. kötet. Budapest, Európa–História.

Németh, 2017

Németh István: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Válság és kiút (1930–1934). (2. rész). *Valóság*, 8. sz. 18–49.

Nyárádi, 1948

Nyárádi Miklós: Szovjet jóvátételi kötelezettségünk csökkentésének jelentősége a magyar nemzetgazdaságban. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, 7. sz. 1–4.

Nyárádi, 1952

Nyárádi, Nicholas: *My Ringside Seat in Moscow*. New York, Thomas Y. Crowell Co.

Nyárádi, 2012

Nyárádi Miklós: *Így láttam Moszkvában. A volt pénzügyminiszter visszaemlékezése*. Budapest, Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány.

Sipos, 2006

Sipos Antalné: Hová lettek a magyar föld kincsei? *Archivnet*, 4. sz. http://www.archivnet.hu/gazdasag/hova_lettek_a_magyar_fold_kincsei.html (utolsó letöltés: 2019. április 30.).

Sipos–Vida, 1985

Sipos Péter – Vida István: Az 1945. augusztus 27-én megkötött szovjet–magyar gazdasági egyezmény és a nyugati diplomácia. *Külpolitika*, 4. sz. 102–123.

Szűcs, 1996

Szűcs László: A szovjet–magyar jóvátételi egyezmény. *Külpolitika*, 2. sz. 93–119.

Szűcs–Vida, 1998

Szűcs László – Vida István: A Marshall-terv és Magyarország. *Levéltári Szemle*, 1. sz. 34–46.

Vida, 1979

Vida István: Harminc tonna arany hazakerült. *História*, 3. sz. 11–12.

Kulcsszavak: *gazdasági bűncselekmények, hidegháború, Szovjetunió*

The Interrogation of Miklós Nyárádi at the American Legation in Bern in December 1948

Miklós Nyárádi served as Minister of Finance of Hungary from April 1947 to December 1948. He resigned while on an official visit in Switzerland, and some days later he expressed his willingness to speak to the representatives of the Western Powers. Two diplomats from the American Legation in Bern interrogated him. The outcome was a 72-page-long document, in which Nyárádi gave a comprehensive picture of the sovietization of Hungarian economy. This article provides a summary of this lengthy document.

Nyárádi explains the methods used by the Soviet Union to influence and control Hungarian economy: Moscow received reparations from Hungary, forced Hungary to establish Soviet-Hungarian joint ventures, and demanded millions of dollars on various excuses. Nyárádi was the head of the Hungarian delegation which negotiated with the Soviets in Moscow about their claims to Hungary. He gives a detailed account of the negotiations from May to December 1947. He highlights his own role in reducing some of the Soviet demands and describes how General Merkulov exerted continuous pressure on them.

Although the records of Nyárádi's interrogation do not reveal too much new information and he tries to present himself in the best possible light, the document provides a very interesting summary of the process of the sovietization of Hungary and a snapshot of Hungarian economy in December 1948.

Farkas Judit Antónia

Ronald Searle és Kaye Webb illusztrált riportázsának magyar menekültjei (1959)¹

Mindmáig kevés megindítóbb és hitelesebb vizuális tényfeltáró mű született a menekülő egyének magárahagyatottságáról és a hontalanság tragikumáról a Ronald Searle szuggesztív grafikáiból és Kaye Webb kísérőszövegéből összeállított illusztrált riportázsánál. Auguste R. Lindt, az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztosa (United Nations High Commissioner for Refugees: UNHCR) 1959-ben kérte fel Ronald Searle-t, az egyik legismertebb brit grafikusművészt, hogy újságíró, szerkesztő feleségével közösen vegyenek részt az ENSZ nagyszabású, nemzetközi menekültsegélyezést népszerűsítő pénzgyűjtő kampányának, a Menekültek Világévének (World Refugee Year, WRY) brit programjaiban: látogassák meg az európai menekülttáborokat, és készítsenek egy részletes beszámolót a látottakról, amit publikálnak.²

A riportázs a különféle osztrák, olasz és görög menekültszálláshelyeken élő, túlnyomórészt a vasfüggöny keleti felének országaiból származó hontalanok életén keresztül enged betekintést az 1945 utáni mintegy másfél évtized európai menekültproblémájába.³ A hontalanság és a tábori élet kiszolgáltatottságát a menekültek tragikus sorsán és személyes történeteinek keresztül mutatja be. Olyan egyének, családok – többségük névvel szerepel – életével, gondolataival és érzelmeivel ismerteti meg az olvasót, akik a tudósítás nélkül nagy valószínűséggel örök névtelenségre lettek volna

1. A jelen tanulmány egy korábbi írásom (Farkas, 2018) jelentősen bővített és átdolgozott változata.

2. Auguste Rudolf Lindt (1905–2000) svájci származású ügyvéd és diplomata, 1956–1960 között az ENSZ menekültügyi főbiztosa. Ronald Searle (1920–2011), az egyik legsokoldalúbb és legtehetségesebb 20. századi brit rajzolóművész könyvek, képes magazinok és újságok részére készített bravúros illusztrációival, satirikus rajzaival, karikatúráival és riportrajaival szerzett hírnevet. Hazájában a *St Trinian's* című rajzszorozatával vált széles körben ismertté. (Davies, 2003.) Kaye Webb (1914–1996) újságíró, gyermeklap- és gyermekkönyv-szerkesztő, nagy szerepe volt abban, hogy a Puffin Books sikeressé vált. (Eccleshare, 1996.) Webb kéziratos hagyatéka, amely a *Seven Stories*–The National Centre for Children's Books gyűjteményében (*Seven Stories Collection*) található Nagy-Britanniában, tartalmazza az illusztrált riportázs keletkezésével és fogadtatásával kapcsolatos dokumentumokat is: KW/06/02. A Menekültek Világévéhez lásd Gatrell, 2011. Gatrell könyvében röviden a riportázsra is kitér: uo. 190–197. Tanulmányomnak a kampányra vonatkozó részében a brit történész kutatásaira támaszkodom. Ezúton köszönöm Szabóné Sárgai Hajnalka, Kristopher McKie, Helen Walasek és Matt Jones kutatásomhoz nyújtott segítségét, Searle örököseinek pedig azt, hogy hozzájárultak a rajzok közzeléséhez.

3. A riportázs legteljesebb, könyv alakban megjelent változata: Webb–Searle, 1960b.

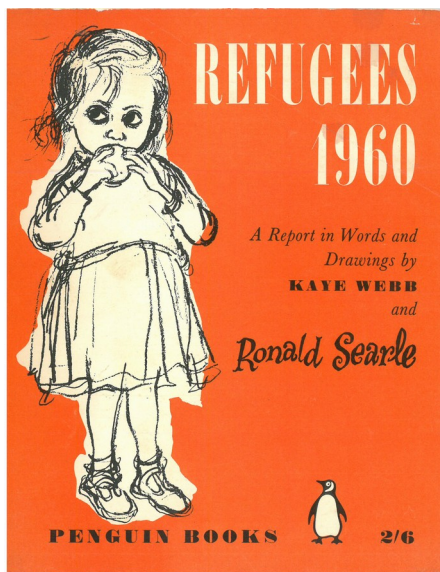

kárhozható, megfélemezett volna róluk a történelem. Az évtizedek során feledésbe merült és Magyarországon máig ismeretlen riportázs bemutatását az teszi különösen indokolttá hatvan évvel keletkezését és megjelenését követően, hogy annak magyar vonatkozásai is vannak. A szerzők az osztrák táborokban magyar menekültekkel is találkoztak, róluk is készültek rajzok, és az ő történeteikről is beszámoltak. Az alábbiakban Ronald Searle és Kaye Webb úttörő vállalkozása megszületésének előzményeit és körülményeit, majd a riportázsban szereplő magyarokat mutatom be, akik közül az egyik családot sikerült megtalálnom. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található dokumentumok, interjúk és egyéb források segítségével az ő egyéni életútjukat rekonstruálom.

Menekültek Világéve (1959–1960)

Az 1940–1950-es években Európa történetében a második világháború előzményei, eseményei és következményei, valamint a szovjet érdekszféra országaiban kialakuló kommunista diktatúrák miatt példátlan méretű népességmozgások zajlottak le kelet-ről nyugati irányba. Emberek milliói menekültek el, vagy mozdították el őket kényszerrel lakóhelyükről a náci és kommunista üldözés, háborús események, kiutasítás,

kitelepítés, lakosságcsere vagy a határok átrendezése miatt. A Szovjetunióból, a balti, közép- és dél-európai országokból érkezett menekültek ellátása elsősorban a menedéket nyújtó és első állomáshelyül szolgáló országoknak, Ausztriának, Németországnak, Olaszországnak és Görögországnak jelentett súlyos problémát. A keleti és nyugati blokk közötti hidegháborús szembenállás erősödésével, az Európát kettéválasztó és a szovjet érdekszféra országait hermetikusan elzáró vasfüggöny létrejöttével egyre fontosabb politikai vetülete lett a menekültkérdésnek. A menekültek folyamatos érkezése és az évek óta megoldásra váró problémák kezelése miatt világossá vált, hogy a korábnál hatékonyabb nemzetközi fellépésre és beavatkozásra van szükség a humanitárius segélyezés terén. Ez is szerepet játszott abban, hogy az ENSZ 1951. január elseji hatállyal létrehozta a

1. kép. A könyv alakban megjelent riportázs borítója. Webb–Searle, 1960b

Menekültügyi Főbiztos hivatalát (Office of the UNHCR), azzal céllal, hogy tartós megoldást találjanak a második világháború utáni európai menekültek problémáira: képviseljék érdekeiket, és támogatást nyújtsanak részükre. Az 1951-es genfi Menekültügyi Konvenció létrejöttével lefektették a menekültek jogállását is. Az eredetileg

három évre alakult genfi székhelyű ENSZ-intézmény az 1956-os forradalom leverését követő magyar menekültkrízis kezelésére is felhatalmazást kapott. A mintegy 200 ezer, hazáját elhagyó magyar nyugati országokba történő letelepedésének összességében zökkenőmentes és gyors megszervezése, amiben a menekültügyi főbiztosságnak is elévülhetetlen érdemei voltak, új lendületet adott a nemzetközi menekültsegélyezésnek.⁴ Ezt a kedvező helyzetet használta ki az a négy brit konzervatív párti fiatal újságíró és politikus, név szerint Timothy Raison, Christopher Chataway, Trevor Philpott és Colin Jones, akiktől a Menekültek Világéve ötlete származott. Többségük számára meghatározó tapasztalatot jelentett, hogy maguk is szemtanúi lehettek a világ különböző részein kialakuló menekültválságoknak, köztük a Magyarország elleni szovjet agresszió következményeinek. Az 1956-os menekültválságot övező sikeres nemzetközi összefogás ellenére számos akut probléma és válság maradt megoldatlan, ráadásul időközben új menekültkrízisek is kialakultak a világban, amelyekről a közvélemény keveset tudott. „A világ menekültjeinek megmentését” célul kitűző kampány kezdeményezőinek az volt az elgondolásuk, hogy úgy lehet a leghatékonyabban az emberek figyelmét felkelteni, együttérzését kiváltani, és támogatását megnyerni, ha megismertetik velük a hontalanok életkörülményeit és problémáit. A kampány ötlete rövid időn belül a legfelsőbb brit politikai körökben, majd az ENSZ közgyűlésében is támogatásra talált.⁵

Az ENSZ főtitkárának és a menekültügyi főbiztosnak a koordinálásával zajló, 1959. júniusban kezdődő és egy éven át tartó Menekültek Világéve nemzetközi humanitárius kampányban közel 100 tagállam vett részt. A menekültek hazatérése mellett kardoskodó szovjet blokk országai politikai megfontolásból távol maradtak a kezdeményezéstől. Az volt a nagyszabású kampány célkitűzése, hogy különféle rendezvények, programok, kiállítások, rádió- és televízió-műsorok, filmek, képzőművészeti alkotások, publikációk, konferenciák és jótékonyági események segítségével – a közélet és kultúra ismert szereplőit is megnyerve az ügynek – világszerte felhívják az emberek figyelmét a menekültek problémáira, és a kormányok, önkéntes szervezetek, valamint a közvélemény közös fellépésével és összefogásával pénzdományokat gyűjtsenek megsegítésükre. A pénzt olyan programokra kívánták fordítani, amelyek-

4. Gatrell, 2011: 14–25, 47–57. Jó néhány hazai szakmunka foglalkozott a második világháború utáni mintegy másfél évtized európai menekültproblémájának különféle magyar vonatkozásaival és ennek részeként az ENSZ és a menekültügyi főbiztosság tevékenységével az 1956-os magyar menekültválsággal összefüggésben. Közülük néhány példa: Erdős 2011; 2012; Kecskés, 2010; 2012; 2016; Murber, 2016; Puskás, 1996; Soós, 1999; Sunjic, 2006. A menekültévre röviden kitérnek: Murber, 2016: 154–156.; Kecskés, 2017: 481.

5. Raison az osztrák–magyar határnál szembesült a magyar menekülthelyzettel, Chatawaynek és Philpottnak pedig Magyarországra is sikerült eljutnia 1956 őszén. Chataway a BBC Panorama című műsora, Philpott pedig a *Picture Post* című képes hetilap részére készített tudósítást a magyar forradalomról. Utóbbi a népszerű brit magazin fotókkal gazdagon illusztrált különszámának a szerkesztésében is részt vett, amelynek bevételét a magyar menekültek megsegítésére ajánlották fel. *Cry Hungary*, 1956. [november] 3, 5.; Philpott, 1960: 17, 25–26.; Black, 1992: 57.; Gatrell, 2011: 10–14, 77–81. Az ENSZ közgyűlése 1958. december 5-én a tagállamok 59 igen, 2 nem és 7 tartózkodó szavazatával fogadta el a 1285 (XIII) határozatot. YUN, 1959: 240–241.

kel elő lehet mozdítani a menekültek önkéntes hazatérését, letelepedését egy harmadik országban, vagy helyi integrációját. Négy menekültcsoport: a régóta európai táborokban élők, a palesztinok, a Hongkongban élő kínaiak és az évtizedek óta Kínában élő cári emigránsok helyzetének tartós rendezésére kiemelt hangsúlyt kívántak fektetni. A kampányban részt vevő országok közül többen, így a britek is, létrehozták saját nemzeti bizottságukat, hogy azokra a problémákra, kezdeményezésekre fókuszáljanak, amelyeket különösen fontosnak tartanak.⁶

A riportázs létrejötte és publikálása

A Menekültek Világéve brit bizottsága az illusztrált riportázzsal az európai menekülttáborok mielőbbi felszámolásának és az évek óta ott vegetáló, gazdasági vagy szociális szempontból hátrányos helyzetű emberek megsegítésének szükségességére kívánta felhívni a közvélemény figyelmét.⁷ Amellett, hogy Ronald Searle volt a riportrajz műfajának az egyik legtehetségesebb képviselője, folytatásos szatirikus képregénye, a bentlakásos leányiskolát kiparodizáló *St Trinian's* hatalmas népszerűsége miatt valóságos sztárkultusz övezte Nagy-Britanniában, ezért a kampány brit szervezői joggal gondolták, hogy az illusztrált tudósítás, amelynek elkészítésére a grafikust felkérték, széles körben ismertté válik, sokakat megérint és adakozásra készítet.⁸ Kevesen tudtak volna Searle-nél jobban azonosulni és hitelesebben ábrázolni azt a reményvesztettséget és magárahagyatottságot, amit egy huzamosabb ideje táborban élő menekült érezhet. A rajzolóművész a második világháború alatt évekig japán hadifogságban és kényszermunka-táborban raboskodott, így saját bőrén tapasztalta meg a menekültekénél jelentősen traumatikusabb élménnyel járó tábori élet kiszolgáltatottságát és megaláztatásait. Szörnyű megpróbáltatásokkal járó életük legapróbb részleteiről a helyszínen rajzokat készített, hogy dokumentálja azokat a borzalmakat, amelyeken fogolytársaikkal együtt keresztülmentek. Sziámban készült megrázó grafikáit több ízben kiállították és könyv alakban is megjelentették. Mint arra Russel Davies Searle-ről írott életrajzában rámutatott, a grafikust ugyanakkor már a második világháború kitörése előtt megérintette a menekültek sorsa. Részese lehetett annak az élménynek, amikor a spanyol polgárháború elől menekülő baszk gyerekek megérkeztek városukba, Cambridge-be. Még közvetlenebb tapasztalatot jelentett a házuk egyik szobáját bérlő, osztrák származású biológus, fizikus és filozófus Gabriele Rabellel (1880–1963) való kapcsolata, aki a zsidóüldözés miatt keresett menedéket Angliában. Searle élete egyik első, országos napilapban közölt grafikáját is egy menekülttről szóló novellához készítette, amelyet Rabelről mintázott. De hosszúra nyúlt, kényszerű távol-keleti tartózkodása során is több ízben készített rajzokat hontalanokról. Az sem volt elhanyagolható szempont, hogy Searle a negyvenes évek végén

6. YUN, 1960: 222–225.; WRY 1959–1960, 1959; Gatrell, 2011: 81–90, 141–210.

7. Webb–Searle, 1960b: 3–5, 46–48.

8. Gatrell, 2011: 190.

járt Jugoszláviában, Csehszlovákiában és Lengyelországban, hogy rajzokat készítsen. Miután az ott élő emberek életkörülményeibe és kultúrájába is betekintést nyert, vélhetően jobban át tudta érezni a kelet-európai menekültek helyzetét is.⁹

Searle-ék néhány hetesre tervezett körútjuk során a nyomtatásban megjelent tudósítás tanúsága szerint Ausztriában, Olaszországban és Görögországban legalább húsz különböző helyszínt, hivatalos és nem hivatalos menekülttáborot és lakhelyet látogattak meg. Nagyon sok komfort nélküli, lerobbant, zsúfolt és egészségtelen szállást tekintettek meg. Volt közöttük egykori katonai barakk, kaszárnya, náci koncentrációs tábor, átalakított istálló, régi vasúti vagon, használaton kívüli gyárépület és szálloda, de jártak temetőben és orosz ortodox templomban is.¹⁰ Ausztriában annyival volt a menekültek helyzete kedvezőbb a rosszabb gazdasági helyzetben lévő Olaszországban és Görögországban élőkénél, hogy ott az állam havonta 360 schilling összegű segélyt fizetett az érintetteknek. A hontalanok vállalhattak munkát, ez esetben azonban elestek a rendszeres pénzügyi juttatástól.¹¹

Miközben Kaye Webb igyekezett minél több részletet megtudni az egyes táborokról és a bemutatni kívánt menekültekről, elvándorlásuk kiváltó okáról és mindennapi életükről, addig Searle ceruza- és tusrajzokat készített, aprólékos részletességgel dokumentálva a látottakat. A portré- és enteriőrrajzokon, csoportképeken a grafikus arra törekedett, hogy minél érzékletesebben és pontosabban adja vissza az egyes menekültek lelkiállapotát, és mutassa be életkörülményeiket. A házaspár munkáját a Menekültügyi Főbiztosság, a United States Escapee Program (USEP, Egyesült Államok Menekült Programja) a nemzeti és nemzetközi önkéntes szervezetek, közülük is elsősorban a World Council of Churches (Egyházak Világtanácsa) és a National Catholic Welfare Committee (Országos Katolikus Jóléti Bizottság) munkatársai, valamint a *Time* és a *Life* helyszíni tudósítói segítették.¹²

A téma iránti érzékenysége is nagyban közrejátszott abban, hogy Searle feleségével együtt maximálisan azonosult a felkéréssel, és sokat tett azért, hogy a riportázs minél több emberhez eljusson. Ezt támasztja alá a tudósítás előkészületeiről, publikálásáról és fogadtatásáról fennmaradt levelezésük is.¹³ Searle kiterjedt szakmai kapcsolatainak köszönhetően még az utazás előtt több neves és nagy példányszámú sajtóorgánum is jelezte, hogy publikálja a tudósítást. Searle-nek az USA egyik legkedveltebb képes hetilapját, a fotószenalizmus legjelentősebb nemzetközi fórumának számító *Life* ma-

9. Davies, 2003: 42, 46, 54–86, 131–132.; The Papers of Gabriele Rabel.

10. A tudósításban a következő menekülttáborok szerepelnek: Karls Kaserne (Bécs), Traiskirchen, 603-as tábor (Astätt Lochen), Parsch, Lexenfeldstrasse, Laschenskyhof (Salzburg és környéke), Mühlradring, Asten (Linz közelében), Risiera di San Sabba (Trieszt), Aversa, San Antonio (Nápoly és Salerno közelében), Dourgouti, Kalithéa, Lavrion, Hotel Papa Pireuszban (Athén és környéke), Syros-sziget. (Webb–Searle, 1960a: 86.; 1960b.)

11. A segélyből kellett az élelmet, fűtést és egyéb kiadásokat fedezni. A legtöbb osztrák szálláshelyen a menekülteknek egy jelképes összeget kellett fizetni a lakhatásért. (Webb–Searle, 1960b: 4–5, 8, 21.)

12. Webb–Searle, 1960b: 5. Vö. 13. jegyzet.

13. KW/06/02/03; KW/06/02/04/01; KW/06/02/04/02.

gazint is sikerült megnyernie az ügynek. Ígéretet kapott tőlük, hogy a hetilap amerikai és nemzetközi kiadása egyaránt részleteket közöl a riportázból.¹⁴ Nagy-Britanniában a nagy múltú és népszerű brit satirikus lap, a *Punch* vállalkozott arra, hogy állandó munkatársuk tudósítását publikálja. A riportázs az orgánium 1959. december 30-i számában debütált.¹⁵ A tizenhét oldalas cikket övező nagy érdeklődésre tekintettel a Penguin Kiadó hamarosan némi szövegmódosítással a tudósítás bővített változatát is megjelentette. A puha kötésű kötetben (1. kép) harminckilenc, kommentárral kísért grafikát közöltek. Kaye Webb egy rövid bevezetőben foglalta össze az európai menekültproblémával kapcsolatos helyzetet és a legégetőbb teendőket. Az 1960. április 14-én napvilágot látott kötet eladásából a Menekültek Világéve brit bizottságához befolyt pénzüsségeket a *Punch*éhoz hasonlóan a menekültek megsegítésére fordították.¹⁶

A riportázsban bemutatott történetekkel a szerzők annak a 22 ezer, az ENSZ menekültügyi főbiztosságának az illetékességi körébe tartozó, döntő részben Kelet-, Közép- és Dél-Európából származó egyénnek, illetve családnak a kiszolgáltatott és reményvesztett helyzetére kívánták felhívni a figyelmet, akik tíz-tizenöt éve vagy még ennél is régebb óta éltek táborokban („hard core” menekültek), vagy nehéz eseteknek („difficult cases”) minősültek. Életkoruk, egészségi és családi állapotuk, képzettségük, munkaképességük, szokásaik vagy egyéb okok miatt – olykor többszöri próbálkozást követően – egyik ország sem fogadta be őket; a táborokon kívüli ellátásukhoz, gondozásukhoz vagy gyógyíttatásukhoz olyan sok pénzre lett volna szükség, amit a befogadó, vagyis a menedéj jogot adó országok (jelen esetben Ausztria, Olaszország és Görögország) nem tudtak előteremteni. Sokan közülük megjárták a koncentrációs, munka-, gyűjtő- és hadifogolytáborokat, kommunista börtönöket és a Gulágot; voltak, akik a szovjet hadsereg elől menekültek, mások etnikai, politikai és vallási üldözés miatt kényszerültek elhagyni szülőföldjüket. A súlyos lelki és fizikai megpróbáltatásokon, traumákon keresztülment emberek egy része már a befogadó országba érkezésekor beteg, rokkant volt, másoknak pedig a hosszúra nyúlt, kényszerű tábori élet negatív hatásai (nyelvi korlátokból és tétlenségből adódó elszigeteltség, kilátástalanság, bizonytalanság, egészségtelen életkörülmények és életmód stb.) miatt romlott meg az egészsége, vagy vált viselkedése deviánssá. A pénzbeli segítségnyújtás fontossága mellett a riportázs arra is fel kívánta hívni a figyelmet, hogy a kormányoknak – szigorú bevándorlási szabályozásaik enyhítésével – több menekültet kellene be-

14. A *Life* magazin a bécsi, római és athéni állandó tudósítói révén sok segítséget nyújtott a házaspárnak a riportázs létrejöttében. (KW-06-02-04-01-01. Ronald Searle levele Roland Huntfordnak, 1959. október 13.; KW-06-02-04-01-06. Ronald Searle és David Scherman levélváltása, 1959. október 22., 27.; Kaye Webb levele David Schermannak, d. n.; KW-06-02-04-01-08. Ronald Searle levele Don és Helena Burke-nek, 1959. október 26.) Bár a magazin amerikai kiadásába tervezett 1959. decemberi cikk végül megghiúsult, a hetilap legalább száz országban terjesztett nemzetközi kiadása 1960 tavaszán lehozta Searle tizenegy rajzát felesége rövid kommentárjával. (Webb–Searle: 1960a.)

15. Searle–Webb, 1959: 653–669. A tudósítás elsőként publikált, rövidített változata a rajzolóművész huszonhárom rajzát és Kaye Webb kísérszövegét tartalmazza.

16. Webb–Searle, 1960b: 48.

fogadniuk, köztük olyanokat is, akik nemhogy nem hoznak gazdasági hasznot, hanem jelentős többletterhet rónak az országokra. A menekültek kiválogatásakor nem lehet csak a bevándorlásból származó gazdasági és társadalmi előnyöket szem előtt tartani.¹⁷

Magyar menekültek

Searle négy különböző ausztriai helyszínen összesen öt grafikát készített tizenöt magyar menekülről, igaz közülük Webb csupán öt személy, illetve család történetére tért ki a szövegben.¹⁸ Már a kötet elején nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar menekülteknek fontos szerep fog jutni a riportázsban. Ennek egyrészt a nemzetközi menekültsegélyezés sikertörténetének tekintett 1956-os magyar menekültválság megoldásának időbeli közelsége volt az oka, másrészt az, hogy még mindig sok magyar menekült élt osztrák táborokban.¹⁹

2. kép. Az osztrák–magyar határ Mörbischnél. Webb–Searle, 1960b: 3.

A Penguin Kiadó által megjelentetett kiadvány az Ausztriát Magyarországtól elválasztó, Európa ideológiai és politikai kettéosztottságát szimbolizáló vasfüggönyről készült grafikával nyitott (2. kép). Nem véletlenül látogatták meg a szerzők az aknazárral, szögesdrót kerítéssel, őrtornyokkal védett és felügyezett határőrökkel ellenőrzött határt Mörbisch am See-nél (Fertőmeggyes). Három évvel korábban a magyarok többsége Burgenland tartományban lépett osztrák

kültsegélyezés sikertörténetének tekintett 1956-os magyar menekültválság megoldásának időbeli közelsége volt az oka, másrészt az, hogy még mindig sok magyar menekült élt osztrák táborokban.¹⁹ A Penguin Kiadó által megjelentetett kiadvány az Ausztriát Magyarországtól elválasztó, Európa ideológiai és politikai kettéosztottságát szimbolizáló vasfüggönyről készült grafikával nyitott (2. kép). Nem véletlenül látogatták meg a szerzők az aknazárral, szögesdrót kerítéssel, őrtornyokkal védett és felügyezett határőrökkel ellenőrzött határt Mörbisch am See-nél (Fertőmeggyes). Három évvel korábban a magyarok többsége Burgenland tartományban lépett osztrák

17. A görög táborokban élő ötvenhét újkori asszír család kivételével kelet-európaiakkal, többek között magyarokkal, oroszokkal, ukránokkal, lengyelekkel, románokkal, örményekkel, bolgárokkal, albánokkal, jugoszlávokkal, népi németekkel és népi görögökkel találkoztak. Közülük többeket bemutattak. (The London, 1959: 651.; Webb–Searle, 1960b: 4–5., hátsó borító.) Az 1956-os magyar menekültválság alkalmával, akárcsak a második világháborút követően, a nyugati országok az egészséges, fiatal és munkaképes emberek átvételét szorgalmazták. Az 1956-os magyar menekültek kiválogatását az osztrák kormány több ízben kifogásolta, így ugyanis lelassult vagy megakadt az érintettek harmadik országba történő befogadásának és Ausztriából történő elszállításának a folyamata, ami nagy terhet rótt az osztrák államra. (Vö. Cseresnyés, 2007: 179–182.)

18. A továbbiakban a magyar helyesírás szerint közlöm a riportázsban szereplő magyarok neveit.

19. Az 1956-os magyar menekülthullám sikeres megoldása ellenére 1959 közepén háromezer magyar menekült tartózkodott ausztriai táborokban. Az olasz táborokban is voltak még magyarok, de jóval kisebb számban. (Lindt, 1959; Webb–Searle, 1959: 26. Vö. Andreides, 2008: 30–35.)

rák földre.²⁰ Webb már a bevezetőben fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a forradalom leverését követően lábukkal szavazó mintegy 200 ezer magyar menekültet a világ tárt karokkal fogadta, és sokkal kedvezőbb megítélésben részesültek, mint a korábban menedékjogot kapók és a más nemzetiségűek.

A riportázs szerint a magyarok közül többen ezt úgy próbálták javukra fordítani, hogy visszaszöktek hazájukba, és újra átlépték a határt, hogy új menekültként vegyék őket nyilvántartásba.²¹ Mint arra Searle-ék a bevezetőben és a menekültek történeteivel is rámutattak, nemcsak az érkezés időpontja, hanem az életkor, az egészségi állapot, a munkaképesség, a képzettség, a családtagok száma és egyéb tényezők is befolyásolták a menekültek letelepedési, illetve beilleszkedési esélyeit, vagyis azt, hogy milyen hosszú ideig kényszerültek táborokban élni.²² A bemutatott magyarok között is sokféle példát találunk: vannak köztük régi és új menekültek, betegek és egészségesek, fiatalok és öregek, egyedülállók és családok, szerencsétlenek és szerencsésebbek egyaránt. Egy azonban közös bennük: a riportázs készítésekor mindannyian táborokban éltek, és többségük úgy érezte, hogy megfeledezett rólok a világ.

3. kép. A 603-as lágér fabázái. Webb–Searle, 1960b: 8–9.

A szerzők Ausztriában több olyan helyszínre is ellátogattak, ahol nagy számban éltek régi menekültek, más néven „DP-k”²³ vagy „1944–1945-ösök”. A Salzburgtól mintegy 30 km-re északra található Astätt Lochen-i 603-as (3. kép) és a Linz közelében található asteni táborban magyarokkal is találkoztak. Weisshaupt Pál a magyar hadsereg tisztjeként került Astätt Lochenbe 1945-ben (4. kép), leszerelését követően azonban nem akart visszatérni Magyarországra. Kezdetben gyógynövényekkel kereskedett, de egy idő után elmaradtak a vevők, ezért felhagyott a munkával. Az idős férfi helyzetét nemcsak a téhlenség nehezítette, hanem egy korábbi baleset is. 1956-ban elütötte egy autót, és maradandó koponyasérülést szenvedett. „Néha azt kérem a Jóistentől, bár-

20. Searle–Webb, 1959: 654–655.; 1960b: 3.; Prickler, 2006; Murber, 2016: 137–139.

21. Webb–Searle, 1960b: 3–4. Az ötvenhatos magyarok eltérő megítélésében abban is megnyilvánult, hogy azokat a menekülteket, akik 1956. október 23-a előtt emigráltak, a „régik”, akik pedig utána, az „új” jelzővel illették. Erdős, 2011: 17.

22. Webb–Searle, 1960b: 3–5, 46–48.

23. Az angol „Displaced Person” rövidítése.

csak meghalnék, mert nem bírom sokáig a fájdalmakat. Amikor farkaséhes vagyok, csinálok magamnak egy levest. Múltkor káposztát és céklát sütöttem, majd vízzel felöntöttem. Nagyon finom volt” –

4. kép. „Paul Weisshaupt” a 603-as táborban lévő szobájában. Webb–Searle, 1960b: 12.

foglalta össze Weisshaupt a pillanatnyi állapotát.²⁴ Searle rajzán egy tetőtől talpig beöltözött, csizmát, zubbonyt és kucsmát viselő idős ember látható, amint sztoikus nyugalommal ül sötét, kicsi és feltehetően fűtetlen szobájában, amely a leírás szerint zsúfolásig tele volt gyógynövényeket tartalmazó dobozokkal.

Az 1500 menekültnek állandó szállást biztosító asteni lágerben kétszáz olyan menekült élt, akinek nem sok esélye volt arra, hogy helyzete rendeződjön. Feltehetően az a jómódú családból származó vak magyar férfi is közéjük tartozott, akiről Searle-ék portrét közöltek (5. kép). Kiss-Szabó István 1944 óta tartózkodott a táborban. Egyik szeme világát

a magyar hadsereg tisztjeként, a másikat a Vörös Hadsereg hadifoglyaként vesztette el. A riportázs készítésének idején egy alig öt négyzetméteres szobában élt. Beteg feleségét a táborban ismerte meg. Searle rajzán egy, a tényleges koránál (44 éves volt) idősebbnek tűnő férfi látható, aki egy szerszámokkal telepakolt asztal előtt ül az ágya szélén a szobájában, és dolgozik. A táborban kitanult új szakmájával, a kefékészítéssel egészítette ki 580 schillingnyi havi segélyét. Searle apró részletességgel dokumentálta a különféle használati tárgyakkal és bútorokkal telezsúfolt szoba látványát, amiből valószínűsíthető, hogy a rokkant férfi tábori élete jelentős részét ebben a helyiségben töltötte: ott aludt, dolgozott, evett és főzött.²⁵

Mint az a riportból is egyértelművé vált, a táborokban élő új menekültek sem voltak minden esetben szerencsésebbek az évekkorábban érkezőknél. Egy kezdődő

24. Webb–Searle, 1960b: 12–13.; 1959: 658–659. Astátt Lochen Salzburgtól mintegy 30 km-re, északra fektűt. A beszámoló szerint a tábor faházaiban kialakított kis szobákban hetvenöt különböző nemzetiségű, például magyar, ukrán, lengyel, jugoszláv, orosz és örmény menekültnek biztosítottak szállást. A tábornak nem volt állandó személyzete. (Webb–Searle, 1960b: 8–9.)

25. Linz közelében volt található az 1500 menekültnek otthont adó asteni tábor. A nagyobb táborokban képzéseket indítottak a menekültek részére, hogy új szakmát (például cipész, szabó, asztalos) tanulhassanak. Ez azonban inkább a fiatalok számára jelentett segítséget. A régóta táborokban élő idős emberek rendszerint már nem látták értelmét, hogy új szakmát tanuljanak. (Webb–Searle, 1960b: 5, 14–15.)

betegség, egy beteg hozzátartozó, egy káros szenvedély, erkölcsileg kifogásolható magatartás, életvitel elég volt ahhoz, hogy a kiválasztott célország hatóságai visszautasítsák az egyedül vagy családtagokkal kívándorolni szándékozó menekültek kérelmét, ráadásul a döntés okát nem mindig közölték velük. Többek között ezekre az ellentmondásokra kívántak Searleék rámutatni az egyik fiatal egyedülálló magyar férfi esetével, aki azt követően, hogy nem vándorolhatott ki az USA-ba, és Svédország sem fogadta, kétségbeesésében öngyilkosságot kísérelt meg.

5. kép. „Stefán Kiss-Szabó” az asteni táborban lévő szobájában. Webb–Searle, 1960b: 14.

A menekülttel, aki feltehetően nem járult hozzá, hogy nevét nyilvánosságra hozzák, Bécs Kagran nevű városrészében (ma: 22. kerület), a 20. század elején épült Karls Kasernében találkoztak. A Kagran néven is ismert egykori kaszárnyában közel ezer, szinte kizárólag 1956-os magyarnak biztosítottak szállást.²⁶ Searle az emeletes vaságyakkal, asztallal, paddal és szekrénnel berendezett sivár és nyomasztó hangulatú hálóteremben rajzolta le a koránál idősebbnek látszó, beesett és meggyötört arcú fiatalembert, amint egy padon ül, és apatikus tekintettel néz (6. kép). Az Egyesült Államok feltételezett tbc-je miatt nem fogadta, a svédek viszont, akik vállalták, hogy meghatározott számú tüdőbeteget beengednek országukba, azért utasították el a kérelmét, mert betegsége nem volt elég súlyos. A férfi helyzetét tovább nehezítette, hogy nem volt hajlandó alávetni magát a kórházi pszichiátriai kezelésnek. A hatóságoknak minden esetben tiszteletben kellett tartaniuk a menekültek szabad akaratát, még akkor is, ha korlátozottak voltak az ismereteik, és nem hoztak jó döntést, amivel saját helyzetük megoldását akadályozták. Searle rajzán két másik, szemmel láthatóan szintén reményvesztett és tétlenségre kárhoztatott magyar menekült áttetsző alakja is látható, igaz, róluk csak annyit közöltek, hogy nekik is visszautasították a kérelmüket.

26. 1959-től már csak azok maradhettek a kaszárnyában, akiknek volt munkájuk. A munkaképtelenek a lakhatásért és ellátásért 120 schillinget fizettek. (KW/06/02/04/01/01 008. Roland Huntford levele Ronald Searle-nek. 1959. október 19.; ÁBTL 3.1.9. V-154415/2. 162–163. Jegyzőkönyv Molnár István kihallgatásáról. 1960. október 17.)

Searle-ék az egyik legkiszolgáltatottabb és az emberekből a legtöbb együttérzést kiváltó menekültcsoportra, a kiskorúakra is felhívták a figyelmet.²⁷ Ennek azzal is

6. kép. Hálóterem a bécsi Karls-kaszárnyában. Webb–Searle, 1960b: 11.

rődéssel és megilletődötten, részben némi bizalmatlansággal szemlélő – gyerek közül három a táborban született, a többiek pedig életük jelentős részét ott töltötték. Mind-egyikük arra várt, hogy kivándorolhasson a tengerentúlra. A szigorú bevándorlási törvények és a korlátozott kvóták miatt csupán a Molnár testvérpárnak volt szerencséje. Gabriellának és Máriának az utolsók között fogadták el letelepedési kérelmét az Egyesült Államokba, így ők édesapjukkal, Molnár Jenővel rövidesen elhagyhatták a tábor. A lányok édesanyja Magyarországon maradt.

A szerzők a bécsi Karls-kaszárnyában egy négy év körüli magyar kislánnyal is megismerkedtek. Itt készítette Ronald Searle portréját Demeter Csilláról (8. kép).²⁹ A ce-

nyomatékot adtak, hogy a kötetben szereplő egyik óvodáskorú kislány grafikáját tették a borítóra (1. kép). A szerzők az osztrák táborokban magyar gyerekekkel is találkoztak. Egy részük a Bécs közelében található traiskirchener átmenő (transzit) táborban élt.²⁸ Ott készítette Searle grafikáját egy kisebb gyerektársaságról (7. kép). A rajzon látható kilenc – az őket rajzoló grafikust részben egykedvűen, beletö-

Among this group of Hungarian children three were born in the camp, and none of them can remember any other life than that of a refugee. For two, escape is in view. Maria (next to harmonium) and her sister Gabriela (third in the row) were among the last refugees to be accepted by the United States under a special scheme inaugurated three years ago. They will go with their father, Jeno Molnar, but their mother is still in Hungary. The other children are still waiting, as they have been for the last three, four, or five years, in the hope that one of the overseas countries will relax their strict immigration laws and make it possible for them to leave the gloomy, dilapidated barracks which is their present home.

7. kép. Magyar gyerekek csoportja a traiskircheneri táborban. Webb–Searle, 1960b: 10.

27. Vö. WRY/Inf/36, é. n.

28. Az egykori traiskircheneri kadétiskola kétszintes épületeiben több ezer 1956-os magyar menekültet szállásoltak el átmeneti jelleggel, miután az 1955-ös békeszerződésig a szovjetek által használt, lerobbant állapotú kaszárnyát némileg lakhatóvá tették. Vö. Kecskés, 2015: 194–195.; Murber, 2016: 139–140.

29. Webb–Searle, 1960b: 13. Searle az eredeti grafikákon mindig feltüntette kézírással a dátumot, a le-rajzolt személyek és a helyszínek adatait: név, hely, egyéb megjegyzés. Ezek többnyire a nyomtatott kiadványokban is láthatók. A Csillára vonatkozó adatok csak az eredeti rajzon szerepelnek. Neve mellett

ruzarajzon egy asztalnál ülő kislány látható, nagy fekete szemekkel és apatikus tekintettel, amint éppen enni készül. A kép melletti szövegből kiderül, hogy a kislány szülei az 1956-os forradalom során menekült el Magyarországról, és élete jelentős részét táborban töltötte. A család Ausztriában kívánt maradni, a szülők beilleszkedtek, és a Menekültek Világéve lakásprogramjának köszönhetően rövidesen elhagyhatták a tábort. Kaye Webb a kislányt az előbb említett okok miatt „szerencsés”-nek tüntette fel, a család emigrációja előtti életére viszont nem tért ki.

8. kép „Csilla Demeter” a bécsi Karlskaszárnyában. Eredeti rajz. Vö. Webb–Searle, 1960b: 13.

Amikor a téma kutatását 2016 nyarán elkezdtem, a riportázsban szereplő magyar menekültek közül – a rendelkezésre álló adatok, például az életkor, vezetéknev, tanulmányok, feltételezett lakhely alapján – Csilla (1956) esetében volt a legnagyobb esély arra, hogy nyomára bukkanok. Néhány hónapos nyomozást követően sikerült megtalálni, és interjút készíteni a Bécs mellett élő egykori kislánnyal, a nyolcvanas évei elején járó édesanyjával, Demeter Ferencné Major Györgyi-vel és családtagjaival.³⁰ Csilla édesapja már nem élt. A kutatás során hamar fény derült arra, hogy a Demeter család tagjai nem csak az 1956-os forradalom során kényszerültek – egyénileg vagy csoportosan – menekülni. Viszontagságokkal és sorscsapásokkal kísért 20. századi kelet-közép-európai történetüket – az illusztrált tudósításban szereplő legtöbb menekültéhez hasonlóan – a világháború és a kommunista diktatúra miatt folyamatos üldöztetés, országon belüli és határon átívelő migráció jellemezte. Searle-ék riport-

tázsából kiindulva – annak mintegy folytatásaként –, az alábbiakban a családtagok életútjának ezeket a csomópontjait mutatom be. 1956-os menekülésük előzményeit és motivációit követően röviden kitérek ausztriai tartózkodásuk és beilleszkedésük körülményeire, illetve arra is, hogy a magyar államvédelmi szervek Csilla nagypját, édesapját és nagybátyját az országból való távozásuk ellenére továbbra is a rendszer potenciális ellenségeinek tekintették.

a „Hungarian child” megjegyzés olvasható. (RST, 2007.)

30. Köszönöm a Demeter és Stöckl család tagjainak segítségét, akik 2016–2017-ben megosztották velem a család történetével kapcsolatos emlékeiket. Searle-ék riportjának a létezéséről nem volt tudomásuk.

A Demeter család

A család történetének 1956 előtti szakaszáról elsősorban annak köszönhetően rendelkezünk adatokkal, hogy Csilla édesapját, ifj. Demeter Ferencet, becenevén Cirmos (1927–1984) tiltott határátlépés miatt 1950. szeptember 23-án elfogták a magyar hatóságok, vizsgálatot indítottak ellene, és börtönbüntetésre ítélték.³¹ A kihallgatások során készült tanúvallomásokból, jegyzőkönyvekből, környezettanulmányokból, megfigyelésekből és önéletrajzból a család életének fontosabb mozzanatai is rekonstruálhatók. Mint az Cirmos vizsgálati dossziéjának irataiból is egyértelműen kitűnik, a Demeterek megpróbáltatásai a második világháborúval vették kezdetüket. Csilla apai nagyszülei és hét gyermekük évekig egymástól elszakítva, egyik országból a másikba menekülve vészelték át a kataklizmát. Az alezredes édesapa, tiszt és két hadapród fia Németországba menekültek, egy részük hadifogságba került, majd DP lett. Csilla édesapja egyike volt annak a közel tizenkétezer magyar katonának, akik a világháború befejeződését megelőző hónapokban német parancsnokság alatt Dániában szolgáltak, és akiket a dánok a békekötést követően igen barátságos fogadtatásban részesítettek. Cirmos 1944 őszén már nem kezdhette meg a marosvásárhelyi Magyar Királyi „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola negyedik évfolyamát, mert iskolájukkal, az ország többi hadapródiskolájának növendékéhez – így például Valér öccséhez – hasonlóan el kellett menekülniük Magyarországról a határt átlépő és nyugat felé nyomuló szovjet hadsereg elől. A kadétnok és tisztek, illetve a velük tartó családtagok egy részét Németországba, egy Frankfurt melletti katonai gyűjtőtáborba, ezt követően pedig a lengyelországi Brombergbe (Bydgoszcz) szállították. A Szilágyi Dezső őrnagy parancsnoksága alatt álló IV. huszárszázad is köztük volt, amelynek Cirmos a tagja volt. Brombergből gyalog, lovon és szekéren, meglehetősen zord időjárási viszonyok között több száz kilométert tettek meg, míg végül a németek vonattal a háborús eseményektől megkímélt Dániába telepítették át őket, hogy ott folytassák kiképzésüket. Szilágyi Dezső huszárőrnagy bátor fellépésének köszönhetően a kadétnoknak nemcsak a frontszolgálatot sikerült elkerülniük, hanem a Dániát megszálló németek parancsait sem teljesítették: nem működtek például közre a dán ellenállók kézre kerítésében sem. Cirmos tanúvallomása szerint 1945 márciusában érkeztek meg Dániába: először Præstøbe, majd Gavne szigetére kerültek. A kapituláció után egy rövid ideig az angolok fogságában voltak, majd a dán hatóságok vették őket őrizetbe. Rövid időn belül a Dán Vöröskereszt pártfogásának köszönhetően szállást és élelmet kaptak, szabadon mozoghattak, és munkát vállaltak. Cirmos rövid visszaemlékezéséből az is kiderült, hogy egy dán lánnyal is szerelmi viszonyba került. A Searle-ék riportázsában szereplő hadifoglyokkal ellentétben Cirmos, valamint

31. Az adatok jelentős része ifj. Demeter Ferenc (a továbbiakban: Cirmos) vizsgálati dossziéjából származik. ÁBTL 3.1.9. V–85220.

édesapja és fivérei, Lajos és Valér 1946-ban mindannyian visszatértek Magyarországra.³²

Csilla nagymamájának, id. Demeter Ferencné Neumann Mártának férjéhez és fiaihoz hasonlóan szintén sok hányattatásban volt része a világháború és annak következményei miatt. Arra, hogy min ment keresztül otthon maradt gyerekeivel együtt, Remsey Ágnes 1951 telén játszódó, *Kilenc asszony karácsonya, avagy a felhők játéka* című életrajzi dokumentumregényéből szerezhetünk tudomást. A szerző saját és mások nyolc nő ádventi készülődésének a történetét mutatja be, akik a második világháború utáni években menekülő családjaikkal Budapeستől 20 km-re, Szentendre egykori gyümölcsöse, a Pismány déli hegyoldalának házaiban, lakatlanná vált nyaralóban letek otthonra, kezdtek új életet. Köztük volt Csilla rendkívül erős és fáradhatatlan asszonyként jellemzett nagymamája is, akiről a Demeter család szomszéd-ságában élő és velük baráti kapcsolatban lévő szerző a következőket jegyezte le:

„A háború idején négy országon űzte át a sorsa. És ő, aki annyi rászoruló-n segíttet, végül maga is, mint hazátlan koldus járta sorra a sok idegen ház küszöbét, hogy övével együtt éhen ne pusztuljon. Végigélte a gyűjtőtáborok hitveszejtő reménytelenségét, eltemette legszebb kislányát, ki próbálta a honvágy mindenfajta borzalmát, és háromévi szörnyű hányattatás után, visszakerült saját leégett, kirabolt, elvadult otthonába.”³³

Remsey szövegéből az is kiderül, hogy miután a családtagok a sok viszontagság után a déli határnál található birtokukon, a Hercegszántó melletti Klágya pusztán újra összejöttek, alighogy nekiláttak tönkrement házuk és korábban jól jövedelmező almásuk rendbetételéhez, rövidesen újabb megpróbáltatások elé néztek:

„...amikor, újabb három év után, ismét kezdett minden kivirulni körülöttük, újra menniük kellett. Birtokuk két ország mezsgyéjén terült el, az úgynevezett határsávban. Zsíros föld, békében eldorádó, háborúban hánytorgó vulkán, pokol tornáca, háború után pedig sivár senki-földje, ahol civil ember tovább nem lakhatott.”³⁴

32. ÁBTL 3.1.9. V-85220. 14. Id. Demeter Ferenc környezettanulmányáról jelentés. 1950. október 21.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 20–22. Feljegyzés. 1950. november 15.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 60–61. Gyanúsított jegyzőkönyve. 1950. január 22. Vö. Vécsey (szerk.), 1998: 92–100, 115–117, 128.; Sørensen, [2005].

33. Remsey, [2005]: 11–12. Remsey Ágnes (1915–2010) iparművész, író, Pirk János festőművész felesége. 1939-től 1943-ig a gödöllői szőnyegszövő műhelyt vezette. 1945 után bábokat, babákat tervezett és készített. Id. Demeter Ferencné Neumann Mártának, akárcsak a regény többi főszereplőjének, csupán a keresztnevét adja meg a szerző.

34. Remsey, [2005]: 11–12. Orgoványi István kutatásaiból ismert, milyen túlkapások és atrocitások történtek a jugoszláv partizánok részéről a déli határ általuk ellenőrzött településein, így például Hercegszántón is 1945 elején. 1946. májusig intenzív lobbizási tevékenység folyt az úgynevezett bajai három-

A pártállami diktatúra fokozatos kiépülésével az édesapa korábbi foglalkozása, illetve földbirtokai miatt „osztályidegenként” és „kulákként” egyre több elnyomásban volt részük. A határsávbán, a Mohácsi-szigeten elterülő földjeiket kisajátították, gyümölcskertészetüket a GYÜMÉRT Vállalat vette át 1950. augusztusban, a család ellen pedig vizsgálatot indítottak termelési szabotázs miatt. A belügyi szervek kiemelt és precedensértékű ügyként tekintettek az eljárásra. Az Országgyűlésben Nezvál Ferenc a belügyi tárca 1952. évi költségvetésének tárgyalásakor az ő esetüket emelte ki:

„Rendőrségünk jó és eredményes munkát végzett ebben az esztendőben [...] a falvakban is a kulákok szabotáló, ellenséges cselekedeteinek megfékezésére, illetőleg a spekuláció elleni kemény küzdelemben. A nagyszámú példa közül megemlítem az alábbiakat: Demeter Ferenc volt horthysta alezredes, 180 holdas kulák és családja ellen bűnvádi eljárás indult, mert 13 holdas gyümölcsösüket teljesen elhanyagolták, ugyanakkor az államtól kapott 32.000 forint értékű növényvédőszert elfekettették.”³⁵

A Demeter házaspár Valér nevű fia a közellátás érdekeinek veszélyeztetése és tiltott ajándékozás vétsége miatt végül három évet töltött a komló-kőbányai kényszer-munkatáborban. A család a történetek miatt elhagyta otthonát, és Szentendre mellé költözött.³⁶

Csilla édesapja, Cirmos, mint az vizsgálati dossziéjának irataiból is kiderül, Dániából való 1946. októberi hazatérését követően rövidesen az országból való távozás mellett döntött. Két évig szülei gyümölcsösében dolgozott, majd Bajára költözött, hogy leérettségizzen. A háború utáni életkörülményeik leromlása és az őket ért hátrányos megkülönböztetések miatt egyre jobban gyűlölni kezdte a fennálló politikai rendszert, és egyre kilátástalanabbnak látta saját jövőjét, ezért elhatározta, hogy Jugoszlávián keresztül Nyugatra szökik: visszamegy Dániába, vagy kivándorol Amerikába. Elhatározásában az is szerepet játszott, hogy horvát származású édesanyjának egyik rokona Belgrádban élt. Összegző vallomásában az szerepelt, hogy nézeteltérése támadt szüleivel, és azért hagyta el az országot, hogy egykori dán szerelmét feleségül vegye. A remélt szabad élet helyett azonban nem várt megpróbáltatások vártak rá.³⁷

szög Jugoszláviához csatolásáról. (Orgoványi, 2017a: 6–7.)

35. Nezvál Ferenc hozzászólása az 1952. évi állami költségvetés részletes vitájában, 1951. december 18. Nezvál, 1951: 751. Nezvál Ferenc (1909–1987) 1948–1985-ig országgyűlési képviselő, 1956-ban város- és községgazdálkodási miniszter, 1957–1966-ig igazságügy-miniszter, az MSZMP KB tagja. (NEB adatbázis.)

36. ÁBTL 3.1.5. 0–14755/1. 11–14. Határozat az operatív nyilvántartásba vételről. 1970. január 2.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 80–81. Ifj. Demeter Ferenc önéletrajza. 1953. július 15.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 82. Ifj. Demeter Ferenc internált környezettanulmánya. 1953. július 16.

1949. április 21-én Beremendnél szökött át a határon, a jugoszláv határvédelmi szervek azonban elfogták. Három napig őrizetben tartották, majd Belgrádba szállították. A jugoszláv hatóságok azt feltételezték, hogy Cirmos a magyar államvédelem megbízásából kémkedés céljával érkezett az országba. Tíz hónapot töltött a jugoszláv hírszerzés és titkosszolgálat, az UDB börtönében, majd közel hat hónapot a nagybecskereki internálótáborban. Szemben a börtönrel itt már kizárólag külföldiek, köztük magyarok tartózkodtak. Cirmos önéletrajza szerint néhány magyar fogolytársával vissza akart térni Magyarországra, arra hivatkozva, hogy azok az országból illegálisan távozó magyarok, akik 1950 végéig hazamennek, amnesztiában részesülnek. A jugoszlávok nem teljesítették a kérést, ellenben Cirmost a Rudovci szénbányába szállították dolgozni. Innen rövidesen átkérte magát Kolubarába. Megbízható munkája miatt egy idő után már tehergépkocsi-vezetőként dolgozott, sorsa jobbrafordulását azonban egy váratlan esemény keresztülhúzta. Anyagszállítás közben balesetet okozott, és a várható büntetés miatt megszökött. Jóllehet Belgrádban élő rokonai erről megpróbálták lebeszélni, Cirmos úgy döntött, hogy visszaszökik Magyarországra. 1950. szeptember 23-án, miután Béreg közelében a Holt-Duna-ágnál átúszott, a magyarországi résznél sikerült a drótkerítésen átbújnia, de ruhája beakadt, és egy akna felrobbant mellette. A magyar hatóságok rövidesen megtalálták és a kiskunhalasi kórházba szállították. Jobb lábfeje olyan mértékben összeroncsolódott, hogy amputálni kellett. A kórházi kezelést követő kihallgatások során eleinte azt feltételezték a hatóságok, hogy az UDB kémkedés miatt küldte vissza Cirmost Magyarországra, de ezt később elvetették. A kecskeméti bíróság végül két rendbeli tiltott határátlépés miatt másodfokon 3 év börtönbüntetésre ítélte, amely 1951. június 3-án vált jogerőssé. Börtönbüntetését Egerben, majd a három évből 27 hónapot munkatáborban töltött, amelyből végül 9 hónapot elengedtek. 1953. februárban a rendszerre veszélyes politikai beállítottsága miatt Kistarcsára internálták. Egy 1953. július 16-án lejegyzett környezettanulmányban a következő jellemezést írták Cirmosról: *„A népi demokrácia ádáz ellensége. Nyílt ellenséges kijelentésektől, rafinált, óvatos természeténél fogva óvakodik, azonban rendkívül destruktív és fegyelmetlen magatartást tanúsít. Internálttársait alattomban uszítja a Hatósággal szembeni ellenállásra. Burkolt kijelentéseket tesz a »jövőre vonatkozólag«. Beállítottságára legjellemzőbb baráti köre, akik kivétel nélkül prominens fasiszták, mint: Bánlaki László v. vk. százados, Homonnai Hugó volt vk. alezredes és Schneider Rudolf /osztrák/ internáltak.”*³⁸ Az 1953-ban bejelentett amnesztiának köszönhetően augusztus végén szabadult Kistarcsáról. Családjához költözött Szentendrére, ahol traktorosként mezőgazdasági munkát végzett, megházasodott, majd 1956. januárban megszületett első lánya, Csilla. Bár 1956 nyarán az árvízkarok miatt teljesen tönkrement gyümölcsösét visszakapta a család, és

37. ÁBTL 3.1.9. V-85220. 22–23. Feljegyzés. 1950. november 15.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 68. Ítélet. 1951. január 24.

38. ÁBTL 3.1.9. V-85220. 82. Ifj. Demeter Ferenc internált környezettanulmánya, 1953. július 16.

Cirmos öccse, Valér ott el is kezdett építkezni, az 1956-os forradalom a Demeter család életét is gyökeresen megváltoztatta.³⁹

Csilla édesanyja, ifj. Demeter Ferencné Major Györgyi emlékezete szerint férje részt vett a harcokban: a Széna téri csoportnak volt a tagja.⁴⁰ Cirmos és Valér közvetlenül a forradalom kitörését követően Bécsbe utazott, hogy segítséget kérjenek, de le-

9. kép. Ifj. Demeter Ferencről megjelent cikk fotóval

tartóztatták és egy rövid ideig őrizetben tartották őket az osztrák hatóságok. Hamarosan visszatértek Magyarországra. Az újabb büntetéstől tartva, és hogy Nyugatról segítsék a népfelkelést, úgy döntöttek, hogy családjukkal elhagyják az országot. A család tagjai különböző útvonalakon és eltérő időpontokban menekültek Ausztriába. Míg Cirmos és felesége gyermekükkel, több családtagjukkal és barátjukkal Hegyeshalomnál lépték át a határt október végén, addig a család másik fele később, Jugoszlávia fele távozott az országból. Csilla édesanyját teljesen váratlanul érte, amikor megtudta, hogy egyik pillanatról a másikra el kell hagyniuk szentendrei otthonukat. „Férjem több napi távollét után hazajött, és azt mondta, hogy azonnal pakoljunk, mert mindjárt itt lesznek az ÁVÓ-sok. Gyorsan összeszedtem a legszükségesebb holmikat. Naiv voltam. Azt hittem, hogy rövidesen visszatérünk” – emlékezett vissza Csilla édesanyja hatvan év távlatából.⁴¹ Egy Fiatnál és egy teherautóval menekültek, az elöl haladó autóra egy vörös keresztet festettek. Az út nem volt veszélytelen, többször rájuk is lőttek, de végül sértetlenül átlépték az osztrák határt. Férjének az volt a terve, hogy visszamegy harcolni. Cirmos öccsével állítólag több ízben vissza is tért, hogy segítsék a még harcoló felkelőket, megkíséreljék feléleszteni a levert forradalmat.⁴² Ezt erősíti meg az a család

39. ÁBTL 3.1.9. V-85220. 12–15. Jelentés id. Demeter Ferenc környezettanulmányáról. 1950. október 21.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 32. Jelentés. 1950. december 14.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 48–49. Javaslat. 1951. január 13.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 59–63. Gyanúsított jegyzőkönyve. 1951. január 22.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 68–71. Ítélet. 1951. január 24.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 72. Jogerős ítélet. 1951. június 3.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 76. Internálási törzslap, é. n.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 78. Véghatározat. 1953. február 13.; ÁBTL 3.1.9. V-85220. 81. Ifj. Demeter Ferenc önéletrajza. 1953. július 15.; Vas, 1992: 5.; Demeter András szövegei közlése. A korabeli tiltott határátlépésekhez ld. Orgoványi István tanulmányait: Orgoványi, 2017a; 2017b.

40. Interjú Demeter Ferencné Major Györgyivel, 2017. február 11. A továbbiakban a családtagokkal folytatott beszélgetésekre, a Demeter Valérral készített és nyomtatásban megjelent interjúra, illetve a titkosrendőrség adatgyűjtésére támaszkodom.

41. Interjú Demeter Ferencné Major Györgyivel, 2017. február 11.

42. ÁBTL 3.1.9. V-154415/1. 41–43a. Kihallgatási jegyzőkönyv. 1960. július 1.; ÁBTL 3.1.9. V-154415/1. 69. Jelentés ifj. Demeter Ferenc ügye. 1968. szeptember 24.; ÁBTL 3.1.9. V-154415/2. 12. Jegyzőkönyv Molnár István kihallgatásáról. 1960. augusztus 30. Molnár István vallomása szerint ok-

által megőrzött osztrák lapkivágat is, amelyen Cirmos fotója látható néhány soros képaláírással (9. kép). A „Minden nap négyszer nézett szembe a halállal” című, kissé szenzációjaház kommentár a veszéllyel dacoló és a szabadságért „emberfeletti dolgokra” képes felkelők egyikeként jellemezte „Ferenczet”, a futárt, aki annak köszönhetően, hogy jól ismerte a mellékutakat, a cikk szerint naponta két alkalommal megtette a Győr és Budapest közötti, nem éppen kockázatmentes utat.⁴³

Csilla édesanyja emlékei szerint Bécsben mindenki rendkívül nagylelkű és segítőkész volt velük: „az osztrákok valósággal dajkáltak minket”.⁴⁴ Példaként említette, hogy miután megérkeztek Bécsbe, és egy fiatal lány meghallotta az utcán, hogy magyarul beszélnek, azonnal megadta magyar származású édesanyja címét. Néhány napig náluk laktak a házmesterlakásban. Az asszony a ház lakóitól gyűjtött pénzt, hogy főzni tudjon rájuk. Ezt követően különféle bécsi táborokban kaptak ideiglenes jelleggel szállást. A Stift és az Albrecht-kaszárnya után a Kagranban (Karls Kaserne) laktak számos magyar honfitársukkal együtt. Itt rajzolta le Searle az alig négyéves Csillát 1959. november 4-én. Az egykori kaszárnyában az újabb gyerekekkel bővülő család egy idő után kapott egy saját szobát, így némileg elviselhetőbbé vált átmeneti szállás helyük. A menekültek szabadon elhagyhatták a tábort, étkezést kaptak, a kiskorú gyerekek részére napközben felügyeletet biztosítottak. Az édesanya a *Nemzetőr* című emigráns magyar újságnál dolgozott adminisztrátorként, az édesapa pedig 1957-ben felvételt nyert a bécsi Képzőművészeti Akadémiára, ahol festészeti és grafikai tanulmányokat folytatott.⁴⁵ Akárcsak a legtöbb magyar menekült diák, Demeter Ferenc is anyagi támogatást kapott tanulmányaihoz. Ő az amerikai Rockefeller Alapítvány ösztöndíjának – havonta 1500 schilling – köszönhetően tanulhatott, öccséhez, Andráshoz hasonlóan, aki szintén képzőművészeti tanulmányokat folytatott.⁴⁶ Nagy előrelépést jelentett az évek során két újabb gyerekekkel bővülő családnak, hogy a Menekültek Világéve lakásépítési programja keretében rövidesen saját lakásba költözhettek, egy új, modern épületben a Bécstől 40 km-re található Traiskirchenben. Csilla édesanyja emlékei szerint a svédek építették a házakat a menekültek részére, ezért is

tóber 31-én találkozott Demeteréssel Ausztriában, akik a forradalmárok részére fegyvereket és anyagi támogatást akartak szerezni, illetve kapcsolatba lépni a Kisgazdapárt emigrációban lévő tagjaival. Valér, aki szintén harcolt a forradalomban, 1957. januárban szöktette át Ausztriába Hercegszántón maradt feleségét és gyermekeit. (Vas, 1992.)

43. *Jeden Tag Viermal am Tod vorbei!* A Demeter család archívumából származó lapkivágat megjelenési helyét és idejét egyelőre nem sikerült azonosítani. Bár az állítás igazságtartalmát utólag nem lehet ellenőrizni, az nem valószínű, hogy Cirmos ilyen sűrűn átlépte volna a határt.

44. Interjú Demeter Ferencné Major Györgyivel, 2017. február 11.

45. A riportzásban tévedésből az szerepel, hogy az édesapa az akadémián tanított.

46. Cirmos 1963-ban szerzett diplomát. UABKW. Studienakt Franz Demeter (Nr. 5274); Studienakt Andreas Demeter (Nr. 5589). Köszönöm Ulrike Hirhager levéltáros szíves segítségét. 1957 elejéig a Rockefeller alapítvány több mint 600 diák ausztriai tanulmányát támogatta. (The Rockefeller, é. n.: 16–18.)

nevezték azokat svéd házaknak, és kezdetben többségében magyar menekültek laktak bennük.⁴⁷

A Demeter családot Ausztriába történő emigrálásukat követően sem veszítette szem elől az államvédelem. A forradalom egyéves évfordulóján a *Népszabadság* az államvédelem ügynökeként tevékenykedő egykori kispazda politikus, az ausztriai emigráció tagjairól jelentő Szabó Miklós és az osztrák kommunista sajtó értesüléseire hivatkozva cikket közölt arról, hogy a Csilla nyugdíjas alezredes nagyapjának és más magyar menekülteknek Bécs mellett szállást biztosító mödlingi Goldene Stiege 10. számú villa „a Magyar Népköztársaság elleni diverziós és kémtevékenység” egyik ausztriai központja. A magyar államvédelmi szervek információi szerint a villa az angol kémcsoport tagjainak volt a székhelye.⁴⁸ A titkosrendőrség adatai szerint Cirmos, öccse, Valér és édesapjuk, id. Demeter Ferenc az 1963-ban letartóztatott Miklódi Molnár István rezidentúrájának és különféle nyugati hírszerző szervek ügynökeként, a Nemzeti Ellenállási Mozgalom tagjaként és az NTS nevű antikommunista orosz emigráns szervezet megbízásából ellenséges akciókat és kémtevékenységet (például magyarországi röplapterjesztés ballonról, ügynökök átdobása, határkapu nyitása) folytatott Magyarország ellen. Csilla nagyapjáról, id. Demeter Ferencről Nagy Ferencel való régi barátsága miatt egy ideig azt feltételezték, hogy az ausztriai emigráció egyik fontos alakja. Demeter András szóbeli közlése szerint a család tagjait különböző beszervezett ismerősök, barátok, rokonok folyamatosan rá akarták bírni, hogy térjenek haza. A megfigyelések az 1970-es évek elején már nem hoztak kézzelfogható eredményeket, ezért a magyar államvédelem felhagyott a megfigyeléssel és adatgyűjtéssel.⁴⁹

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Csilla családja több ízben kényszerült otthonát, szülőföldjét elhagyni, és a kommunista üldözés több formáját is elszenvedte, mielőtt a szabad világba való végleges menekülés mellett döntött. Bár a jobb élet reménye is szemük előtt lebegett, Ausztriába való emigrálásuk közvetlen kiváltó oka mégis a forradalomban való részvétel, a megtorlás miatti félelem volt. A család tagjai

47. Az osztrák állam az ENSZ, a civil szervezetek és a Menekültek Világéve pénzalapjainak köszönhetően felszámolta a menekülttáborokat, és sokrétű anyagi támogatást nyújtott úgy a menekültek ausztriai letelepedéséhez, mint integrációjához. Vö. WRY/Inf/39, [1960]; Murber, 2016: 153–156.

48. A Volksstimme, 1957. Vö. Szabó, 1958: 257–264. Szabó könyvében a család Dömötör néven szerepel.

49. Cirmos anyai nagyapjának, Neumann Valérnak Bisse mellett voltak nagy kiterjedésű földbirtokai. Id. Demeter Ferenc apósa révén ismerkedett össze Nagy Ferenc kispazda politikussal, későbbi miniszterelnökkel, de 1945 után távol tartotta magát a politikától. Az államvédelem később azt feltételezte, hogy Cirmos apjának köze lehetett Nagy Ferenc fiának Nyugatra szöktetéséhez. (Nagy, 1926: 12–13.; ÁBTL 3.1.9. V–85220.12–15. Jelentés id. Demeter Ferenc környezettanulmányáról. 1950. október 21.; ÁBTL 3.1.9. V–154415/12–19. Jegyzőkönyv Molnár István kihallgatásáról. 1960. augusztus 30.; ÁBTL 3.1.9. V–154415/2. 42–59. Jegyzőkönyv Molnár István kihallgatásáról. 1960. szeptember 5, 7, 8, 12.; ÁBTL 3.1.5. 0 – 14755/1. 24–26. Jelentés 1967. október 19. 1969. november 21-én tettek javaslatot Valér operatív feldolgozására, rokonai kapcsolatainak tisztázására, 1972. május 24-én zárták le az ügyet; ÁBTL 3.1.5. O–14755/1. 9–10. Javaslat. 1969. november 21.; ÁBTL 3.1.5. O–14755/2. 182. Záró lap. 1972. május 24.; Demeter András szóbeli közlése, 2016. ősz.)

a világ több pontján szóródtak szét. Cirmos és Valér, illetve testvéreik egy része családjukkal együtt Ausztriában kezdtek új életet. Az ő esetükben a Magyarországhoz való közelség, az ország demokratizálódása esetén a hazatérés lehetősége is fontos szempont volt. Mint azt Csilla családjának személyes tapasztalatai is bizonyítják, Ausztriába való megérkezésük első pillanatától az osztrákok támogatóan és nagylelkűen segítettek letelepedésüket és beilleszkedésüket. Csilla családjának sorsa, akár csak számos menekült honfitársuké, az ENSZ égisze alatt zajló Menekültek Világéve nagyszabású pénzgyűjtő kampányának köszönhetően rendeződött véglegesen. Cirmosnak élete során több munkája is volt, Valér pedig a magyar határhoz közel, Pammagenben (Pomogy) autószerelő műhelyt, majd autókereskedést nyitott, és sikeres üzletember lett.⁵⁰ Csilla édesapja nem érte meg a rendszerváltást, ellenben Valér két testvérével, Gyulával és Andrással hazatelepült Hódunára, és a kárpótlás során visszacapott földjükön gazdálkodni kezdtek. Közülük ma már csak a legfiatalabb fiútestvér, Demeter András él.

***

Jóllehet a riportásban bemutatott többi magyar sorsának alakulásáról nem rendelkezem pontos információval, néhány befogadó tábor kivételével rövidesen az összes menekültszálláshelyet felszámolták Ausztriában, így az ott élőkkel együtt feltehetően a magyarok is kikerültek a táborokból.⁵¹ Abban, hogy a brit közvélemény ilyen mértékben azonosult a menekültek sorsával, és ilyen sok pénzt ajánlott fel a kampányra, a tudósítás sikeres fogadtatásának és széles körű ismertségének is szerepe volt. A pénzadományokon túlmenően, mint azt Searle-ék levelezése is tanúsítja, személyre szabott felajánlások is érkeztek a riportban szereplő menekültek megsegítésére. Ez egyrészt Searle kivételes rajztehetségének, az egyes menekültek lelkiállapotát, szenvedését, magárahagyottságát, reményvesztettségét, szomorúságát, máskor pedig az előbbieket ellenére sem csökkenő reménykedését elemi erővel kifejező grafikáinak volt köszönhető, másrészt annak – mint arra a *Guardian* egyik cikke is rámutatott –, hogy a szerzők a menekülteket nem arctalan tömegként ábrázolták, hanem olyan, névvel szereplő, változatos karakterű és sorsú, hús-vér, esendő személyiségeket mutattak be, akik vissza akarták kapni maradék emberi méltóságukat, az életbe és a jövőbe vetett reményüket. A lebilincselően érdekes riportásznak köszönhetően lehetetlen volt nem együtt érezni velük és segíteni rajtuk.⁵²

50. A család tagjai, akik szerint sikeres volt az osztrák társadalomba való beilleszkedésük, a mai napig hálások osztrák befogadóiknak. Csilla férje osztrák, gyerekeik osztrák identitásúak, ezzel együtt büszkék magyar gyökereikre, és érdeklődnek iránta.

51. Weisshaupt Pál az egyik levél tanúsága szerint beleegyezett, hogy idősek otthonába vigyék, habár nem adta fel a reményt, hogy Amerikában élő lányához kerüljön. (KW/06/02/04/02/03. Kaye Webb levele N. Morley Fletchernek, 1960. március 3. Vö. WRY/Inf/39, [1960].)

52. A szerzők levelezése szerint Searle rajzai és a riportás egyes részletei számos más fórumon (plakát, aukció, kiállítás, címlap) szerepeltek, és az olvasók visszajelzéseiről is értesültek az alkotók. A brit bi-

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék (V-dossziék)

V-85220 Demeter Ferenc

V-154415/1–2 Molnár István

3.1.5. Objektum dossziék (O-dossziék)

0-14755/1–2 „Rokonok”

Seven Stories Archive: Kaye Webb Collection (KW)

KW/06 Book Collaborations

KW/06/02 'Refugees 1960'

KW/06/02/03 Publicity Material

KW/06/02/04/01 Research and publication correspondence

KW/06/02/04/02 Post-publication correspondence

The Papers of Gabriele Rabel

Content and text. Churchill Archives Centre. <https://janus.lib.cam.ac.uk/db/node.xsp?id=EAD%2FGBR%2F0014%2FRABL>. (Utolsó letöltés: 2018. január 3.)

RST, 2007

Ronald Searle Tribute: Refugees. <http://ronaldsearle.blogspot.com/2007/10/refugees.html>. (Utolsó letöltés: 2016. december 1.)

UABKW

Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste Wien.

Studienakt Franz Demeter (Nr. 5274)

Studienakt Andreas Demeter (Nr. 5589)

Nyomtatásban megjelent források

Cry Hungary

Cry Hungary. A *Picture Post* különszáma, [1956. november]

The London, 1959

The London Charivari. *Punch*, december 30., 651.

zottsághoz befolyt pénzadományok összege a legoptimistább várakozásokat is messze felülmúlta, majdnem ötször annyi érkezett, mint amit terveztek, kicsivel több, mint 9 millió font. (The London, 1960; KW/06/02/04; Gatrell, 2011: 196.; Best, 2016: 17.)

The London, 1960
The London Charivari. *Punch*, február 3., 179.

Nezvál, 1959

Nezvál Ferenc hozzászólása az 1952. évi állami költségvetés részletes vitájában, 1951. december 18. In: Az 1949. évi június hó 8-ára összehívott Országgyűlés naplója. Hiteles kiadás. Második kötet. Budapest. 749–755. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1949_02/?pg=376&layout=s&query=Demeter%20Ferenc. (Utolsó letöltés: 2016. november 20.)

The Rockefeller, é. n.

The Rockefeller Foundation Annual Report, 1956. New York, The Rockefeller Foundation. <http://assets.rockefellerfoundation.org/app/uploads/20150530122215/Annual-Report-1956.pdf>. (Utolsó letöltés: 2016. december 7.)

Searle–Webb, 1959

Searle, Ronald – Webb, Kaye: Refugee Year. An interim report from the sketchbook of Ronald Searle. *Punch*, december 30. 653–669.

Webb–Searle, 1960a

Webb, Kaye – Searle, Ronald: The unforgotten. *Life International*, március 14. 80–86.

Webb–Searle, 1960b

Webb, Kaye – Searle, Ronald: *Refugees 1960. A report in words an drawings*. London, Penguin Books.

WRY 1959–1960, 1959

World Refugee Year 1959–1960, 1959. [UN World Refugee Year Secretariat tájékoztató füzet]

WRY/INF/11, 1959.

To clear refugee camps in Europe. WRY/INF/11. [UN World Refugee Year Secretariat tájékoztató füzet]

WRY/Inf/36, é. n.

The tragedy of the child refugee. WRY/Inf/36. [UN World Refugee Year Secretariat tájékoztató füzet]

WRY/Inf/39, [1960]

The refugee problem in Austria. WRY/Inf/39. [UN World Refugee Year Secretariat tájékoztató füzet]

Yearbook, 1959

Yearbook of the United Nations, 1958. New York, United Nations.

Yearbook, 1960

Yearbook of the United Nations, 1959. New York, United Nations.

Sajtó

Eccleshare, 1996

Eccleshare, Julia: Obituary: Kaye Webb. *Independent*, január 18. <http://www.independent.co.uk/news/people/obituary-kaye-webb-1324557.html>. (Utolsó letöltés: 2016. október 31.)

A Volksstimme, 1957

A Volksstimme megerősíti Szabó Miklós leleplezéseit. *Népszabadság*, október 24., 7.

Vas, 1992

Vas Gyula: A traktorról a BMW szalonba. Egy merész üzletember életútja. *Új Szó*, március 30., 5.

Hivatkozott irodalom

Andreides, 2008

Andreides Gábor: *A magyar–olasz kapcsolatok története 1956–1989*. (PhD-disszertáció.) Budapest, ELTE.

Black, 1992

Black, Maggie: *A Cause for our Times. Oxfam the first 50 years*. Oxford, Oxfam – Oxford University Press. <http://www.bristol.ac.uk/history/study/undergraduate/ugdissertations/best-undergraduate-dissertations-2016/>. (Utolsó letöltés: 2016. december 10.)

Best, 2016

Best, Alice: *'Britain has taken the lead': an exploration of British involvement in World Refugee Year 1959–1960*. Bristol, University of Bristol. http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/history/documents/dissertations/Alice_Best2016.pdf. (Utolsó letöltés: 2018. január 3.)

Cseresnyés, 1998

Cseresnyés Ferenc: Ötvenhatosok menekülése Ausztriába és Ausztrián át. *Múltunk*, 1. sz. 42–70.

Cseresnyés, 2007

Cseresnyés Ferenc: A nemzetközi menekültjog alkalmazása: Ausztria és az '56-os menekültek. *Múltunk*, 1. sz. 169–186.

Davies, 2003

Davies, Russel: *Ronald Searle. A biography*. London, Chris Beetles Ltd.

Dobb, 2013

Dobb, Leo: Q&A: Legendary British runner and politician recalls World Refugee Year <https://www.unhcr.org/news/latest/2013/5/51a625079/qa-legendary-british-runner-politician-recalls-world-refugee-year.html>. (Utolsó letöltés: 2016. december 10.)

Erdős, 2012

Erdős Kristóf: „Együtt voltunk...” Magyarok Salzburgban. *Modern Magyarország*, 1. sz. 167–178.

Erdős 2011

Erdős Kristóf: „Ma érkeztem...” Magyar menekültek Salzburgban, 1945–1953. *Korall*, 4. sz. 15–41.

Farkas, 2018

Farkas Judit Antónia: Üldözöttek. A menekülés stációi a Demeter család élettörténetében. In: *ZINNER 70. Egy élet az (i)gazságszolgáltatás kutatásának szolgálatában*. Szerkesztette: Fodor Veronika – Geccsényi Patrícia – Hollósi Gábor – Kiss Dávid – Ráczné Baán Krisztina – Rácz János. Budapest, Magyar Napló. 328–337.

Gatrell, 2011

Gatrell, Peter: *Free World? The Campaign to Save the World's Refugees, 1956–1963*. Cambridge, Cambridge University Press.

Kecskés, 2010

Kecskés D. Gusztáv: Egy humanitárius csoda anatómiája – az 1956-os magyar menekültek nyugati befogadása. *Külgügyi Szemle*, 4. sz. 158–167.

Kecskés, 2012

Kecskés D. Gusztáv: Pénzgyűjtés és propaganda. Az ENSZ-intézmények információs tevékenysége az 1956-os magyar menekültválság megoldása érdekében. *Századok*, 1. sz. 109–145.

Kecskés, 2015

Kecskés D. Gusztáv: Menekültdráma és szolidaritás. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának helyettese az 1956-os magyar menekültválság első heteiről. *Múltunk*, 4. sz. 190–204.

Kecskés, 2016

Kecskés D. Gusztáv: Egy globális humanitárius szervezet munkás kezdetei. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és az 1956-os magyar menekültek. *Nemzet és Biztonság*, 4. sz. 128–142.

Kecskés, 2017

Kecskés D. Gusztáv: Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a Kádár-kormány közti kapcsolat az 1956-os magyar menekültválság idején. *Történelmi Szemle*, 3. sz. 463–490.

Lindt, 1959

Statement by Dr. Auguste R. Lindt, United Nations High Commissioner for Refugees, to the United Nations Economic and Social Council (ECOSOC), Geneva, 20 July 1959. <https://www.unhcr.org/admin/hcspeeches/3ae68fb714/statement-dr-auguste-r-lindt-united-nations-high-commissioner-refugees.html>. (Utolsó letöltés: 2018. január 10.)

Murber, 2016

Murber Ibolya: Az 1956-os magyar menekültek Ausztriában: menekütlét és integráció. *Múltunk*, 3. sz. 123–159.

Nagy, 1926

Gábos Dénes: *Csököly község monográfiája*. Nagy Ferenc: *Bisse község monográfiája*. (A falu könyvtára, 16.) Budapest, Faluszövetség. 12–16.

NEB adatbázis

<https://www.neb.hu/asset/phpSkNfyE.pdf>. (Utolsó letöltés: 2016. október 31.)

Orgoványi, 2017a

Orgoványi István: Menekülés a Vasfüggönyön át. Tiltott határátlépések 1945 és 1950 között. *Betekintő*, 1. sz. 1–25. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_1_%20orgovanyi.pdf. (Utolsó letöltés: 2018. február 1.)

Orgoványi, 2017b

Orgoványi István: Disszidálási kísérletek földön, vízen, levegőben, 1950–1956. *Betekintő*, 2. sz. 1–19. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_2_orgovanyi.pdf. (Utolsó letöltés: 2018. február 1.)

Philpott, 1960

Philpott, Trevor: The refugees. A world survey. *The Rotarian*, 6. sz. 16–27. <https://books.google.hu/books?id=OjcEAAAAMBAJ&lpg=PA16&ots=cKaXeFJ9Ji&dq=Philpott%2C%20Trevor%3A%20The%20refugees.%20A%20world%20survey&hl=hu&pg=PA16#v=one-page&q=Philpott,%20Trevor:%20The%20refugees.%20A%20world%20survey&f=false>. (Utolsó letöltés: 2018. március 14.)

Prickler, 2006

Prickler, Leonhard: A magyar menekültek számára nyújtott állami és magán segítség-akciók Ausztriában. In: *Álomból rémálomba. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc*. Szerkesztette: Horváth Sándor – Kolnhofer Vince. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága. 89–100.

Puskás, 1996

Puskás Julianna: Magyar menekülők, emigránsok – „DP-k” és „56-osok”: 1944–1957. *Aetas*, 2. sz. 67–102.

Remsey, é. n.

Remsey Ágnes: *Kilenc asszony karácsonya, avagy a felbők játéka. (Dokumentumregény az 1950-es évekből)*. Budapest, Kairosz.

Soós, 1999

Soós Katalin: *1956 és Ausztria*. Szeged, József Attila Tudományegyetem.

Sørensen, [2005]

Sørensen, Søren Peder: De Ungarske Soldater című honlap. <http://deungarskesoldater.dk/hu/>. (Utolsó letöltés: 2018. december 10.)

Sunjic, 2006

Sunjic, H. Melita: A magyar menekültválság formálta az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságát. In: *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*. Szerkesztette: Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv. Budapest, Magyar ENSZ Társaság. 27–36.

Szabó, 1958

Szabó Miklós: *Foglalkozásuk: emigráns*. Budapest, Kossuth.

Vécsey (szerk.), 1998

A marosvásárhelyi Magyar Királyi „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola története 1941–1945. Szerkesztette: Vécsey László. Tatabánya, k. n.

Kulcsszavak: *Hidegháború, 1956, migráció, grafika*

Hungarian Refugees in Ronald Searle and Kaye Webb's Illustrated Report (1959)

Auguste R. Lindt, the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), invited Ronald Searle, one of the most well-known British graphic artists, and his then wife Kaye Webb to participate in the UK programmes of the UN World Refugee Year, which began in June 1959. They were asked to visit refugee camps in Austria, Italy and Greece in order to publish their report in drawings and words. The objectives of the illustrated reportage were to raise money to close camps and to help “hard core” refugees and other difficult cases to resettle in another country or to integrate locally. The graphic report depicts Hungarian refugees as well, among whom I managed to find one family. The tragic case study of Csilla Demeter’s family – which is full of trauma and suffering even before their escaping to Austria – shows that like many other Eastern European refugees depicted in the report, the members of the Demeter family had faced persecution and been forced to flee repeatedly both within and outside their homeland due to the Second World War and the communist oppression that followed. As a continuation of the report, their story is reconstructed on the basis of interviews made with the family and documents found in the Historical Archives of the Hungarian State Security.

Bárta, Milan

A csehszlovák állambiztonság együttműködése a keleti blokk politikai rendőrségeivel 1945–1949. Történeti vázlat

A keleti blokk államai közötti, második világháború utáni állambiztonsági és hírszerzési együttműködésről írni még harminc évvel a tömb felbomlása után is nehéz feladat. Ennek elsősorban a források hiánya az oka. Különösen így van ez a közvetlenül az 1945 utáni évek esetében, amikor Csehszlovákiában még (korlátozott) demokrácia létezett. A szovjet befolyás ezért leplezetten valósult meg, a belügyminisztériumban tevékenykedő kommunisták által. Elsősorban a (Csehszlovákiában 1948-ig egymástól elválasztva működő) állambiztonsági és a hírszerzési egységekre koncentrálnunk, amelyek a csehszlovák kommunisták, a szovjetek és Moszkva csatlósainak biztonsági szolgálatai számára is a legfontosabbak voltak, mivel döntő szerepet játszottak a korlátlan hatalom megszerzésében és fenntartásában. A szovjetekkel való kapcsolatot titkosan tartották fenn, az információkat gyakran csak szóban adták át, az esetleges írásos feljegyzéseket nem irattárazták, ezért főleg a résztvevők, elsősorban a kommunisták visszaemlékezéseire kell támaszkodnunk. E memoárok az időbeli távolság, valamint gyakran az önigazolás szándéka miatt természetesen eltorzultak, így alapos kritikával kell használni őket. Hasonló ismereteink vannak a többi ún. népi demokratikus országgal fenntartott kapcsolatáról, ahol többnyire csak a találkozók helyszínét és idejét ismerjük, esetleg azokat a témákat, amelyekről tárgyaltak, de e tárgyalásokról nem maradtak fenn jegyzőkönyvek. Jobban ismerjük azon szovjet tanácsadók tevékenységét, akik a Rajk-per következtében érkeztek a biztonsági szolgálatokhoz. E tanácsadók már korábban is felkeltették a történészek figyelmét a politikai perekben játszott szerepük révén.¹ Ezért csak remélhetjük, hogy a jövőben sikerül ma még nem elérhető forrásokat feltárni az orosz levéltárakban, ahol e kérdéskörrel nyilván számos új információ található. Fenti körülményre való tekintettel a jelen tanulmány nem adhat teljes képet e kapcsolatokról, hanem inkább csak azok áttekintésére vállalkozik.

Már a második világháború folyamán, főleg az emigrációban, vita folyt arról, milyen legyen a háború utáni államszervezet. Határozott célokkal főleg a Moszkvában

1. Kalous, 2012; Kaplan, 1993; Petrov, 2005: 103.; Svoboda, 2004.

élő kommunisták léptek fel, míg az Edvard Beneš elnök által vezetett nyugati emigráció inkább csak alkalmazkodott az ő követeléseikhez. Hasonlóan zajlott a háború után a biztonsági szervek felállításának megtervezése is. Alapvetően három elgondolás létezett, amelyekről Moszkva és London között vita bontakozott ki. Az első lehetőség a háború előtti biztonsági testület továbbélése volt, miután megtisztítják a kollaboránsoktól és árulóktól. A második variáció azzal számolt, hogy a régi szervezetet felszámolják, és egy teljesen újat hoznak létre. A harmadik pedig az előző kettőt kombinálta, vagyis egy részben új testületet kívánt a megtisztított régi egy részének átvételével. Végül ez a változat valósult meg. A kommunistáknak még a háború vége előtt sikerült megszerezni a belügyminiszteri posztot, amelyet a régi kommunista, Václav Nosek töltött be. Továbbá keresztül tudták vinni akarataikat, ami később segített nekik az ország irányítására vonatkozó vitákban, vagyis létre tudtak hozni egy új, erősen központosított rendszerű biztonsági apparátust. A megfelelő emberek hiánya miatt ugyanakkor bele kellett egyezzenek abba is, hogy a régi testület korábbi tagjai felülvizsgálatuk után továbbra is a biztonsági szolgálatban maradhatnak. A tagságot olyan emberekkel kellett kiegészíteni, akik aktívan bekapcsolódtak a náciellenes harcba, például a volt partizánok, különféle forradalmi alakulatok, üzemőrségek tagjai közül, valamint a koncentrációs táborokból hazatérő foglyok, a nyugati és a keleti fronton harcoló katonák és a spanyol polgárháborúban részt vevő nemzetközi brigádok soraiból stb.

A köztársaság felszabadulása után formálisan is megszűntek a régi biztonsági szervek, és helyettük megalakult a Nemzetbiztonsági Testület (*Sbor národní bezpečnosti* – SNB). Ebben helyet kapott egy egyenruhás rendfenntartó egység (az addigi csendőrség és rendőrség helyett), egy készenléti egység (ez a háború utáni rendkívüli körülmények miatt volt szükséges; jelentős létszámú, felfegyverzett és gyors járművekkel is felszerelt volt), valamint egy egyenruha nélküli egység, amely az állambiztonságot (*Státní bezpečnost* – StB), a belső és a külső politikai hírszerzést, valamint a gazdasági hírszerzést foglalta magába.² Az új testület létrehozásakor azon demokratikus elvekből kellett kiindulni, amelyek a két háború közötti Csehszlovákiát jellemezték, de egyidejűleg azon nemzetközi politikai körülményekből is, amelyek a csehszlovák állam újbóli létrehozását lehetővé tették, elsősorban a Szovjetunióval fennálló szerződéses kötelezettségeket értve ide.³ A kommunisták – összhangban a kizárólagos hatalom megszerzésének tervével – megkísérelték teljes mértékben saját irányításuk alá vonni a biztonsági apparátust, ennek érdekében három alapvető módszert alkalmaztak: a lehető legtöbb tagjukat próbálták bejuttatni a biztonsági szervekbe, vezető funkciók megszerzésére törekedtek, és igyekeztek megszerezni az újonnan alapított egységeket, főleg a hírszerző, állambiztonsági, készenléti alakulatokat (később pedig a határőrséget is).

2. Kroupa, 1977: 22–23.

3. Koudelka, 1993: 10.

A csehszlovák kommunisták, akiknek vezetői Moszkvában töltötték a háború időszakát, nyilván egyeztették terveiket a szovjet vezetéssel, amely minden biztonnal hangsúlyozta a biztonsági apparátus jelentőségét. A kommunisták már a háború idején döntő pozíciókat szereztek a Védelmi Hírszerzésben (katonai elhárításban), amelynek élére 1945 januárjában a szovjet NKVD ügynökét, Bedřich Reicint állították.

A háború után a szovjet féllal együttműködve a csehszlovák kommunisták továbbra is tájékoztatták Moszkvát a csehszlovákiai helyzetről, saját tevékenységükről és a demokratikus ellenzékéről, cserébe pedig számtalan tanácsot, ajánlást és utasítást kaptak. Ezzel összefüggésben figyelembe kell venni Csehszlovákiának a formálódó blokkon belüli sajátos helyzetét. Bár a politikai elit, benne vezető nem kommunista politikussal, a Szovjetunió felé hajlott, 1945 novemberének végétől kezdve már nem állomásoztak szovjet csapatok az országban, ami így kívülről nézve független, szuverén államnak látszott.

A pártapparátust irányító személyeken kívül jó kapcsolatot ápoltak a szovjetekkel a biztonsági szervek kommunista vezetői is. A szovjetek így pontos képet kaphattak arról, mi zajlik a csehszlovák biztonsági apparátuson belül. Az együttműködést főleg olyan emberek folytatták, akiknek tapasztalatai voltak a szovjet biztonsági szolgálatról; zömmel annak munkatársai vagy informátorai voltak, főleg a háború idején, vagy pedig a prágai szovjet nagykövetségen dolgoztak (Štěpán Plaček, Bedřich Pokorný, Pravoslav Janoušek, Karel Šváb, Jaroslav Hošek, Bedřich Reicin, Karel Vaš stb.). A kommunista biztonsági apparátus egyik megalkotója, egyúttal a belügyminisztériumban illegálisan működő kommunista pártszervezet elnöke, Karel Smíšek, 1945 júliusától hetente háromszor küldött táviratokat Moszkvába egy olyan titkos rádióadó segítségével, ami a CSKP főtitkára, Rudolf Slánský prágai villájának alagsorában volt elhelyezve. Ugyanide érkeztek utasítások a CSKP vezetése számára. A titkos összeköttetésről csak Smíšek, Klement Gottwald és Rudolf Slánský tudott (utóbbi erről még saját feleségét sem tájékoztatta).⁴

A biztonsági ügyek közül a szovjetek elsősorban az állambiztonsági problematika és a hírszerzés iránt érdeklődtek (itt szoros kapcsolatokat ápoltak már a második világháború idején is). A szovjetek pártfogói szerepe helyzetbe hozta az állambiztonság vezetőinek többségét, akik a kommunisták közül kerültek ki. Mindezt sokrétű tevékenységük is igazolja. Ezek az emberek gyakran ellátogattak a szovjet nagykövetségre, ahol különféle információkat adtak át a biztonsági erőkről, a politikáról és a csehszlovák élet minden területéről, írásos feljegyzéseket is beleértve. Élvezték a szovjetek támogatását, ugyanakkor jelentős rivalizálás is kialakult közöttük. Ezen „alapító atyáknak” döntő szerepe volt abban, hogy a biztonsági erőkon belül többségbe kerültek a

4. Bárta–Kalous–Povolný–Sivoš–Žáček, 2017: 444. Smíšek a kommunista hatalomátvétel után egészen 1950-ig immár legálisan folytatta a rádióadásokat a Belügyminisztériumból.

kommunisták, és kulcsfigurái lettek a CSKP hatalomátvételi törekvéseinek is. Többségük sorsa azonban nem végződött jól.⁵

Jan Kalous történész hosszú időn át tartó kutatásainak köszönhetően Štěpán Plaček tevékenységét ismerjük legjobban. Plaček a kommunista biztonsági erők egyik alapítója volt. Ő maga is elismerte, hogy állandó kapcsolatban állt a szovjet hírszerzőkkel, akiknek fontos anyagokat adott át, elemzéseket készített számukra a csehszlovák belpolitikai helyzetről, sőt ügynököket is meg kellett nyernie, akiket nem a csehszlovák szolgálatokhoz osztottak be, hanem csak a szovjetekhez (ez azonban nem volt sikeres). Ez, illetve más információk is megerősítik azt a sejtést, hogy a szovjet hírszerző szervek mellett, hogy ellenőrizni törekedtek a csehszlovák biztonsági erőket, saját, független hírszerző hálózatot is kiépítettek. Másrészt, Plaček is kapott a szovjetektől anyagokat, utasításokat és tanácsokat. Ez a kapcsolat 1945 és 1949 között nagyon intenzív volt; a szovjet kémelhárítás és hírszerzés tisztjeivel kapcsolta össze őt.⁶ Érdekelte a biztonsági apparátus munkamódszere és szerkezete, átvette a hírszerző tevékenység terminológiáját és metodikáját, ami később tükröződött a biztonsági munka átszervezésére, valamint az antibolsevik emigránsokra vonatkozó javaslaiban. Ez utóbbiak főleg az NTSZ-re (Narodno-Trudovoj Szozjuz – Nemzeti Munkaszövet-ség), az Ukrán Nacionalisták Szervezetére (OUN), illetve a jáchymovi szovjet katonákra⁷ és Ralph Parkerre (Prágában élő, korábban a Szovjetunióból tudósító brit újságíró) stb. vonatkoztak. Együttműködött az ausztriai és német megszállási zónák szovjet hírszerzőivel is, többek között arról is tárgyalt, hogy adják ki az elmenekült háborús bűnösöket Csehszlovákiának, a Csehszlovákiából elmenekült német háborús bűnösökre vonatkozó információcseréről, az elfogott bűnösök büntetési célú kiadatásának rövidebb határidejéről, szondázta annak lehetőségét, hogy a csehszlovák biztonsági szervek titkos kutatásokat végezzenek a szovjet zónában, de átadott a szovjeteknek is Gestapo-ügynököket és -munkatársakat, akiket Csehszlovákiában tartóztattak le. A szovjeteknek köszönhetően például sikerült neki visszajuttatnia Csehszlovákiába a brnói Gestapo irattárát Szászországból.

1948 februárja előtt a szovjet küldöttekkel titkos kapcsolatot tartott, 1946 nyarától járt a szovjet nagykövetségre, rendszerint éjszaka, nagyjából tíznaponta. Később különböző titkos lakásokban találkoztak, elsősorban Tyihonovval.⁸ Hamar megtalál-

5. Štěpán Plačeket, aki 1948 februárjában a csehszlovák hírszerzés vezetője volt, 1949 novemberében letartóztatták, 1954 januárjában pedig 15 évi szabadságvesztésre ítélték. 1957 áprilisában szabadult. Jindřich Veselý, az állambiztonság vezetője, 1950 márciusában sikertelen öngyilkosságot követett el a biztonsági szervek vezetésében a szovjet tanácsadók érkezése miatt kialakult viták következtében. Bedřich Reicin, aki a háború alatt az NKVD munkatársa és az egyik legbuzgóbb résztvevője volt a kommunista hatalomkiterjesztésnek a hadsereg hírszerzésében, 1952 decemberében Rudolf Slánskýval, Karel Švábbal (róla még lesz szó) és másokkal együtt kivégezték.

6. Kalous, 2010: 73.

7. Jáchymovban még a Vörös (1946-tól: Szovjet) Hadsereg kivonulása után is maradt egy csoport szovjet katona, akik az uránbányákat őrizték.

8. Valódi nevén Ivan Andrejevics Csicsajev (1896–1984), szovjet hírszerző. A háború végén Csehszlovákiában élt, 1945 után diplomáciai szolgálatban.

ták a közös hangot, és megbíztak egymásban. Moszkva állítólag Plačeken keresztül bizalmatlanságát fejezte ki néhány kommunista funkcionárius ellen, akik közül többen a biztonsági erőknél ténykedtek. Tyihonov 1947 áprilisában bemutatta Plačeket M. M. Hazjanovnak, a prágai szovjet nagykövetség korábbi ügyvivőjének, aki ettől kezdve részt vett az instruálásában. Úgy tűnik, hogy Hazjanov irányítása alatt bírálni kezdték a csehszlovák hírszerzés munkamódszerét, illetve átalakult és intenzívvé vált az a tevékenység, amellyel az ország politikai irányításáról döntő vitát előkészítették. Plaček szintén a szovjetek kérésére 1948 elején listát készített a „reakció” képviselőiről, azt állítva, hogy az év kezdetén döntő összecsapást vár, és nem kéti, hogy a hadsereg és a biztonsági erők nem fognak csalódást okozni.⁹ A szovjetekkel állandó kapcsolatban állt, és a februári napok idején Tyihonov javaslatára az eszközökben nem válogatva ügynökséget kezdett szervezni a nem kommunista pártokon belül, és arra törekedett, hogy ellenőrzése alá vonja a Nyugatra vezető menekülési utakat, hogy meggátolja az emigráns központok létrehozását, vagy alternatívaként ellenőrzése alá vonja ezek összeköttetését az országgal.

A kommunisták által dominált csehszlovák hírszerzés és állambiztonság természetesen nem csak a szovjet biztonsági szolgálatokkal tartott fenn kapcsolatokat. A kezdeti bizalmatlanság a legyőzött németekkel (legalábbis a szovjet megszállási zónában), magyarokkal,¹⁰ sőt a háborúban győztes, de Csehszlovákiának komoly területi vitában álló lengyelekkel szemben gyorsan eltűnt ezen államok szovjetizálásával,¹¹ és megindult a kölcsönös kapcsolatépítés. Ezen országok, Jugoszláviával, Romániával és Bulgáriával együtt, a szovjet példa nyomán építették ki biztonsági apparátusukat, és a csehszlovák kommunisták is jártak ide „inspirációért”.

Štěpán Plaček e kapcsolatokban is komoly részt vállalt. Feleségén, Zora Plačková (születési neve: Gavričová) keresztül sikerült Jugoszláviában kapcsolatokat kialakítania. A Szovjetunió mellett Jugoszlávia lett Csehszlovákia háború utáni legszorosabb szövetségese. Ennek oka többek közt az, hogy elismerték a háború alatti antifasiszta harcait, de szerepe volt ebben a Monarchia idejéből származó történeti hagyománynak és a két háború közötti szövetségnek, és persze annak is, hogy a két ország között semmilyen komoly vita nem volt.¹² Josip Broz Tito 1946. márciusi csehszlovákiai látogatása idején Plaček találkozott Svetislav Stefanović-Ćeća ezredessel, belügyminiszter-helyettessel, akivel megtárgyalták a két ország állambiztonsági szolgálatainak fej-

9. Kalous, 2010: 75.

10. Magyarország a háború után – tekintettel a két világháború közötti fejlődésére, illetve arra, hogy a vesztes hatalmak közé tartozott – veszélyes ellenfélnek számított (Németországgal és Ausztriával együtt). ABS, fond (a továbbiakban: f.) Hlavní správa rozvědky, r. č. 20957, Dopis nadepsaný „Soudruhu ministrě”, 8. 9. 1945. A biztonsági problematika más területein azonban már ebben az időben jelentős együttműködés alakult ki a két ország közt.

11. A csehszlovák hírszerzés már 1947 közepén Lengyelországot és Magyarországot a csehszlovák érdekek szempontjából fontos országok közé sorolta. ABS, f. Hlavní správa rozvědky, r. č. 20957, Záznam o poradě, svolané 29 5. 1947.

12. Chrobák–Těchman–Hrabcová, 2010: 181.

lődését.¹³ Plaček elpanaszolta, hogy az állambiztonság helyzete megoldatlan Csehszlovákiában, Stefanović ismertette a jugoszláv biztonsági rendszer kiépítését, és hangsúlyozta a centralizálás előnyeit. 1946 júliusának elején, jugoszláviai magánutazása alkalmával Plaček további kapcsolatokat alakított ki az ottani belügyminisztérium képviselőivel, és ismét találkozott Stefanovićcsal. A következő hónapokban és években, egészen 1948-ig a jugoszlávokkal intenzív kapcsolatot és együttműködést tartott fenn. Tárgyaltak többek között a politikai emigráció és olyan személyek megfigyeléséről, akikkel kapcsolatban valamelyik fél érdeklődést mutatott. Például diplomata, újságírók, egyetemi hallgatók tartoztak ide, de Csehszlovákiában élő usztrasák után is nyomoztak stb.¹⁴ Prágában elsősorban Đoko Novosellel, a nagykövetség követi rangú munkatársával állt kapcsolatban. Vele nagyjából hathetente találkozott annak lakásán vagy egy kávézóban, ahol információt cseréltek Péter volt jugoszláv király tevékenységéről, a Csehszlovákiában élő jugoszlávokról, a csehszlovák diplomaták ténykedéséről, a csehszlovák külkereskedelemről stb. Kapcsolatban állt a jugoszláv nagykövetség más munkatársaival is, többek közt a jugoszláv UDB hírszerző ezredesével, Ante (Stipe) Drndićcsel. Tito ebben az időben szovjet típusú rendszert épített ki Belgrádban, és Csehszlovákiával a hagyományos jó viszony fenntartására törekedett.

1946–1947 fordulóján jelentősen bővült az együttműködés Lengyelországgal és Bulgáriával is. 1946 szeptemberében szoros együttműködésről tárgyaltak *elsősorban pártvonalon keresztül* (a politikai tevékenység ekkoriban hivatalosan tilos volt a biztonsági szolgálatokban). A politikai hírszerző osztály vezető kommunista funkcionáriusai egy lengyel küldöttséggel folytattak megbeszéléseket. A csehszlovák fél dokumentumokat adott át a lengyeleknek, amelyek révén fel kellett volna tárni egy széles körű „felforgató” tevékenységet.¹⁵ A lengyelekkel tárgyaló csehszlovák küldöttek, akik közül ezúttal sem hiányzott Plaček, a két állam biztonsági szolgálatainak szerkezeti felépítésén kívül megbeszéltek konkrét ügyeket is, mint például a banderisták és az Ukrán Nacionalisták Szervezete, valamint a volt lengyel emigráns kormányfő, az antikommunista ellenzék vezetője, Stanisław Mikołajczyk és hívei elleni harcot stb. A bolgárokkal Plaček intenzív kapcsolatot tartott fenn egy bolgár hírszerzőn keresztül, Aljoša álnéven. A bolgárok többek között kérték saját diplomatáik és diákjaik megfigyelését Prágában.

A Magyarországgal való intenzív együttműködésről a negyvenes évek végéről vannak feljegyzések. 1948 októbere és novembere fordulóján indult egy küldöttség Budapestre Jindřich Veselý vezetésével, hogy baráti kapcsolatot és együttműködést létesítsen, főleg az állambiztonsági területen. Ennek alkalmával bemutatták ők az új bel-

13. Bővebben lásd Kalous, 2011: 3–14.

14. Lásd például ABS, f. 302, sign. 302-565-7, Jugoszlávská emigrace v Anglii, 16. 1. 1946.

15. ABS, f. I. správa, e. č. 20957, Úřední záznam o poradě, konané ve dnech 23.–25. září 1946, 4. 10. 1946.

ügyminiszternek, Kádár Jánosnak.¹⁶ 1949 júniusában szerződést kötöttek a határőrizeti szervek együttműködéséről. Ennek eredménye többek között a határmegbízottak kinevezése lett, akiknek az volt a feladata, hogy a közös államhatáron felmerült vitás kérdéseket gyorsan rendezzék.¹⁷ A magas szintű tárgyalások Prága és Budapest között alakultak ki, a szlovákok képviselője hiányzott. Pozsony (elsősorban a határmenti egységek révén) önállóan tárgyalt a magyar féllel, még hozzá már a prágai központ bekapcsolódása előtt, amiért szigorú megrovást is kapott.¹⁸ A biztonsági szervek funkcionáriusai külföldi utazásaikra kihasználták a párt- és kormányküldöttségek hivatalos látogatásait is. Jindřich Veselý így utazott el 1949 áprilisában Szófiába és Budapestre, az Antonín Zápotocký miniszterelnök által vezetett delegáció egyik tagjaként. A biztonsági apparátus számos vezető funkcionáriusa ebben az időben arra törekedett, hogy kövesse a környező „népi demokratikus országok” (azaz a keleti blokk államai) példáját, mert tudták, hogy ez a szovjet modell átvételét jelenti.

A biztonsági erőknél és különösen az állambiztonsági szolgálatokon belüli szovjet befolyás határozottan megerősödött 1948 februárja után, amikor Csehszlovákiában kommunista puccs zajlott le. Ebben az időszakban még nehezen volt elképzelhető, hogy a biztonsági szolgálatokban dolgozó csehszlovák munkatársak előzetes szovjet jóváhagyás nélkül kerüljenek vezető funkcióba. Állítólag Plaček már 1948 májusában támogatta, hogy hívjanak szovjet tanácsadókat a biztonsági szervekhez (nyilván a szovjet nagykövetség hírszerzőinek javaslatára), de ezt ekkor még feltehetően Rudolf Slánský, a CSKP KB főtitkára elutasította.¹⁹

1948 júniusában Plaček tanulmányutat tett a Balkánon (felkereste Jugoszláviát, Bulgáriát és Romániát), találkozott az ottani biztonsági apparátusok képviselőivel.²⁰ Főleg a hírszerzési és az állambiztonsági tevékenység érdekelte, mind a minisztériumban, mind vidéken. Ennek és korábbi utazásainak alapján, illetve a szovjet „barátokkal” való tárgyalásai nyomán kritikusan értékelt a csehszlovákiai biztonsági helyzetet, és javaslatokat tett annak változására, tevékenységének javítására, beleértve a következetes centralizálást is. Ekkor már azonban nem alkalmazhatta a jugoszláv tapasztalatokat, hanem a szovjet mintára helyezte a hangsúlyt. Július közepén javaslatot nyújtott be (az állambiztonságot irányító) BA osztály új szervezetére, az új struktúra mellett követelte a létszám komoly növelését, és javasolta egy önálló nemzetbiz-

16. ABS, f. 310, sign. 310-43-12, Úřední záznam o návštěvě představitelů státní bezpečnosti ČSR u představitelů státní bezpečnosti Maďarské lidové republiky ve dnech 30. října – 2. listopadu 1948 v Budapešti, 5. 11. 1948.

17. ABS, f. 302, sign. 302-573-21, Dohoda mezi ministerstvem vnitra ČSR a Ministerstvem vnitra Maďarské republiky ve věci spolupráce pohraničně-obranných orgánů obou států, 4. 6. 1949.

18. ABS, f. ZV, sign. ZV-4, Podsvazek Ivo Milén, Protokol o výpovědi sepsaný dnešního dne s Ivo Milénem, 17. 3. 1952.

19. Kalous, 2010: 54.

20. Uo. 86–94.

tonsági minisztérium létrehozását, amelyre azonban végül csak 1950 májusában került sor, amikor Plaček már börtönben ült.²¹

1948 júliusának elején Prágában került sor a csehszlovák, bolgár és lengyel biztonsági erők munkatársainak tanácskozására. Csehszlovákiának mindkét másik országgal intenzívebbé vált a biztonsági együttműködése. A hagyományos (a szervezeti struktúrára vonatkozó) érdekek mellett az együttműködés kiterjedt az emigráció területére és az ún. államellenes elemek, illetve a nyugati hírszerző szolgálatok és diplomaták elleni harcra. A lengyelek érdeklődtek a csehszlovákok által használt operatív technika iránt is. A modern operatív technika, sőt a pisztolyok és a páncélozott járművek iránt a bolgárok is érdeklődést mutattak.²² 1948 áprilisában Prágába látogatott a bolgár kommunisták vezetője, Georgi Dimitrov. Kíséretéből nem hiányoztak a biztonsági apparátus magas rangú képviselői sem, akik kihasználták a látogatást a csehszlovák kollégáikkal való titkos tárgyalásra. A szovjet csatlósok „klubjából” 1948-ban kiesett Jugoszlávia, amely szó szerint egyik napról a másikra a legrosszabb ellenségek egyikévé vált, és mindenki, aki ezzel az országgal kapcsolatokat tartott fenn, most gyanússá vált, beleértve a biztonsági erők tagjait is.

Štěpán Plaček természetesen nem egyedülként vett részt a szovjet blokk baráti államainak biztonsági szolgálataival létesült kapcsolatokban, habár az ő tevékenységét ismerjük a legjobban. 1948 augusztusában Lengyelországba küldtek egy, a csehszlovák biztonsági erők vezető tisztségviselőiből álló delegációt, amelynek tagjai Karel Černý, Ivo Milén, Oskar Závodský, Miroslav Staněk és Lumír (Lubomír) Kroček voltak. Többségük alaposan beírta magát az állambiztonsági szolgálatok történetébe. Lumír Kroček még 1948 decemberében Lengyelországba utazott, hogy ott két héten át tanulmányozza a szervezeti rendszert és az államellenes bűncselekmények kivizsgálásának módszereit. Neve összeforrt az állambiztonsági vizsgálati eljárások legsötétebb időszakával, amikor a törvénysértések mindennaposak voltak. Áprilisban csehszlovák delegáció járt Magyarországon, Bulgáriában és Romániában, hogy megismerkedjen az ottani rendészeti oktatással. További nemzetközi utazásokra és tárgyalásokra is sor került, amelyekről azonban sajnos csak hézagos ismeretekkel rendelkezünk.

Ami az NDK-t illeti, 1948 februárja után jelezték a német biztonsági munkatársak, hogy érdeklődnek az együttműködés iránt. A csehszlovák fél óvatosan reagált erre,²³ csak a negyvenes–ötvenes évek fordulóján vált intenzívebbé a kapcsolat.²⁴

21. Štěpán Plaček megfizetett a biztonsági apparátus 1948 februárja utáni átalakulásáért és azért, hogy védelmezői, Tyihonov és Hazjanov távoztak Csehszlovákiából. 1948 novemberében leváltották posztjáról, egy évvel később a feleségével együtt letartóztatták. Kihallgatói megpróbálták rákényszeríteni, hogy ismerje el együttműködését a titóista Jugoszláviával és a nyugati hírszerző szolgálatokkal.

22. ABS, f. 310, sign. 310-43-9, Záznam o rozhovoru s bulharskými představiteli bezpečnosti gen. Christozovem a plk. Nikolčevem a našimi zástupci, 23. 4. 1948.

23. ABS, f. 310, sign. 310-43-13, Styk s německými celními orgány – postup, 14. 3. 1949.

24. Horalíková, 2006: 211–212.

Azonban ekkor lendületet vett és a kapcsolat hamarosan az egyik legintenzívebb lett (ez elsősorban az NSZK-ba való illegális átlépés területére vonatkozó együttműködésre vonatkozik).

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy a biztonsági szolgálatok átfogó átszervezése után, amelyre a CSKP hatalomátvételét követően került sor, még 1948 végén és 1949-nek legalábbis az elején a biztonsági munka (benne hangsúlyosan az állambiztonsággal) szerkezetét és rendszerét túlnyomórészt a környező ún. népi demokratikus államokból vették át, és nem közvetlenül a Szovjetunióból. Ezekben az országokban viszont már a szovjet módszereket használták, így alapjában a szovjet tapasztalatok közvetett átvételéről volt szó. A szovjet fél természetesen számos forrásból értesült a biztonsági apparátus átalakításának terveiről, akár pártvonalon, vagy pedig a belügyminisztérium vezető tisztviselőitől. Plačeknek az őt irányító Tyihonov és Hazjanov gyakran meg is erősítették, hogy anyagai iránt Szálin is érdeklődést mutat.

1948 végén a csehszlovák biztonsági rendszer élén Josef Pavel és Jindřich Veselý tűntek fel, akik jelentősen hozzájárultak a kommunisták februári győzelméhez. A CSKP belbiztonsági bizottsága, a párt vezető szerve, amely a biztonsági kérdésekkel foglalkozott, megbízta őket, hogy tanulmányozzák a környező népi demokratikus országok helyzetét és ennek alapján javasolják a biztonsági apparátus átszervezésének módját. Ebben az időszakban a belügyminisztérium lassan a kettéválás felé tartott – egyrészt az ún. belső igazgatásra, illetve egy olyan csoportra, amely a biztonsági kérdésekkel foglalkozik. Pavelnek és Veselýnek kellett előkészíteni több átszervezési tervet, beleértve a vezető funkciók betöltésére vonatkozó javaslatot is.²⁵ A fő feladatuk az volt, hogy előkészítsék a szigorúan központosított biztonsági szektor létrehozását, ami a szovjet példa alapján egyetlen emberre támaszkodik.²⁶ A végső jelentésben Jindřich Veselý bemutatja, hogy Csehszlovákiában az állambiztonsági szolgálat kb. 3500 főt foglalkoztat (ebből azonban csak 2000 megbízható), amit teljesen elégtelennek tartott. „Ha összehasonlítjuk a helyzetet Lengyelországgal, ahol 23 millió lakosra jut 20 000 állambiztonsági, vagy Magyarországgal, ahol az állambiztonsági szolgálatnak 8,5 millió főre kb. 6500 alkalmazottja van, akkor megállapíthatjuk, hogy a mi szolgálatunk számszerűleg rendkívül gyenge.” Majd hozzátette: „Lengyel barátaink, akikkel erről az ügyről beszéltünk, nem is akarták nekünk ezt a tényt elhinni.”²⁷

1949-ben a terror, amelyet a kommunisták vélt és valós ellenfeleik ellen indítottak el, kezdett átterjedni a rezsim támogatóira és szereplőire is. A jövőre nézve az első intő jeleket a Kominform Jugoszláviát megőrző határozata nyilvánosságra hozata-

25. ABS, f. A2/1, inv. j. 10, Zpráva o vyhodnocení písemných záznamů z jednání komise pro bezpečnost při ÚV KSČ za období březen 1948 do 15. listopadu 1950, nedatováno.

26. ABS, sb. Ministerstvo národní bezpečnosti, a. č. 20, Podsvazek 1, Protokol o výpovědi Josef Pavel, 16. 5. 1952.

27. ABS, f. 310, sign. 310-22-4, Stav a doplnění státně bezpečnostní služby, 20. 12. 1948.

lánál vehetjük észre 1948 nyarán. A törés akkor következett be, amikor 1949 májusában letartóztatták a spanyol polgárháborúban részt vevő nemzetközi brigádok egykori tagját, a háború utáni magyar kommunista titkosrendőrség vezetőjét, Rajk Lászlót.²⁸ A magyar fél kérésére Csehszlovákiában őrizetbe vették Noel Fieldet és Gejza Pavlíkot, majd átadták őket Magyarországnak. Ami Fieldet illeti, az állambiztonság vezetője, Jindřich Veselý nem akarta letartóztatni, még 1949. májusi magyarországi látogatása után sem; erre csak Mihail Iljics Bjelkin tábornok, a szovjet hírszerző szolgálat közép-európai vezetőjének személyes közbenjárása után, valamint Klement Gottwald egyetértésével került sor.²⁹ A letartóztatottak vallomásaiban hamarosan felbukkant számos csehszlovák állampolgár neve, köztük kommunistáké. A CSKP Központi Bizottsága felállított egy bizottságot, ami sürgősen felülvizsgálta a Magyarországtól kapott anyagokat, amelyekhez hamarosan társultak az állambiztonság által felvett kihallgatási jegyzőkönyvek. 1949 júniusában Gejza Pavlíkot visszaadták Csehszlovákiának, és a Mladá Boleslav-i börtönben helyezték el. Hamarosan további letartóztatottak is érkeztek mellé. Budapestre gyakran repültek a biztonsági szolgálatok és a pártapparátus képviselői, hogy figyelemmel kövessék a Rajk-ügyet közvetlenül a „forrásnál”, s természetesen nagy mennyiségű anyagot is hoztak haza magukkal.³⁰ A magyar fél a Rajk-per idejére a csehszlovák szervekkel való tárgyalás céljára közvetítőnek kijelölte a magyar biztonsági erők egyik tisztjét, Szűcs Ernőt. Ő augusztus elején javasolta Karel Švábnak (aki ekkoriban a pártapparátusban dolgozott), hogy tartsanak egy megbeszélést az ügy koordinálásáról, szovjet vezetés alatt. Egy hónappal később maga Rákosi Mátyás írt Klement Gottwaldnak, szeptember 7-én és 8-án pedig Šváb, Gottwald megbízásából, tárgyalt is Rákosival, Bjelkin tábornokkal és más funkcionáriusokkal, akik részt vettek a Rajk-per előkészítésében. A csehszlovák félre alkalmazott nyomáshoz csatlakozott Lengyelország is. Veselý szeptember 12–13-i varsói utazása során (oda is Gottwald küldte őt) elismerte, hogy Csehszlovákia még nem hívott szovjet „szakértőket” a párton belüli ellenség keresésére. Karel Šváb Rudolf Slánskýhoz fordult, aki már nem tudta megakadályozni a tanácsadók érkezését, azonban megkísérelte legalább csökkenteni a számukat (a 16-17-ből kihúzott 4-5 nevet).³¹ A nyomás pártvonalon is érvényesült, és 1949. szeptember 16-án, a Rajk és társai elleni per kezdőnapján Klement Gottwald hivatalosan is kérte szovjet tanácsadók kiküldését. Októberben megérkezett Lihacsov és Makarov, és elkezdődött a „csehszlovák Rajk” keresése.³² Rajk vádiratában az állítólagos összeesküvés csehszlovák szála már nyilvánosan is szerepelt. Szeptember végén letartóztatási hullám kezdődött, amely a spanyol polgárháborúban harcoló nemzetközi brigádok

28. Varga, 2005: 273–274.

29. *O procesech*, 1990: 30–31.

30. NA, f. Komise I, sv. 15, a. j. 249, Záznam o pohovoru se soudruhem Karlem Horčicem-Vorlasem, 2. 10. 1956; uo., Záznam o pohovoru se soudruhem Oldřichem Papežem, 24. 10. 1956.

31. Kaplan, 1993: 18.

32. Uo. 18–19.

tagjait, a Jugoszláviával kapcsolatot fenntartó személyeket érintette (novemberben letartóztatták a már többször említett Štěpán Plačeket is), valamint azokat, akik a második világháború idején Nyugaton tartózkodtak. A keresés első hulláma azonban sikertelenül zárult, ami miatt a csehszlovák kommunisták éles kritikában részesültek Budapest és Varsó részéről. A nagy politikai perre, amelyben a kommunisták is szerepelnek, Csehszlovákiának még néhány évig várnia kellett.

Václav Nosek belügyminisztert és a körülötte lévő embereket az állambiztonsági ügyekről és általában az állambiztonságról szóló döntésekből csaknem teljesen kizárták. Az állambiztonság szigorúan titokban tartotta a Rajk-perrel összefüggő kihallgatási információkat még a miniszter elől is. Az év végén Nosek végül a letartóztatásokról sem kapott tájékoztatást. Nosek egy bizalmas beszélgetésben elismerte helyettesének, Josef Pavelnek, hogy úgy véli, Csehszlovákia is keresi saját Rajkját, ez azonban nem sikerülhet, mert nálunk semmi ilyesmi nem létezik, és hogy örül, hogy ezt Slánský és Gottwald „maguk csinálják”. Teljesen tisztában volt azzal, hogy neki nem hisznek, mert a háború idején londoni emigrációban tartózkodott.³³

A helyzet komolyságáról tanúskodtak azok a látszólagos apróságok is, amelyek azonban együttesen veszélyes egésznek alkottak. 1949 nyarán Pavel belügyminiszter-helyettes és a hírszerzés vezetője, Oskar Valeš szerettek volna a Balatonnál üdülni. Jiří Šindelář (Valeš alárendeltje a hírszerzésnél) viszont azt állította, hogy Szűcs Ernő már közbenjárt számára ez ügyben, és már a szállást is lefoglalta neki. Pavel azonban közölte Valešsel, hogy a CSKP KB döntése szerint neki Csehszlovákiában kell töltenie a szabadságát. Valeš jelentette Jiří Veselýnek, hogy egyedül megy. Akkori felettese azt felelte neki, hogy ezt nem tiltja meg, de nem is javasolja. Tekintettel Valeš zsidó származására (eredeti neve Wetzler volt), ott letartóztathatnák, és felesleges komplikációi lehetnek. Végül a Balatonra Valeš sem utazott el. Pedig ebben az esetben a csehszlovák biztonsági szervek két vezető funkcionáriusáról volt szó!

Már említettük, hogy a Rajk-perrel összefüggésben Csehszlovákiába érkeztek az első szovjet tanácsadók, Lihacsov és Makarov, akik korábban részt vettek a Rajk-ügy előkészítésében Magyarországon. Éppen ők voltak azok, akik vehemensen követelték, hogy hozzanak létre egy csoportot, amely a párton belüli ellenség felderítésével foglalkozik,³⁴ azt állították, hogy az ellenséget csak az állambiztonság leplezheti le, a pártszervek nem.³⁵ 1949 októberében Slánský be is hívta a biztonsági szolgálatok vezető tisztviselőit (Noseket, Veselýt és Pavelt), és közölte: a párt, Gottwalddal az élén, úgy döntött, hogy külön vizsgálati részleget hoz létre a párt- és állami szempontból fontos esetek számára, és ennek vezetője Karel Šváb lesz.³⁶ Formálisan Šváb

33. ABS, f. Historický, sign. H-687/4, Dopis adresovaný soudruhu ministru vnitra Václavu Barákovi, 16. 10. 1956. Ugyanezt a levelet lásd még: NA, f. Komise I, sv. 22, a. j. 457.

34. NA, f. Komise II, sv. 6, a. j. 72, Záznam o pohovoru s býv. ministrem Národní bezpečnosti Kopřivou, kterého se zúčastnil s. náměstek Kudrna a s. Cerman a Smrž, 7. 2. 1963.

35. Kaplan, 1999: 191.

36. NA, f. Komise II, sv. 21, a. j. 479, Koncepce hledání nepřitele ve straně, vytvoření sektoru II A na MV, jeho úloha a podíl na jejím praktickém provádění, 4. 2. 1963. Vö. Dvořáková, 2007: 152.

az állambiztonság vezetőjének helyetteseként vezetné ezt, a minisztériumnak pedig a részleg számára biztosítani kell járműveket, helyiségeket és mindent, amire szükségük lesz. Šváb a pártapparátusból átvitte saját válogatott embereit is az állambiztonsághoz, ami a biztonsági szervek iránti bizalmatlanság újabb jele volt. A szigorúan titkosan dolgozó részleget közvetlenül a CSKP KB alá rendelték, vagyis kivonták azt Nosek belügyminiszter fennhatósága alól, sőt bizonyos mértékig az állambiztonság vezetője, Jindřich Veselý irányítása alól is.

A tanácsadók itt-tartózkodását viszont csak nagy általánosságban szabályozták, „tanácsadói” tevékenységük díjazását is beleértve, ám a negyvenes–ötvenes évek fordulójáról semmilyen konkrét egyezményt nem sikerült találni az állambiztonság és a szovjet titkosszolgálat, az MGB között. A tanácsadók kegyencekkel vették körül magukat, akik között rovott múltú egyének is voltak (például a háború alatti tevékenységük miatt), de emellett a szovjet hírszerző szervek régi munkatársai és teljesen új funkcionáriusok is, akiket a tanácsadók kihasználtak: megpróbálták őket a legmagasabb posztokra juttatni és ennek révén tovább növelni befolyásukat. A tanácsadók irányítása tovább bonyolította az eleve feszült viszonyt a csehszlovák biztonsági erőkon belül, és kiélezte a vezető tisztségviselők közötti vitákat. E folyamat eredménye az lett, hogy az (elsősorban állam-) biztonsági apparátus vezetőinek körében számos letartóztatásra került sor. A tanácsadók munkájának eredménye lett a nemzetbiztonsági minisztérium létrehozása is 1950 májusában. Ladislav Kopřiva, az első nemzetbiztonsági miniszter erről az alábbiakat nyilatkozta: „A minisztérium már az érkezésük után teljesen rájuk támaszkodott. Feltétlenül megbíztunk bennük, tájékoztattuk őket mindenről, tanácskoztunk velük. Tekintettel nagy létszámukra, illetve arra, hogy minden osztályon jelen voltak, teljes képük volt az egész tárcáról. Minden részleggel és osztállyal kapcsolatban álltak. Tudásuk és tapasztalataik révén igen nagy segítséget adtak munkatársainknak. A párt és a minisztérium vezetése bennük látta a megfelelő tevékenység és a szakmai irányítás garanciáját. A legtöbb fontos intézkedést ők kezdeményezték. Tanácsaik jelentősége mindenhol döntő volt.”³⁷ A tanácsadók magukkal hozták a szovjet tapasztalatokat és módszereket, amelyek az állambiztonság munkájába is beépültek. Bírálták az állambiztonság munkáját, és keményebb, „csekista” módszereket javasoltak, például kihallgatási technikákat, a fizikai erőszak új módszereit, folyamatos vallatásokat, a leülés megtiltását, éjszakai ébresztéseket. A tanácsadókkal együtt érkezett a politikai perek konstruálásának technikája is; ők határozták meg ezek koncepcióját, előkészítésüket, a kihallgatást és az előre ismert végeredményüket is.

A tanácsadók két hullámban érkeztek Csehszlovákiába. Az első 1949–1951-ben zajlott, amikor a biztonsági erőkhöz, a hadseregbe és a gazdaság területére jöttek, a második hullám pedig 1952-ben kezdődött és 1954-ben fejeződött be. Számukat pontosan nem lehet meghatározni, és nehéz csoportosítani őket tartózkodási idő és

37. *Reportér*, 1968. Melléklet, III. o.

rendeltetési hely szerint is. Néhányan évekig maradtak, mások csak két-három hónapig, és akadtak olyanok, akik csak konkrét, rövid távú feladatokat hajtottak végre.

A tanácsadók hamarosan pótolhatatlanná váltak, s még a legfőbb vezetők is, beleértve Klement Gottwald köztársasági elnököt és pártelnököt, minden fontos esetben csak akkor hoztak döntést, ha már kikérték a véleményüket.³⁸ A funkcionáriusok és a tanácsadók kapcsolata eltérő volt. Az alárendeltség fokát több körülmény is befolyásolta, többek között a funkcionáriusok politikai képességei, önbizalma és a két fél érdekei. Véleménykülönbség esetén a csehszlovák tisztségviselők általában meghátráltak, és inkább végrehajtották a tanácsadók ajánlását, még akkor is, ha azzal nem értettek teljesen egyet. A tanácsadóknak széles körű, korlátlan jogkörei voltak a csehszlovák szervekkel szemben, de semmilyen felelősséget nem viseltek, legfeljebb Moszkva felé, amely irányította őket. A tanácsadókat nagyon érdekelték a fegyveres erők, a hadsereg és a (főleg állam-) biztonsági szolgálatok, ahol átfogó egységeket, szervezett csoportokat hoztak létre saját hierarchikus szervezettel. Ennek élén a miniszter tanácsadója állt, aki alatt a tárca többi tanácsadója helyezkedett el, vidéken is. Mindkét tárcát a tanácsadók irányították, biztosítva ezzel a moszkvai központnak való alárendeltségüket.

A tanácsadók tevékenységének középpontjában 1949 és 1953 között a rezsim elenségének felkutatása állt, azaz a politikai perek konstruálása. 1953 után fellépésük a szovjet biztonsági módszerek teljes alkalmazására, illetve a Prága feletti moszkvai felügyelet erősítésére irányult, megteremtve a „szocialista tábor nemzetközi biztonságának” rendszerét, alárendelve a moszkvai központnak.³⁹ Számuk egyre nőtt, 1956-ban a Belügyminisztériumban (amely 1953-ban egyesült a nemzetbiztonsági tárcával) és a BM csapatainál ötvenen ténykedtek.⁴⁰ Emellett a biztonsági szolgálatok (melyek között a szovjet játszotta a vezető szerepet) nemzetközi együttműködését különféle egyezmények és megállapodások is szabályozták. A cseh Állambiztonsági Szolgálatok Levéltárában azonban az első olyan dokumentumok, amelyek az állambiztonság valamely egységének szovjet vagy másik kelet-európai társszervvel való együttműködésére vonatkoznak, csak 1958-ban keletkeztek.

A fentiekből világosan látható, hogy a második világháború után a Szovjetunió és a keleti tömb államainak hírszerző és állambiztonsági szolgálatai fontos és inspiráló forrást jelentettek csehszlovák partnereik számára is. Alapvetően már a második világháború végén (sőt néha már az alatt is) létrejöttek kapcsolatok a csehszlovák szolgálatok kommunista tagjai és a titokban itt tartózkodó szovjet hírszerzők között. A biztonsági problematikára vonatkozó tudásunk legfontosabb forrásaiá azonban ebben az időszakban a formálódó szovjet blokk s főleg Jugoszlávia biztonsági apparátusai váltak. Feltételezhető, hogy ezek már a szovjet tapasztalatok alapján működtek, és rajtuk keresztül importálta Csehszlovákia a szovjet módszereket. Ez a gyakorlat lénye-

38. Kaplan, 1993: 8.

39. Uo. 24.

40. Uo. 23.

gében 1949 közepéig tartott, amikor megkezdődtek a kommunista pártokon belüli nagy politikai perek, elsősorban a Rajk-per. A per befejeződése után a csehszlovák politikai vezetés már nem ignorálhatta azon követeléseket, melyeket főleg az állam-biztonsági szolgálatok hangoztattak, hogy szovjet tanácsadókat kell hívni. A tanácsadók hamarosan közvetett irányítás alá vonták a belügyi és a nemzetbiztonsági tárcát (s ezzel 1950 és 1953 között alapvetően minden nem katonai fegyveres erőt), és a csehszlovák biztonsági erők (sőt más területek is) számos vezető funkcionáriusának felemelkedése és bukása kifejezetten a (változó személyű) tanácsadókon múlt, akik csak Moszkvának voltak alárendelve. Az ötvenes évek elején a csehszlovák biztonsági erők így teljes egészében bekapcsolódtak a szovjet blokk biztonsági apparátusának rendszerébe, ahol természetesen egyértelműen a szovjet biztonsági szolgálat játszotta a vezető szerepet.

Fordította: *Bencsik Péter*

Levéltári források

ABS – Archiv bezpečnostních složek [Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára, Prága]

Fond Hlavní správa Vojenské kontrarozvědky (302)

Fond Velitelství Státní bezpečnosti (310)

Fond Sekretariát ministra vnitra I. díl (A2/1)

Fond Hlavní správa rozvědky (I. správa)

Fond Zvláštní vyšetřovací (ZV)

Fond Historický

Sbírka Ministerstvo národní bezpečnosti

NA – Národní archiv České republiky [A Cseh Köztársaság Nemzeti Levéltára, Prága]

Fond Komise I.

Fond Komise II.

Hivatkozott irodalom

Bárta–Kalous–Povolný–Sivoš–Žáček, 2017

Bárta, Milan – Kalous, Jan – Povolný, Daniel – Sivoš, Jerguš – Žáček, Pavel: *Biografický slovník náčelníků operativních správ Státní bezpečnosti v letech 1953–1989* [Az állambiztonság operatív csoportfőnökségei parancsnokainak életrajzi szótára 1953–1989]. Praha, ÚSTR–Academia.

Chrobák–Tejchman–Hrabcová, 2010

Chrobák, Tomáš – Tejchman, Miroslav – Hrabcová, Jana: Československo–jugoslávské vztahy [Csehszlovák–jugoszláv kapcsolatok]. In: Hladký, Ladislav (a kol.): *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*. Praha, Historický ústav AV ČR.

Dvořáková, 2007

Dvořáková, Jiřina: *Státní bezpečnost v letech 1945–1953. Organizační vývoj zpravodajských a státně bezpečnostních složek* [Az Állambiztonság 1945 és 1953 között. A hírszerző és az állambiztonsági szolgálatok szervezeti fejlődése]. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.

Horalíková, 2006

Horalíková, Klára: Počátky spolupráce bezpečnostních aparátů NDR a ČSR [Az NDK és Csehszlovákia biztonsági apparátusa együttműködésének kezdetei]. *Securitas Imperii*, 14. sz. 210–235.

Kalous, 2010

Kalous, Jan: *Štěpán Plaček. Život zpravodajského fanatika ve službách KSČ* [Štěpán Plaček. Egy fanatikus hírszerző élete a CSKP szolgálatában]. Praha, ÚSTR.

Kalous, 2011

Kalous, Jan: Nerozlučné přátelství. Návštěva maršála Tita v Československu a spolupráce bezpečnostních aparátů [Elválaszthatatlan barátság. Tito marsall látogatása Csehszlovákiában és a biztonsági apparátusok együttműködése]. *Paměť a dějiny*, 1. sz. 3–14.

Kalous, 2012

Kalous, Jan: Ve službách sovětských poradců. Tlumočníci Jan (Ivan) Achremenko a Petr Bechyně [A szovjet tanácsadók szolgálatában. Jan (Ivan) Ahremenko és Petr Bechyně tolmácsok]. *Paměť a dějiny*, 4. sz. 76–83.

Kaplan, 1993

Kaplan, Karel: *Sovětské poradci v Československu 1949–1956* [Szovjet tanácsadók Csehszlovákiában 1949–1956]. Praha, ÚSD AV ČR.

Kaplan, 1999

Kaplan, Karel: *Nebezpečná bezpečnost* [Veszedelemes biztonság]. Brno, Doplněk.

Koudelka, 1993

Koudelka, František: *Státní bezpečnost v letech 1953–1968. Základní údaje* [Az állambiztonság 1953 és 1968 között. Alapvető adatok]. Praha, ÚSD AV ČR.

Kroupa, 1977

Kroupa, Vlastislav: *Sbor národní bezpečnosti 1945–1948* [A Nemzetbiztonsági Testület 1945–1948]. Praha, Naše vojsko.

O procesech, 1990

O procesech a rehabilitacích. Zpráva „Pillerovy komise” o politických procesech a rehabilitacích v Československu v letech 1949 až 1968 [Perek és rehabilitációk. A Piller-bizottság jelentése a csehszlovákiai politikai perekről és a rehabilitációról, 1949–1968]. Praha, Florenc.

Petrov, 2005

Petrov, Nikita Vasiljevič: *Sovětsí poradci Ministerstva státní bezpečnosti a příprava procesu s R. Slánským* [A nemzetbiztonsági minisztérium szovjet tanácsadói és a Slánský-per előkészítése]. In: Pernes, Jiří – Foitzik, Jan (a kol.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský”*. Brno, ÚSD AV ČR – Prius, 99–104.

Reportér, 1968

Reportér, III. évf., 25. sz.

Svoboda, 2004

Svoboda, Libor: *Sovětsí poradci u československé armády v letech 1949–1950* [Szovjet tanácsadók a csehszlovák hadseregben 1949–1950]. In: Hanzlík, František – Vondrášek, Václav (a kol.): *Armáda v zápase o politickou moc v Československu v letech 1945–1948*. Brno, Univerzita obrany, 153–166.

Varga, 2005

Varga, László: *Rajkův proces* [A Rajk-per]. In: Pernes, Jiří – Foitzik, Jan (a kol.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský”*. Brno, ÚSD AV ČR – Prius, 273–281.

Kulcsszavak: *Csehszlovákia, koncepció perek, politikai rendőrség*

Outline of cooperation between Czechoslovakia and Soviet Bloc states on the issue of state security, 1945–1949

Thirty years after the collapse of the Soviet Bloc, writing about cooperation between Czechoslovakia and Soviet Bloc states on the issue of state security and intelligence following WWII remains difficult, chiefly due to a lack of documents that would serve as a starting point. Prior to the end of the war the Communists had managed to acquire the post of interior minister. Once the war had ended the Czechoslovak Communists heading the security services continued to collaborate with the Soviets, informing them about the situation in Czechoslovakia, their work and the democratic opposition, while receiving all kinds of advice, suggestions and orders from Moscow. The Soviets were therefore able to obtain a good overview of all that was going on inside the Czechoslovak security service. Such cooperation was chiefly fostered by people with experience of the Soviet security, for the most part having served as collaborators or informers (frequently in the war period) or as staff at the Soviet Embassy. The Communists also maintained strong connections with the security forces of other states in the nascent Soviet Bloc, in particular Yugoslavia, Poland and Hungary. These countries built up security apparatuses on the Soviet model and were visited by Czechoslovak Communists seeking “inspiration”. Soviet influence on security, and especially on state security units, intensified greatly after February 1948, when a Communist putsch took place in Czechoslovakia. During an extensive reorganisation of the security services that followed the Communist Party takeover, at the end of 1948 and particularly in early 1949, the structure and system of security work was predominantly imported from surrounding so-called people’s democratic countries, not directly from the USSR. The turning point came after the Rajk trial in Hungary, when Soviet advisors arrived in Czechoslovakia, bringing with them Soviet experience and methods. These were soon adopted in the work of the StB. In no time, the advisors exerted indirect control over the leadership of the Ministry of the Interior and the Ministry of National Security. Thus in the early 1950s the Czechoslovak security forces were fully incorporated into the Soviet Bloc’s system of security apparatuses, in which the Soviet security force naturally played the leading role.

Közlemények

Sárhegyi Tamás Felicián

Pillanatkép 1956-ból: A Szabadság téri szovjet hősi emlékmű rongálása

Az alábbiakban egy olyan képet fogok bemutatni, ami az 1956-os forradalom és szabadságharc során készült, méghozzá a Szabadság téri szovjet hősi emlékmű megrongálása közben.¹ A kép fekete-fehér, és egy, a Fortepannak adományozott hagyaték részét képezi, készítője ismeretlen.² A fényképet magát több nézőpontból közelítem meg, ami leképezi a szövegem felépítését is. Elsődlegesen a helyszínnel kívánok foglalkozni, ugyanis a fényképen megörökített esemény nem értelmezhető a Szabadság tér összetett jelentéshálójának ismerete nélkül. Ezen rétegek megismerése végbemehet az idő és tér tekintetében lineárisan és vertikálisan egyaránt. A helyszín fókuszpontjában elhelyezkedő obeliszket nem tudjuk különválasztani a tér szimbolikus mezőjétől, azonban fizikailag leválasztható, tehát önmagában is értelmezhető. A Szabadság teret sokan tartják eufemisztikus elnevezésűnek, van, aki a „nemzeti tudathasadás” terének tartja.³ Az mindenesetre teljesen biztos, hogy a mindenkori hatalom emlékezetpolitikájának egy kedvelt színhelyéről beszélhetünk, az elnyomás és a szabadság ellentétes jelentéséből fakadóan paradox, Foucault fogalmával élve, heterotopikus hely.⁴

A tér és a hely

A Szabadság tér területe 1849. október 6. után vált a nemzettel szembeni igazságtalanság, elnyomás és önkény jelképévé. Azóta a múltunk, közelmúltunk és jelenünk folyamatosan változó mementója, nemzeti emlékezetünk és „tudathasadásunk tere”. Ekkor végezték ki itt – sok más szabadságharcossal együtt – gróf Batthyány Lajost, Magyarország első miniszterelnökét az Újépületben (Neugebäude). A kaszárnyát még II. József építtette; személyének megítélése máig ellentmondásos a magyar köz-

1. A szöveg eredetileg esszé formájában íródott egy Müller Rolf által vezetett erőszakérténelmi tematikájú doktori szemináriumon. Ezúton is köszönöm, hogy a szerkesztőségnek publikálásra javasolta.

2. Fortepan, képszám: 39789. eredeti tulajdonos: Nagy Gyula. online elérési útvonat: http://fortepan.hu/_photo/display/39789.jpg (utolsó letöltés: 2019. március 27.).

3. Elbe, 2005: 15–18.

4. Foucault, 2004.

gondolkodásban és történetírásban. Az épület mindaddig az osztrák elnyomás szimbóluma maradt, ameddig el nem bontották; erről az 1894. XX. tc.-ben rendelkeztek, és Wekerle Sándor ruházta rá a feladatot a Fővárosi Közmunkák Tanácsára. Batthyány sorsára és az épületre később a Batthyány-örökmécses emlékeztetett, aminek jelentősége és szimbolikus töltöttsége később a kommunista diktatúra időszakában is megmutatkozik.⁵ A tér azóta mozgásban van és változik, hogy az épületet lebontották. Nemcsak a fizikai, materiális és látható térben alakul át, hanem ezzel együtt párhuzamosan az idő múlásával a szimbolikus tér is átesik egyfajta metamorfózison.⁶ Azonban a kettő nem mindig arányosan módosul, hiszen a látképet egy ember nagyságú vagy annál kisebb szobor esetleges felbukkanása vagy eltűnése nem befolyásolja jelentősen, de ezekben az aktusokban mindig egy társadalmi vagy politikai csoport érdekének és eszmerendszerének manifesztációja vagy eltűnése érhető tetten. A tér épületein, szobrain és emlékműveinek elemzésén keresztül betekintést nyerhetünk a magyar nemzet történetébe, sorsfordító események mozaikjai kerülnek szét a szimbolikus térben, és mint egy kirakós játék, együtt mutatják meg a valóságot.

De mi is a valóság? A trianoni traumatizáció következtében elszaporodó, identitást nyújtó és historizáló szobrok és emlékművek üzenete, mondanivalója árulja el az igazságot? Az egységet szimbolizáló szakrális helyek, mint például a Hazatérés Temploma? Az országot „felszabadító” szovjetek által emelt és néhol máig a helyén álló emlékművek nyilatkoztatják ki az abszolút igazságot? Egyértelmű, hogy külön-külön való értelmezése ezeknek az alkotásoknak nem vezetne el célunkhoz. A szimbolikus tér ezekből tevődik össze és válik egységgé, de emellett folyamatos változáson megy át, hiszen az emlékezet is folyamatosan alakul és formálódik. A Szabadság téren megjelenő épületeken, szobrokon és emlékműveken kívül egyéb olyan „adathordozókkal” is találkozunk, amelyek segítséget nyújtanak a tér és maga a szovjet hősi emlékmű elemzésében. Hiszen nemcsak az épített környezet az, ami meghatároz, hanem azok a képi források és szövegterek is, amelyek összefüggésbe hozhatók a térrel; ezeknek az összessége alkotja a szimbolikus teret. Itt több rétegben rakódnak egymásra az emlékezeti helyek, csakhogy nem egymást befedve, mint a régészeti rétegek, hanem mint a tektonikus lemezek, folyamatosan mozgásban vannak, és különböző elvek szerint érintkeznek és súrlódnak egymással, és ez mutatkozik meg a felszínen. Maga a tér is értelmezhető és elemezhető lenne egy sajátosan összetett nemzeti emlékezeti helyként, de talán a legmeghatározóbb és legmarkánsabb itt a szövegem tárgya, a szovjet hősi emlékmű. Elengedhetetlen azonban a környezet vizsgálata, hiszen a kontextus nélkül nem tudjuk megragadni az emlékművet magát sem.

A későbbi Szabadság tér területén hozta létre gróf Széchenyi István Pest első sétálóparkját, felesége ültette az első tuját. Az Újépület elbontását követően felmerült az igény arra, hogy méltó módon állítsanak emléket az 1848/49-es eseményeknek. A kész és elfogadott pályázat és tervek ellenére ez nem valósult meg, ugyanis az első vi-

5. Vö. Prohászka, 2004: 81–82.; Siklóssy, 1931: 266.; Elbe, 2005: 15.

6. A szimbolikus térrel kapcsolatban lásd: Bourdieu, 2002: 11–24.

láháborút követő recesszió következtében nem volt elegendő pénz a megvalósításra, pedig Szamovolszky Ödön és Gách István fiatalos lendülettel átitatott, dinamikus és magával ragadó pályaműve megfelelt volna a célnak. A szobor harci szekerével és két paripájával holttesteken átvágató Hadurat ábrázol, ami féktelen vehemenciájával reprezentálta volna az elfojtott forradalom szellemét és tüzét. A szobor miniatűr bronz mása megtalálható a Fővárosi Galériában és a Hadtörténeti Múzeumban. A Hadúr később feltűnik az Irredenta Szoborcsoport kompozíciójában egy kevésbé ismert mitikus hőssel, Csaba királyfival egyetemben. Az elkészített gipszmintákat a Bazilika pincéjében őrizték, de a második világháború során vagy utána megsemmisültek.⁷ A tér épületei közül meg kell említeni az Osztrák–Magyar Monarchia Bankjának épületét, amely később Magyar Nemzeti Bank lett, és a Tőzsdepalotát, amely később a Magyar Televízió adótoronyává vált.⁸ 1901-ben épült a későbbi Munkaügyi Minisztérium, aminek a homlokzatára került díszítés is fontos, hiszen ide került Kossuth Lajos első köztéri ábrázolása. Mivel nem számított szobornak, nem volt szükséges a hatóságok engedélye sem.⁹

Az első világháborút követően a Szabadság tér új arculatot kapott. Nemcsak a magyar nemzet szabadságát jelképezte, hanem fokozatosan az ország elveszített területei és a szétszakított nemzet felett érzett fájdalmat és gyátszt, továbbá az akkor tartathatatlannak tartott helyzet el nem fogadását is. Így a bele nem nyugvás központi emléktérjévé is vált.¹⁰ A Horthy-korszak propagandája az egész országban igyekezett olyan emlékműveket állítani, amelyek illeszkednek a politikai és ideológiai elképzelésekhez, és folyamatosan éltetik az elcsatolt területek emlékeztetőjét és az összetartozás tudatát. Így kerültek a térre 1921-ben az irredenta szobrok. A műköből készült kompozíció négy részre tagolódik, amelyek az elszakított országrészeket ábrázolják. Az „Észak” című Kisfaludi Stróbl Zsigmond nevéhez köthető, aki politikai rendszerektől függetlenül felkapott emlékműszobrász volt, és készséggel állt az aktuális rezsim rendelkezésére, hogy annak hatalmát és elképzeléseit reprezentálja. 1928-ban pedig a szobrok közvetlen közelébe emeltek egy meghatározó új emlékművet és jelképet, a Kismarty-Lechner Jenő által tervezett Ereklés Országzászlót. Mészkőből készült a talapzata, melynek fedőlapja észak felé mutatott és a homlokzatán a magyar címer volt látható. A zászlórúd lábát kitárt szárnyú bronzturul díszítette, mellette pedig egy sisakos gyermekakt, buzogánnyal a kezében. Az Országzászló meghatározó eleme a csúcsdísz volt, egy esküre emelt kéz, melyet Füredi Richárd Horthy Miklós kormányzó kezéről formázta meg. 1932. október 6-án az aradi vértanúk kivégzésének emléknapiján Lord Rothermere angol lord adományaként került a térre a Magyar

7. Prohászka, 2004: 81–82.

8. Ungváry–Tabajdi, 2012: 21–26.

9. Prohászka, 2004: 82.

10. Elbe, 2005: 16.

Fájdalom szobra. Így a tér egy újabb jelképpel bővült, amely a már korábban megjelenő Trianon-kultuszt volt hivatott erősíteni.¹¹

Hivatalosan 1945. április 4-én az utolsó német katonai egységeket is kiverték az országból, a Vörös Hadseregnek köszönhetően. Így ez a nap vált később törvényben rögzített módon Magyarország felszabadításának napjává, és ezt ünnepeltük az egyik legjelentősebb nemzeti ünnepeinként egészen 1989-ig. Az évente rendezett központi ünnepségek rendszerint a Szabadság téren zajlottak. Ezen emlékművek győzelmi totemekként magasodtak az ég felé, tetejükön ötágú csillaggal, közvetítve a Nagy Honvédő Háború narratíváját: a Szovjetunió harcolta ki a békét és a szabadságot, és szovjet hősök estek el ezért a földért, amelyet a németek tartottak megszállás alatt. Budapesten február második felétől gyorsított munkatempóban kezdtek neki a korszak ismert szobrászai, hogy három kijelölt terre a szovjet katonai parancsnokság kívánságának eleget téve elkészítsék az obeliszkeket. Ezzel párhuzamosan építési munkálatok kezdődtek a Gellért téren és a Vigadó téren, majd elindult (több hónapos, éves folyamat során) azoknak a szobroknak és emlékműveknek az elbontása, amelyekkel az új politikai ideológia nem azonosult. A Szabadság téri szovjet hősi emlékmű a másik kettőtől eltérően majdnem az eredeti állapotában fennmaradt a rendszerváltás után is.¹² A Szabadság téren és a Gellért téren felállított obeliszkek tervezője Antal Károly volt. Ahogyan az látható, a Szabadság tér mint a főváros egyik legjelentősebb szimbolikus tere hatalmas változásokon ment keresztül az Újépület lebontásától egészen a szovjet hősi emlékmű felállításáig.

Egy szobor vagy tér azáltal lesz emlékezeti helyé, hogy az a (meg)emlékezés fizikai színterévé is válik. Nemcsak a hétköznapi forgatagába olvadnak be, nemcsak az állandóság szoktatja hozzá a látványhoz a közösséget, és vésődik be az üzenet/jelentés, hanem az ünnepek, amelyek szakralizálják a teret, és az állandóságból kiemelve egy meghatározott eseményhez kötött szervezett események (ünnepek, ünnepségek, felvonulások, koszorúzások, díszszemlék, tüntetések) egy emlékművet emlékezeti helyé formálhatnak. A szimbolikus tér időtlen és összekapcsolódó egységei közt ezek az aktusok is alakító és formáló erővel bírnak. A hősi szovjet emlékművek az ország felszabadítását voltak hivatottak jelképezni, és a Vörös Hadsereg tevékenységének állítottak emléket, ezzel elismerve, hogy az ország megszállás alatt volt, tehát fel kellett szabadítani, és köszönetet kellett mondani a felszabadítóknak (ezzel az elnevezéssel elfedve azt a tényt, hogy a Vörös Hadsereg tevékenysége a német csapatok kiűzése után is megszálló tevékenység volt). Már 1945-től folyamatosak az ünnepségek, koszorúzások és díszszemlék azokon a helyeken, ahol felszabadítási emlékművek álltak. Ilyen legelőször a Gellért téri, Vigadó téri és a Szabadság téri szovjet hősi emlékmű is.

Az emlékművet 1945. május 1-jén avatták fel. Az országos központi ünnepséget általában a Szabadság téren tartották, ennek pedig több oka is volt: a tér fizikai adottságai; az orosz V. kerületi parancsnokságnak a Szabadság tér 3. szám alatt volt a szék-

11. Prohászka, 2004: 82.

12. Az emlékművel és későbbi sorsával kapcsolatban lásd: Süle, 2011: 24–36.

helye; az amerikai nagykövetség épületének jelenléte is fontos szerepet játszott a tér szimbolikus és funkcionális értelmezésében.¹³

Az esemény és narratíva

Az 1956-os forradalom a magyarországi és közép-európai jelenkortörténet egyik leg-többet kutatott témája. Jelentősége a mai napig érezhető és tapasztalható. A forradalom leverése után a Kádár-rendszer az ellenforradalmat mint metanarratívát alkalmazta saját önlegitimációjára, továbbá a hatvanas évek közepéig tartottak a forradalmi megtorlások, tehát a rendszer konszolidációja. Az 1956-os forradalom a másik oldalról tekintve a felszabadulás lehetőségét villantotta fel a társadalom egy része számára. Sőt több ezer ember hagyta el az országot a megnyílt határoknak köszönhetően. Számukra ötvenhat egyfajta szétszórás kezdete, egy új emigráció alapító mítosza.¹⁴

A forradalom egyik legszimbolikusabb eseménye a Sztálin-szobor ledöntése és a tömegek által való szétszedése. Sinkó Katalin ezt egy tanulmányában egyfajta politikai rítusnak tartja, ahol a társadalom a helyszínen tartózkodó és cselekvő tömegben keresztül juttatta kifejezésre érzéseit az elnyomó diktatúrával szemben. A Sztálin-szobor volt a Magyarországon is megvalósuló személyi kultusz legmarkánsabb megjelenítése.¹⁵ A személy, akitől származtatni lehetett a problémákat, az elnyomást, egyszóval a rendszert. Ugyanilyen szimbolikus politikai rituális aktusként értelmezhető minden hasonló a szobrokra, emlékművekre, utcatáblákra vagy akár címerekre irányuló tevékenység is. Az elnyomó hatalom szimbólumainak az eltávolítása egyben egy szimbolikus térfoglalás is, hiszen a mindennapok és az ünnepek színtereinek állandóságát változtatja meg a tömeg, ezáltal alakítva át az adott tér jelentését. A saját képre formálás nem egyenlő a tényleges rombolással. Ahhoz, hogy a rituális aktusnak nyoma maradjon, meg kell hagyni a megrongált objektumot is, amely az üzenetet közvetítő közegként funkcionál az átalakítás után. E logika mentén értelmezem az '56-os kivágott zászlót, a ledöntött Sztálin-szobrot, a régi bérházakon és épületeken a mai napig megtalálható golyónyomokat és a Szabadság téri szovjet hősi emlékművet is. A képen találkozik a dualizmus kori polgári fejlődés lenyomata (az Adria Palota a háttérben), a szovjet hősi emlékmű jelképtelenítése és a Parlament kupolája, amely akkor egy kiüresedett államiság jelképe volt.

A fénykép mint dokumentum

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a fénykép dokumentumjellegét. A készítőről nem áll rendelkezésre hiteles információ, hiszen csupán az adományozó neve ismert.

13. A szovjet emlékművek történeti elemzésével kapcsolatban vö. Pótó, 2003: 111–139.

14. Gyáni, 2016: 232.

15. Sinkó, 1992: 67–79.

Ő egy teljes 1956-os fotósorozatot ajándékozott a feltöltő portálnak, amelyen keresztül végig lehet követni, hogy a fényképeket elkészítő személy a városban milyen utat járt be.¹⁶ Azonban ez csak akkor lehet igaz, ha feltételezzük, hogy a képeket egy személy készítette. A kiválasztott fotó arról tanúskodik, hogy a készítője 1956. október 23-án és 25-én biztosan a budapesti Szabadság téren tartózkodott, ahol megörökítette a szovjet hősi emlékmű rongálását. Az eseményhez való közelség miatt feltételezhető, hogy a képet figyelő tömegben vagy annak közelében állva készítette, tehát a tüntető emberekkel közösséget vállalva. Megállapítható, hogy azt a kőből készült talapzat alsó szintjéről, közel másfél méteres magasságból fotózta, tehát a jelképek eltávolításának közvetlen közeléből. A fényképen azonosítható az emlékműtől balra az Adria Palota sötét épülete, amelynek balkonjáról egy közel három méter hosszú trikolór magyar zászlót lógattak ki. Jobbra pedig már a Parlament nagykupolája látszik. Az obeliszks feliratát (Вечная слава героям павшим в боях за свободу и независимость советского союза) már a kép készítése előtt eltávolították, a fényképen éppen a szovjet bronzcímer lefeszítését látjuk. Hét alak figyelhető meg a képen, közülük négyet lehetne beazonosítani az arca alapján. Három ember háttal áll a kamerának, egynek pedig, aki a létrát tartja, nem teljesen kivehető az arca. Aktív, tényleges cselekvést hárman végeznek. Az előbbi alak, aki a szerszámokat adja a felette álló fiatal férfinak, valamilyen egyenruhát visel (talán vasutas vagy kalauz?). A kép jobb alsó felében látható három alak a kamerának háttal állva közlőről szemléli az eseményeket. Őket közvetlen közlőről egy fiatal 12–14 év körüli fiú figyeli büszke és egyben zavart mosollyal az arcán. Ezek figyelhetőek meg egyértelműen a fényképet szemlélve, azonban kérdés, hogy ez mennyiben visz közelebb a fénykép megértéséhez. Mennyiben illeszkedik ez a dokumentum az események fő narratívájához? Alátámasztja vagy esetleg megerősíti azt?

A fénykép mint reprezentáció

A fénykép objektív szempontok szerinti meghatározásán, tartalmának definiálásán túl szükség van a szereplők, tárgyak, helyszínek és események együttes elemzésére. A fő kérdés az, hogy mit reprezentál ez a fénykép. Az én olvasatomban három dolgot, de egyértelmű, hogy e reprezentációk észrevétele és elemzése csakis a saját értelmezési horizontomon belül mehet végbe.¹⁷

Számomra főleg – egyéni érdeklődésem és kutatásaim miatt – a fénykép a Szabadság tér szimbolikus térfoglalásának belső reprezentációja. A tér átpolitizált jelentéstartama egy olyan rituális aktusban manifesztálódott, mint a hatalom jelképeinek elpusztítása, megrongálása. A közösségi tereken hagyott jelek nem csupán a társadalom által hagyott közvetlen és egyértelmű üzenetek, hanem a tulajdonlás kifejezése.

16. A kószáló fotósokkal és a jelenséggel kapcsolatban lásd bővebben: Müller, 2017: 47–77.

17. A kép, képiség és a vizuális kommunikáció értelmezési lehetőségeivel kapcsolatban lásd: Barthes, 2009: 109–124.; Tasnádi, 2012.

Nemcsak azt üzeni, hogy a mozgásba kerülő tömeg megelégette az uralkodó hatalom tevékenységét, hanem a reprezentációs műalkotásainak megsemmisítésével igyekszik azt megbecsteleníteni. A fénykép szimbolikájának szétszalazásához hozzátartozik az emlékművön túlmutató látható és nem látható dolgok és jelenségek értelmezése. Az Adria Palota az elmúlt dicső múlt maradványaként lesz szemtanúja a tér újraalkotásának. A monumentális parlamenti kupola felülről szemléli az emlékműre felkapaszkodó tömeg tagjainak erőszaktevését a hatalom győzelmi szimbóluma felett. A szovjet hősi emlékmű, amely a szovjet „felszabadításnak” állít és állított emléket, nem csupán az erőszak totemoszlopa, hanem a hazugságot hangsúlyossá tevő jel, amely elnevezésén keresztül a nyelvi erőszak egyik eszköze. Azon szovjet hősi katonáknak állít emléket, amelyek nem Magyarország szabadságáért küzdöttek, hanem a saját honvédő háborújuk kiterjesztésének tekintett megszállás résztvevői voltak, akik ezer és ezer emberen tettek különböző formában erőszakot. Ez a nyilvánvaló hazugság, nyelvi jelek sokasága készítette a tömeget az obeliszk megrongálására. Az évente a helyszínen rendezett ünnepségeken sulykolt „valóság” lecsapódása érhető tetten a fényképen.¹⁸

A fénykép további értelmezése kapcsán felmerült a „pesti srácok” toposz, még hozzá a kép jobb alsó részén látható fiatal szereplő kapcsán. Egy sapkás, gépfegyvert szorongató hős helyett egy olyan fiút látunk a képen, aki a forradalom egyik szimbolikus aktusában nem aktív cselekvő. Úgy tűnik, az idősebb barátait néző, zavarban lévő fiú nem akart mást, mint életkorának megfelelően a többieknek megfelelni. A lentebb álló idősebb alakok csak távolabbról szemlélik az eseményeket, míg ő fentebb merészkedve, büszkén tekint le rájuk. Ugyanakkor zavart nevetése elárulja, hogy nem tudja, mit is csináljon. A masszív, mészkből emelt emlékmű megrongálása csak megfelelő erő és eszközök segítségével mehet végbe. Mit tudna ő tenni ezzel a több tonnás monstrummal? Kínos nevetése elárulja, hogy felállt ugyan az obeliszk mellé, de nem képes aktívan cselekedni. Testtartása zavarodottságot és bizonytalanságot tükröz, ugyanakkor egy olyan félig mozgásban tűnő póznak is értelmezhető, amelyek turistáktól láthatunk egy közepesen érdekes és ismert látványosság előtt.¹⁹ Mint ha az előtte álló férfi őt fényképezné. A szereplő nem természetes testtartása és viselkedése valamennyire megkérdőjelezi a pesti srácok hősiességének toposzát: egy, az idejét nem az iskolában töltő gyereket látunk, aki az eseményekkel sodródva, idősebb társaival eljuthatott a Szabadság térre, ahol végigasszisztálta a szovjet hősi emlékmű megrongálását. Ugyanakkor a balra, felette a létrán álló felnőtt férfi alakok, akik tényleges cselekvők, egyéni cselekedeteik csoportossá, azaz kollektívává válnak.

Harmadszor, számomra kiemelésre érdemes a kép töredezettsége. Ha jobban megfigyeljük, minden alak, test, tárgy, tér csak fragmentált formában jelenik meg. Az épületek a háttérben nem látszanak teljes egészében, mert a kép előtere eltakarja. A szovjet hősi emlékmű, a fénykép és a helyi események fizikai fókusza nem jelenik meg teljes egészében, csakis a törzse, ahol a felirat és a szovjet címer látható. A fényké-

18. Erőszak és nyelv összefüggéseivel kapcsolatban lásd: Ricœur, 1997: 117–126.

19. Chalfen, 1995: 52–57.

pen szereplő alakok nem néznek a fotót készítő alakra, és nem fordulnak a kamera felé. Részletek láthatók csupán az emberekből. A létrán álló alsóbb alak is félig elfordult, a szerszámot szorongatva néz felfelé, nem látjuk teljes egészében, esőkabátja eltakarja alakjának jó részét, és a testtartását sem láthatjuk jól. A felette álló, a címert lefeszető szereplő sem látható teljes egészében, szinte az alatta lévő, őt támogató emberből nő ki. A fiúnak is csak a felsőteste és a feje látszik. Arckifejezése és testtartása sokat elárul, de nem válhat teljes értékű szereplőjévé a képnek. Igaz ugyan, hogy a Parlament teljes egészében nem látszódik a Szabadság térről, de ebből a szögéből még a kupola egésze sem látható. A hatalom is mintha csak kibújna az oszlop mögül, hogy egy pillantást vessen az eseményekre, baljós óriásként magasodik Budapest lakóinak tömege fölé. Arról nem is beszélve, hogy a túzoltólétrák kitámasztási pontja ezen a fényképen nem látszik, ezáltal a környezet imagináriussá válik. Lehet, hogy több száz ember támasztja a létrát a hétköznapi emberekből hőskökké váló szereplőknek? Vagy csupán a lehető legoptimálisabb stabil pontra állították, és döntötték neki az emlékműnek? Ez a fajta töredezettség/fragmentáltság magán a fénykép minőségén is megfigyelhető. A karcok és foltok bizonyítják, hogy az előhívás előtt és után külső fizikai behatások érték a fényképet, ami azt jelenti, hogy érintkezhetett más tárggyal is. Valószínűsíthetően nem egy kiállított, albumban tartott képről van szó, hanem egy könyvben, két tárgy közé préselt fotónegatívról (?), amely lehet, hogy nem is került előhívásra. A karcok és sérülések a kép egészéből vesznek el, de az értelmezéséhez hozzáadnak. A fényképnek is megvan a saját története, ami rejtőzködésről és fizikai kontaktusról árulkodik.

Mit is jelent ez a fénykép?

A fénykép elemzése során különböző szempontok szerint próbáltam értékelni a fényképet mint történelmi dokumentumot. Némileg nagyobb hangsúlyt fektettem a helyszín részletes elemzésére, ezáltal megteremtve a megfelelő kontextust a tényleges tartalom vizsgálatához. Ez azért is volt fontos, mert megmagyarázza, hogy miért történtek ott rongálások és tüntetések. Továbbá magyarázatot ad arra a triviális kérdésre, hogy miért volt ott valaki fényképezőgéppel. A fénykép dokumentumjellegéből adódó tartalmi elemek leírása szárazabb, ugyanakkor rendkívül fontos, hiszen a száraz ismertetés során kerülnek előtérbe olyan adatok és információk, amelyek megalkotják a narratívát. A helyszín és szereplők szolgáltatják magát a „cselekményt”, amelyeken keresztül különböző narratívák jönnek létre, és a saját történeti értelmező diskurzusomba ágyazva három szempontot igyekeztem felvillantani. Elsődlegesen a helyszín szimbolikus jelentéstartamának és a rombolási aktusnak az összefüggéseit. Továbbá egy általam kiválasztott szereplő mint forradalmi toposz dekonstrukcióját. És végül a fénykép tartalmának és értelmének töredezettségére/fragmentáltságára hívtam fel a figyelmet. Milyen tanulságai vannak a megállapításaimnak? Talán leginkább az, hogy egy (forradalmi) eseményről vagy eseménysorról készült fényképsoro-

zat egyetlen tagja is érdemes az értelmezésre és elemzésre. Ugyanakkor a saját elemzéséről is elmondható, hogy önmagában nem feltétlenül állja meg a helyét. Tudatosan nem foglalkoztam a kelleténél többet a fénykép elkészítőjének vélt vagy valós céljaival és intuícióival, ezáltal a szerzői szándékot félretéve a képet hagytam önmagában életre kelni, ugyanakkor hangsúlyozva a fénykép elkészítő személy térben elhelyezkedő pozíciójának esetleges jelentőségét.

Hivatkozott irodalom

Barthes, 2009

Barthes, Roland: A kép retorikája. Ford. Angyalosi Gergely. In: Blaskó Ágnes – Margitházi Beáta (szerk.): *Vizuális kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Typotex Kiadó. 109–124.

Bourdieu, 2002

Bourdieu, Pierre: Társadalmi tér és szimbolikus tér. In: uő.: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág. 11–24.

Chalfen, 1995

Chalfen, R.: Fényképező turisták. *Iskolakultúra*, 5. sz. 52–57.

Elbe, 2005

Elbe István: Szabadság tér az időben: esszé. *Polisz*, 17. sz. 15–18.

Foucault, 2004

Foucault, Michel: Más terekről (1967): Heterotópiák. (Ford. Erhardt Miklós.) *Exindex.hu*, 2004. augusztus 9. <http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=253> (utolsó letöltés: 2019. március 27.).

Gyáni, 2016

Gyáni Gábor: Ötvenhat egyéni és kollektív emlékezete. In: uő.: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, Kalligram Kiadó.

Müller, 2017

Müller Rolf: Kószáló a forradalmi térben: Látvány, fénykép és emlékezet. In: *1956: erőszak és emlékezet*. Szerk. Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva. Budapest, Jaffa Kiadó. 47–77.

Pótó, 2003

Pótó János: *Az emlékeztetés helyei: emlékművek és politika*. Budapest, Osiris. 111–139.

Prohászka, 2004

Prohászka László: *Szoborhistoriák*. Budapest, Városháza. 81–82.

Ricœur, 1997

Ricœur, Paul: Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In: Zentai Violetta et alii (szerk.): *Politikai antropológia*. Láthatatlan Kollégium, Budapest. 117–126.

Siklóssy, 1931

Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest? (1870-1930)*. Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest.

Sinkó, 1992

Sinkó Katalin: A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In: *A művészet katonái: sztálinizmus és kultúra*. Szerk. György Péter – Turai Hedvig. Corvina Kiadó, Békéscsaba. 67–79.

Süle, 2011

Süle Tamara: A kitüntetett tér. Jogi, politikai és szimbolikus küzdelmek a budapesti Szabadság téri szovjet emlékmű körül. *Új Forrás*, 6. sz. 24–36.

Tasnádi, 2012

Tasnádi Róbert: Miről szólnak a képek? Sajtófotó, képjelentés, kontextus a média- és kommunikációkutatás nézőpontjából. *Médiakutató*. 4. sz. https://mediakutato.hu/cikk/2012_04_tel/08_miro_l_szolnak_a_kepek (utolsó letöltés: 2019. március 29.).

Ungváry–Tabajdi, 2012

Ungváry Krisztián – Tabajdi Gábor: *Budapest a diktatúrák árnyékában: titkos helyszínek, szimbolikus terek és emlékhelyek a fővárosban*. Jaffa, Budapest.

Kulcsszavak: 1956, fényképek, történeti emlékezet

Snapshot from 1956: the impairment of Soviet heroic monument of Szabadság tér

The subject of my essay is the abuse of the Soviet heroic monument in the Szabadság square in 1956 which includes the monitoring of the symbolic square and the analysis of the monument and the square through theoretical frame of memory study. The aim of the essay is to analyze photographs about a demonstration and abuse as sacred-political action in the revolution. I was looking for the answer how a photograph could be interpreted as an exact historical document and at the same time how it is bitten to the main historical narrative of the revolution 1956. The essay is a part of my previous research about the memory of the soviet heroic monument in the Szabadság square.

Nagy Péter

Egy magyar ügynök Izraelbe telepítése

Izrael, mint önálló állam a kor két szuperhatalma, a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok támogatásával 1948. május 14-én jött létre, amikor Tel-Avivban David Ben-Gurion kikiáltotta a független Izraelt. A környező arab államok számára a frissen létrejött ország pusztán léte is elfogadhatatlan volt, így szinte rögtön megindult az arab–izraeli konfliktussorozat.

Az ötvenes évektől az arab államok körében szövetséget építő Szovjetunió a palesztinokat, míg az USA Izraelt támogatta. Ennek megfelelően Magyarország sem térhetett el a szovjet állásponttól. Bármilyen potenciális, Izraelben fogyanatosítható hírszerzési lehetőség jól jött a szovjetek és a tömb számára, főleg az 1956-os szuezi válság kapcsán, amikor az 1949-ben lezártnak hitt első arab–izraeli konfliktus kiújult.

Az „Öntevékeny” fedőnevű Kiss György¹ hírszerző Izraelbe telepítésének a kérdése is csak ebben a koordinátarendszerben értelmezhető. Munkámban arra keresem a választ, hogy az ügynök kiküldetése az 56-os forradalom utáni magyar kormányzat mérhetetlen bizonyítási kényszerének terméke volt-e, vagy valós hírszerzési potenciál rejlett benne, amit mindenképpen ki akartak aknázni.

A magyar–izraeli viszony 1948–1967

Izrael és a szovjet befolyási övezetbe tartozó Magyarország államközi kapcsolatait a hidegháború aktuális állása döntően befolyásolta, ennek megfelelően hullámzó tendenciát mutatott. A második világháborút követően a brit gyámság alatt lévő Palesztina kérdése a nagypolitika homlokterébe került. Az ügyet a frissen létrejött Egyesült Nemzetek Szövetsége (ENSZ) tárgyalta. A legfőbb kérdés a területen élő zsidó kisebbség sorsa volt, mely egyértelműen önálló államban képzelte el jövőjét. Az ENSZ 1947. november 29-én New Yorkban tartott vitát a kérdésről, melyben a formálódó bipoláris világ két szuperhatalma, a Szovjetunió és az Egyesült Államok is a független Izrael mellett tette le voksát. A végső szavazásnál harminchárom igen mellett tizenhárom nem és tíz tartózkodás született. Izrael állam ellen természetesen a környező, korábban függetlenedett és nemzeti hadseregekkel is rendelkező arab államok vok-

1. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Kérdőjegy, 1957. május 14.

soltak, melyek már 1945. március 22. óta az Arab Ligába tömörültek, a területért felelős Nagy-Britannia pedig diplomatikusan tartózkodott, mivel nem akart a Liga államaival konfrontálódni, és teljesen elveszteni befolyását az egykori gyarmatain. Az ENSZ-határozat értelmében a szeparációnak legkésőbb 1948. augusztus elsejéig meg kellett történnie.²

A Szovjetunió lehetőséget látott a közel-keleti brit uralom gyengítésére azért, hogy Palesztina felosztása mellett tör pácát. Ben-Gurion 1948. május 14-én Tel-Avivban felolvasta Izrael függetlenségi nyilatkozatát,³ melyet követően a Truman-adminisztráció 11 perccel, a Szovjetunió pedig két nappal később elismerte az új államot.⁴ A szovjet szatellit államok hűen követték a szovjet direktívát. A magyar minisztertanács május 21-én hagyta jóvá az államközi kapcsolatok megkötését Izraellel, majd a prágai izraeli követ, Ehud Avriél, akit Magyarországra is akkreditáltak, 1949. január 31-én adta át megbízólevelét Budapesten. Izraelben pedig a jugoszláv főkonzulátus képviselte Magyarországot egészen 1949 júliusáig, amikor a blokkból kiebrudalt és a rágalomhadjárral sújtott Tito felmondta az egyezséget, illetve megtagadta a további képviselést. Magyar követség csak 1950 májusában létesült Tel-Avivban.⁵ Magyarország 1948-ban, szovjet mintára az elsők között létesített diplomáciai kapcsolatot Izraellel, ami egészen 1967-ig fenn is állt, amikor a Varsói Szerződés valamennyi országával egyetemben megszakították azt.⁶ A magyar hírszerzés 1958-ban önálló rezidentúrát létesített Izraelben.

Izraelnek születése pillanatától a létéért kellett küzdenie az ellene szövetkező szomszédos arab államokkal szemben. Ehhez minden partnerétől támogatásra volt szüksége, mindenekelőtt fegyverekre és a harcban bevethető – bevándorló – fiatal zsidókra. A fegyverszállítást a nyugati államok mellett szovjet engedéllyel és támogatással Csehszlovákia biztosította 1948 júniusától egészen augusztus 12-ig. Ekkorra Sztálin elhidegült Izraeltől, mert az inkább a Nyugat kegyeit kereste, mintsem a Szovjetunió barátságát.⁷ Az izraeli vezetés Magyarországról nagyszámú bevándorlót várt, így a kapcsolatfelvétel kezdetétől a kivándorlás lehetővé tételét kérte a magyar kormányzattól. A két álláspont között óriási szakadék volt. Izrael kezdetben ötvenezer, majd később harmincezer ember kivándorlásának az engedélyezését irányozta elő, azonban a végső, 1949-es megegyezésben mindössze háromezer szerepelt. A számok alakulásában óriási szerepe volt annak, hogy Moszkva, amikor rájött, hogy a frissen alakult ország inkább Nyugatra húz, kerek perccel megtiltotta a kivándorlást Közép-Európából Izraelbe. A diplomáciai csatornák befagyása miatt a szerződésben

2. Gilbert, 1998: 145–146, 149.

3. Érdekes adalék, hogy Méir Vilner, az Izraeli Kommunista Párt vezetője is aláírta, természetesen csak azt követően, hogy lépését egyeztette Moszkvával. (Gilbert, 1998: 179.)

4. Bentwich, 1960: 44.

5. Lukács–Fülöp, 2000.

6. Horn, 1991: 256.

7. Gilbert, 1998: 198, 212.

szerelő mintegy háromezer kivándorló is csak 1953-ra érkezhetett meg Izraelbe. A magyar hatóságok a kiválasztásnál előnyben részesítették azokat a kérelmeket, akik betöltötték ötvenötödik életévüket, vagy már élt kinn rokonuk. Nagy Imre miniszterelnöksége alatt az enyhülő légkörben ismét megcsillant a lehetőség egy megegyezésre, de a szovjet direktíva nem változott, az ötvenes években a Szovjetunió és a keleti tömb az arab államok támogatására rendezkedett be.⁸

Az 1948–1949-es arab–izraeli válságból Izrael jött ki győztesként, hiszen megőrizte függetlenségét, és meg tudta védeni magát a jelentős túlerőben lévő ellenségeivel szemben, ráadásul 1949. május 11-én még az ENSZ-tagságot is megszerezte. A konfliktus 1949 első felében békekötés nélkül zárult. Szíriával, Transzjordániával, Egyiptommal, Libanonnal fegyverszünetet kötöttek, amit Irak nem volt hajlandó aláírni.⁹ A kétségtelen siker ellenére Izrael elveszítette a Szovjetunió és a keleti tömb támogatását, jóindulatát, sőt a Szovjetunió egyenesen az ellentábor támogatásába kezdett. Az izraeli–szovjet viszony feszültté válásához az is hozzájárult, hogy az 1949-es választásokon nem a kommunisták győztek, valamint a marxista-cionista irányultságú Mapam sem jutott hatalomra.

Egyiptomban 1952. július 23-án Gamal Abdul Nasszer került hatalomra, aki szovjetbarát és Nyugat-ellenes politikát folytatott.¹⁰ Mély szégyenérzet élt benne a 1948-as események miatt, és az Arab Liga vezető hatalmává akarta tenni Egyiptomot. Egyszerre tetszelgett a nyugati kolonializmussal és a keleti kommunizmussal szembeni, független pánarab unió vezetőjének szerepében.¹¹ Innen egyenes út vezetett az 1956-os szuezi válsághoz. A palesztinok már 1954–55-ben folyamatos határvillongásokat hajtottak végre az izraeli határon, melyre 1955. február 28-án Izrael megtorló válaszcsepással válaszolt, aminek következtében Egyiptom elkezdte a határ menti izraeli települések bombázását. Mindazonáltal a konfliktus nem szélesedett ki, megmaradt a határ menti incidensek keretében. 1955 áprilisában az el nem kötelezett államok bandungi konferenciája – Nyugat-ellenes felhanggal, melyre Izrael nem kapott meghívót – nyomán, a kínai Csou Enlaj közvetítésével létrejöhetett Nasszer és a szovjet külügyminiszter, Dimitrij Szepilov találkozója, mely megalapozta Egyiptom szovjet haditechnikához jutását. Minderre válaszul Izrael a britektől, illetve a franciáktól kért és kapott segítséget.¹² Nasszer az 1956 októberére megérkezett szovjet haditechnikával felszerelkezve fel is vonult az egyiptomi–izraeli határra. A fenyegetés ellenére Ben-Gurion kezdetben a preventív háború megindítása ellen volt, később azonban ez elkerülhetetlenné vált.¹³ Főként azért, mert sikerült tető alá hozni egy megegyezést a britekkel és franciákkal arról, hogy Izrael megtámadja Egyiptomot, elfoglalja a Sí-

8. Erdei, 2004: 74–77.

9. Gilbert, 1998: 233–239.

10. Uo. 257.

11. Bentwich, 1960: 54–55.

12. Gilbert, 1998: 279, 281.

13. Bentwich, 1960: 56.

nai-félszigetet, majd amikor eléri a Szezei-csatornát, a két nagyhatalom beavatkozik, kikényszeríti a fegyverszünetet, ezzel nemzetközivé téve a csatornát, és nem utolsósorban megalázza a szovjetbarát Nasszert. A támadás október 29-én indult, majd 30-án az előzetes megbeszéléseknek megfelelően megérkezett a két nagyhatalom ultimátuma, ami mindkét felet felszólította a csatorna 10 mérföldes körzetének elhagyására. Izrael ezt figyelmen kívül hagyta, Egyiptom pedig elutasította.¹⁴ November másodikán az ENSZ határozatban szólította fel a feleket a fegyverszünetre, melyet Izrael el is fogadott, hiszen Gázában ő parancsolt, ráadásul megszerezte a Sínai-félsziget jelentős részét is. November ötödikén brit–francia csapatok szállták meg a Szezei-csatornát, ezzel megtörve a felette gyakorolt egyiptomi fennhatóságot, a Szovjetunió pedig ballisztikus rakéták bevetésével fenyegette meg Izraelt, majd egy nappal később Eisenhower amerikai elnök is felszólította Ben-Guriont, hogy sürgősen vonja vissza csapatait. Végül, november 14-én Izrael elfogadta az ENSZ határozatát, miszerint vonuljon ki, de garanciát kért arra, hogy az egyiptomiak nem használják Gázát arra, hogy terrorakciókat indítsanak izraeli földön, illetve nem zárják le Tiráni-szorost. A végleges kivonulásra csak 1957. március elsején került sor, amikor a terület ENSZ-védnökség alá került.¹⁵

Miközben a nemzetközi érdeklődés a Közel-Keletre összpontosult, Magyarországon lezajlott az 56-os forradalom az akkori kommunista rezsim ellen. A szovjet beavatkozás után hatalomra kerülő Kádár-kormányt a nemzetközi közösség – leszámítva a baráti szocialista országokat – elutasította. Izrael viszont az elsők között hajlandó volt az ekkor igencsak kétes legitimitással bíró új magyar vezetéssel kiegyezni, olyannyira, hogy nagyköveti szintre emelte az addig meglévő, de igencsak fagyos állapotban lévő diplomáciai kapcsolatokat. Az izraeli kormányzat célja az volt, hogy a jelentős számú magyarországi zsidóság minél nagyobb hányadát az új hazába való bevándorlásra kapacitálja. A forradalom utáni hónapokban úgy tűnt, hogy a számítások reálisak voltak. 1956 januárja és novembere között még csak mindössze 223 kivándorló személy akadt, ugyanakkor a forradalom után ez jelentősen megugrott, és 1956 decembere és 1957 áprilisa között ez a szám már 4142-re emelkedett. Ez annak is köszönhető volt, hogy a még eléggé képlékeny kormányzat engedékenynek mondható kivándorlási politikát alkalmazott. Az egyre jobban összezáró és megszilárduló hatalom, valamint egy izraeli szempontból felettébb kínos incidens nyomán ez a tendencia megváltozott.

1957. április 8-án a magyar hatóságok tudomására jutott, hogy az egyik kivándorló panaszt tett Izraelben, hogy nem kapta meg értékeit, ingóságait, amiket el kívánt vinni magával Magyarországról. Ezenfelül az is feltűnt az illetékes magyar hatóságoknak, hogy Izrael budapesti követsége a mindennapi működés biztosítására feltűnően kevés devizát váltott át forintba a Magyar Nemzeti Banknál. A bevett gyakorlat az volt, hogy aki kivándorolni készült, meglátogatta a követséget, készpénzét és vagyon-

14. Gilbert, 1998: 298–300.

15. Uo. 304–309.

tárgyait átadta, majd azzal az ígérettel, hogy Izraelbe érkezve megkapja őket, távozott. Magyarul az izraeli követség csempészesi incidensbe keveredett, melynek az lett az eredménye, hogy Tuval követet berendelte a magyar Külügyminisztérium, és tájékoztatta, hogy a követség kereskedelmi attaséját a Magyar Népköztársaság haladéktalanul kiutasítja az országból. A magyar hatóságok emellett kártérítési igénnyel is felléptek, valamint leállították a kivándorlást. Izrael tagadta, hogy a követség belekeveredett volna ilyesmibe, de a kivándorlás újbóli engedélyezése érdekében a kártérítés megfizetésétől nem zárkóztak el.¹⁶

Még az ügy kipattanása előtt Izrael a kivándorlás megkönnyítéséért cserébe jelentős gazdasági engedményeket, segítséget ajánlott Magyarország számára. A magyar pénzügyi és külkereskedelmi szervek támogatták volna ezt a megoldást, de a Külügyminisztérium politikai vezetése elutasította a javaslatot, mivel az szembement volna a Szovjetunió arab államokat támogató politikájával. Ugyanakkor az 1956-os forradalom által megtépázott Magyarországnak szüksége volt minden anyagi támogatásra, így például a csempészesi ügyből származó kártérítésre is. Az izraeli fél lépten-nyomon hangsúlyozta, hogy nem tartozik semmivel, ugyanakkor érdekelt volt a kivándorlás újraindításában is. A magyar vezetés ugyan azt kommunikálta, hogy semmilyen gazdasági előnyért cserébe sem hajlandó „kiárusítani” zsidó vallású állampolgárait, de valójában éppen az ellenkezőjében volt érdekelt. Innentől igazából nem a megállapodás megkötése, hanem annak elkendőzése volt a kérdés. A megoldást Fekete János, a Magyar Nemzeti Bank devizagazdálkodási főosztályvezetőjének Genfben küldése jelentette, ahol az izraeliekkel találkozott és tárgyalt. 1958. szeptember 22-én megkötötték az egyezség, miszerint Izrael négy részletben másfél millió dollárt utal át Magyarországnak, amely cserébe engedélyezi a kivándorlást. Az összeg első részlete minden probléma nélkül megérkezett, azonban a második és harmadik részlet a meghatározott 1959. április 30-i és augusztus 31-i határidőig sem került átutalásra. Azért történhetett ez, mert az izraeli kormány úgy érezhette, hogy a magyar fél nem tartotta a szavát, mivel az engedélyezett kivándorlási kvótát nem az 1957 eleji, hanem az 1956 eleji szinthez igazította, ami körülbelül nyolc–tíz embert jelentett havonta. Mivel a pénz nem érkezett meg, nyár végére a kivándorlást teljesen leállították. A megoldást egy újabb megállapodás jelentette 1959 végén, amiben Izrael még 5% késedelmi kamatot is vállalt. Innentől ténylegesen megindult a kivándorlási folyamat, a magyar hatóságok jóindulatúan jártak el a benyújtott kérelmekkel, bár a létszám még mindig nem érte el az izraeliek által reméltet. 1961-ben az utolsó részlet is kifizetésre került, a kivándorlás pedig viszonylag lassú ütemben folydogált, 1964-től pedig erős visszaesés figyelhető meg. Ez azonban nem politikai vagy hatósági döntés nyomán következett be, hanem a kivándorlási kedv csappant meg az egyre inkább konszolidálódó és élhetővé váló kádári Magyarországon.

16. Kovács, 2013: 103.

A magyar-izraeli kapcsolatok nagymértékben függtek a világpolitikai eseményektől, és bár formailag 1967-ig volt diplomáciai kapcsolat a két állam között, de a hidegháború ellentétes pólusra sodorta őket, ugyanakkor, amint azt láthattuk, az érdekek esetenként találkozhattak is. Kiss György hírszerzővé avanzsálása és tevékenysége csak ezeknek a multi- és bilaterális érdekeknek, folyamatoknak a figyelembevételével értékelhető megfelelően.

Kiből lesz hírszerző?

Az 1950-es években a megbízhatóság és a szocializmushoz való maximális hűség sok esetben a „szakmaisággal” azonos fontossággal bírt az ügynökök kiválasztásakor. Ez a fajta hozzáállás csak a hatvanas években változott meg, és lassan nyitni kezdtek a professzionálisabb hírszerzés felé. Természetesen egy autoriter rezsim titkosszolgálatánál már csak a kiválasztási rendszer sajátosságai miatt sem beszélhetünk igazi „szakmaiságról”. Mindazonáltal az ötvenes évek szigorú ideologikus szolgálatai a hatvanas-hetvenes évekre valamelyest lazultak, bár a külvilággal szembeni paranoia és bizalmatlanság megmaradt, aminek a következtében nyugati nyelveket nem beszélő emberek kerültek külföldi kiküldetésre. Elmondható, hogy Kiss György beszervezési kálváriája idején, 1957-ben a forradalom által jelentősen megtépázott államvédelem/állambiztonság hírszerzése még messze nem volt ütőképes.

A beszervezendő ügynök 1929-ben született Csepelen, tehát túl fiatal volt ahhoz, hogy kompromittálja magát a szocialista hatalom által diszkreditált Horthy-rendszerben, illetve a nyilas rémuralomban. Felnőtt életét a második világháború lezárása után a koalíciós időszak idején kezdte meg, így mondhatni gyanú felett állt, az újonnan felálló szocialista Magyarországon jó előjellel indult neki a nagybetűs életnek.¹⁷

Kereskedelmi érettségit, valamint elektroműszerész képzettséget szerzett, és egy bőrdíszműgyárban helyezkedett el. Időközben, 1950-ben kérvényezte MDP-be való felvételét, amely 1951-ben meg is történt. Innen mondhatni villámkarriert futott be a Rákosi-rendszer hierarchiájában. Először pártiskolába járt, majd mindennemű egyéb szakmai képzettség nélkül jelentkezett a Pest Megyei Rendőrkapitányságra nyomozónak, ahová – mint hűséges kádert – 1951. augusztus 20-án fel is vették, majd 1952-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi fakultására is felvételt nyert.¹⁸ Ekkoriban még az ÁVH-ba való belépéssel is kacérkodott,¹⁹ de erre nem került sor. Felfelé ívelő karrierjében azonban törés következett, ugyanis önéletrajzában nem említette azt a párt számára egyáltalán nem mellékes ténytet, hogy Nyugaton élő rokonai vannak, valamint édesapja nyilas párttagságát sem vallotta be.²⁰ Mindezt azzal indokolta, hogy nem gondolta, hogy fontos lehet az, hogy a szovjet Vörös Hadsereg elől Auszt-

17. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Kérdőjegy, 1957. május 14.

18. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Önéletrajz, 1957. július 15.

19. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Jelentés, 1958. október 25.

20. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Önéletrajz, 1957. július 15.

riába menekült édesanyjával és egészen 1946-ig ott is maradtak, és csak ezek után tértek haza. Állítása szerint arról, hogy édesapja, ugyan csak pár hónapra, de tagja volt a Nyilaskeresztes Pártnak, ő maga nem is tudott.²¹ Mulasztása miatt 1952-ben kizárták a pártból, melynek következtében a rendőrségnél egyből „rendelkezési állományba” helyezték, majd el is távolították. Kiss György a Rákosi-féle „éberség” áldozata lett. Kizárása után anyagi helyzete romlásnak indult, viszont az egyetemi tanulmányait zavartalanul folytathatta. Többször fellebbezett, de csak a Nagy Imre miniszterelnöksége alatt tapasztalható enyhülő körülmények között talált meghallgatásra. Végül 1954-ben visszavették az MDP-be, „kilengését” ugyan nem felejtették el, de már csak egy „szigorú megrovással” szankcionálták, a rendőrséghez azonban már nem kerülhetett vissza.²² A forradalom után megvolt rá a lehetősége, hogy mint nyomozót rehabilitálják, de mivel csak egy kerületi rendőrkapitányságra kerülhetett volna, ő pedig a főkapitányságon képzelte el magát, így még csak nem is jelentkezett.²³

A pártba való visszavétele után anyagi helyzete rendeződött, elkötelezettségét bizonyítandó, 1955-ben önkéntesen részt vett Sztálinváros építésében.²⁴ A forradalom alatt nem viselt fegyvert, az éjszakákat mindig otthon töltötte feleségével és apósával, csak napközben látogatta meg édesapját, illetve testvérét. „Rendszerellenes tevékenységet” nem folytatott. Az MSZMP-nek nem lett tagja, mert elvi problémái voltak a csatlakozással kapcsolatosan.²⁵ Az októberi események után elvált feleségétől, aki 1957. február 19-én két korábbi házasságából származó gyermekével kivándorló útlevelel²⁶ Izraelbe települt, Kiss szerint azért, mert feleségét 1944-ben zsidó származása miatt deportálták és az októberi eseményekben a magyar antiszemitizmus ismételt fellángolását látta, ami elől mindenképpen el akart menekülni.²⁷ Az állambiztonság meglátása szerint viszont édesanyja nyomására távozott.²⁸

Volt felesége távozása után levelező viszonyban maradtak, kiderült, hogy a nő gyermeket vár tőle, ráadásul Izraelben nem jöttek be a számításai, így igen rossz körülmények között éltek odakint. Időközben Kiss György is megbánta, hogy nem vándorolt ki családjával együtt, ezért minden követ igyekezett megmozgatni annak érdekében, hogy kijusson. Először turistavízumot igényelt a KEOKH-tól, hogy haza-

21. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Jelentés, 1957. július 15.

22. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Önéletrajz, 1957. július 15.

23. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Jelentés, 1957. augusztus 15.

24. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Önéletrajz, 1957. július 15.

25. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Környezettanulmány, 1957. július 20.

26. Magyarország és Izrael között 1949-től létezett egy államközi egyezmény, aminek értelmében évente 3000 olyan személy vándorolhatott ki Izraelbe, akinek közeli hozzátartozója élt ott. Ha ez a kvóta nem télt be, 55 év feletti magyar állampolgárok is kivándorolhattak. A kivándorló útlevelel a hivatalos forma volt. Ugyanakkor ez nem jelentette a magyar állampolgárság automatikus elvesztését. Elvileg bármikor vissza lehetett térni, természetesen BM-engedéllyel. Sok esetben még a külföldi állampolgárral való házasságkötés sem jelentette a kivándorló útlevelel megszerzését. (Becsik–Nagy, 2005: 19, 21–22.)

27. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Önéletrajz, 1957. július 15.

28. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Környezettanulmány, 1957. július 20.

hozhassa feleségét. Miután ezt nem kapta meg, kivándorló-útlevéért folyamodott, de a fentebb említett okok miatt ekkor már kivándorlásra nem volt lehetőség. Eközben családja izraeli pénztelenségét enyhítendő, megpróbált magyar családi pótlékot kintre folyósíttatni, de ez sem sikerült. Útlevélkérelmeinek elutasítása után sportoló barátait, a Ferencváros labdarúgóját, Dr. Dékány Ferencet, valamint az Újpesti Dózsa csillagát, Szusza Ferencet kérte arra, hogy járjanak közben. Próbálkozásait azonban nem koronázta siker.²⁹ Egyetemi ismerősétől kért tanácsot, aki azt javasolta neki, hogy próbáljon meg a minisztertanácsnak egy keresetet beadni, aminek folyamánként esetleg Kádár személyesen is meghallgathatná, de kérelmét Münnich Ferenc titkársága visszautasította.³⁰ Végül elkeseredésében a szökést latolgatta, melynek érdekében feleségül kívánt venni egy ismerős vaskeresztesi lányt, hogy az esküvő előkészítésének ürügyén engedélyt kapjon a határzónába való bejutásra, de ez is kudarcba fulladt.³¹ Végül egyetemi évfolyamtársa – akit sokszor zaklatott közbenjárásért – javasolta, hogy ajánlja fel szolgálatait a hírszerzésnek.³²

Kiss György, mivel állítása szerint érdekelte a hírszerzés és a kémkedés, továbbá úgy vélte, eleget is olvasott róla, 1957 májusában hírszerzőnek jelentkezett Sárdi Örnagnánál, aki az útlevéllügyeit bírálta el. Az állambiztonság sokáig nem tudott mit kezdeni ezzel a helyzettel. Ők maguk úgy értékelték, hogy az illetőt hazafias szándék vezérli, de a kivándorlási hátsó szándék is tagadhatatlan. További hátrányt jelentett, hogy korábban rendőrként szolgált.³³ A döntés mintegy fél évet vett igénybe, eközben a leendő hírszerző bejáratosá vált a budapesti izraeli követségre, és diplomatakka ismerkedett, akikről jelentéseket írt, melyeket precizitás és részletesség jellemezte.³⁴ Végül a rengeteg ellenérvet figyelmen kívül hagyva „Öntevékeny” fedőnéven Izraelbe telepítették. Valószínű, hogy a döntésben szerepet játszott az, hogy a keleti blokk és Izrael viszonya ekkoriban nem volt felhőtlen, a romjaiból frissen feltámadt magyar kormányzat pedig szeretett volna a közösség hasznos tagja lenni. A kádári vezetés hálával tartozott mindenekelőtt a Szovjetuniónak, amiért az „ellenforradalom” idején „rendet tett”, illetve valamennyi „testvérállamnak”, akik gazdasági segítséget nyújtottak. Kiss György személyében Magyarországnak hírszerzője lett a kapitalista Izraelben, ami nem kis presztízsnyeréséget jelentett.

A hírszerző kiképzése és telepítése

Kiss György kiképzése 1957. november végén indult meg azzal a céllal, hogy Izraelbe érve munkát vállaljon, elhelyezkedjen, és kiépítse hírszerző bázisát. Az akcióhoz

29. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Jelentés, 1957. július 15.

30. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Jelentés, 1957. augusztus 15.

31. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Jelentés, 1957. november 2.

32. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Jelentés, 1957. augusztus 15.

33. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Jelentés, 1957. július 15.

34. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Jelentés, 1957. augusztus 17.

Tömpe István miniszterhelyettes engedélyét kérték és kapták meg az illetékes hatóságok.³⁵ Az ügynök Izraelbe helyezéséről miniszteriális szinten született jóváhagyás, tehát egyáltalán nem tekinthető az állambiztonság partizánakciójának. Az természetesen jól látszik a miniszternek eljuttatott anyagból, hogy a történetnek lehető legjobb oldalát domborították ki, ebből is sejthető, hogy a „cég” beosztottai nagyon szereték volna a dolgot tető alá hozni. Ez a fajta buzgalom a forradalom utáni újra- és át-szervezett titkosszolgálat bizonyítási vágyának tekinthető.

A kiképzési procedúra tartalmazott elméleti, valamint gyakorlati feladatokat is, melyek elvégzése nélkül az ügynököt nem engedték volna külföldre. Az iratokból visszavezethető a metódus, miszerint az egyes előadásokon szerzett tudásáról Kissnek írásban kellett számot adnia, majd az általa kézzel leírtakat tartótisztje tisztázat formájában írógéppel legépelte. Egyrésről leellenőrizte annak helyességét, valamint praktikusán könnyen olvashatóvá tette. Ezekon az iratokon értékeléseket nem találunk, de meg kellett fogadnunk, hiszen az ügynököt végül is a terepre küldték. Ilyenformán elsajátította a hírszerzés mindenkori feladatáról és céljáról készült tananyagot,³⁶ a megfigyelés módszertanát,³⁷ valamint az ügynöki eszközrendszerrel is tisztába került. Elsajátította a találkozók megfelelő konspirációval való megszervezésének módszereit,³⁸ annak különböző formáit,³⁹ illetve a gyakorlati lebonyolítás módjait,⁴⁰ valamint az arra való felkészülés mikéntjét is.⁴¹ Megtanították neki, hogy miként viselkedjen különböző szituációkban,⁴² hogyan tudja tanulmányozni észrevehetetlenül embertársait,⁴³ valamint a kapcsolattartásban elengedhetetlen „postaláda” használatát is.⁴⁴ Az „iskolapadban” elsajátított ismereteket egy ízben a gyakorlatban is próbára tették, amiben sikeresen helyt állt. Városi környezetben, Budapesten megfigyelték, feladata pedig az volt, hogy észrevegye a figyelőket, és bármilyen eszközzel rázza le magáról követőit.⁴⁵ Az ügynök fejébe rengeteg információt töltöttek, ugyanakkor ezeknek a tényleges használatát már csak az idő rövidsége miatt sem tudhatta tökéletesen elsajátítani, annak ellenére, hogy mint láttuk, az egyetlen gyakorlati feladatot sikeresen abszolválta. Akármennyire is állították az operatív tisztet, hogy fokozatos, teljes körű kiképzésben vett részt, az általuk rögzített szűk másfél hónapos kiképzési idő nem erről tanúskodik.

35. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Szolgálati jegy, 1957. december 3.

36. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. A hírszerzés célja és feladata.

37. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Feljegyzés, 1957. november 22.

38. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Találkozó szervezése.

39. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. A személyes találkozó esetei.

40. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. A személyes találkozó lebonyolításának módjai.

41. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Találkozóra való felkészülés.

42. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Viselkedés, 1958. január 20.

43. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Emberek tanulmányozása.

44. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Postaláda.

45. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. A megfigyelésről.

A kiképzést követően az újdonsült hírszerző elvileg készen állt arra, hogy Izraelben szolgálja hazája érdekeit. Feladata az volt, hogy a célországba érkezése után teremtsen meg saját anyagi és erkölcsi bázisát, azaz minél jobban illeszkedjen be a fogadó közösségbe, s ha szükséges, ehhez használja fel rokonait és kapcsolataikat. Elsősorban Tel-Avivban szerették volna elhelyezni, nyilván azért, mert a magyar követség is ott volt, így is megkönnyítve a kapcsolattartást. Ahhoz, hogy érdemi munkát végezzen, olyan állást kellett szereznie, ahonnan operatív értékű anyagot tudott biztosítani, így a sport, a rendőrség, a kereskedelem vagy a közigazgatás területét javasolták számára. Kecsegtető lehetőség volt, hogy felvegye a kapcsolatot egykori futballtrénerével, Kiss Andrással, aki ekkor az izraeli válogatott országos bizottságának elnöke volt. Információt vártak tőle az izraeli ügynökhelyzetről, valamint az ottani magyar szervezeteiről. Továbbá Izraelből, mint kapitalista országból, gyanúeltetés nélkül fel tudta venni a kapcsolatot az Egyesült Államokba, illetve Kanadába emigrált ismerőseivel, akiket ilyen módon szintén ellenőrzés alá lehetett vonni. Az operatív feladatok mellett fontosnak találták kiemelni, hogy fejlessze angol, valamint héber nyelvtudását.⁴⁶ Ennél a pontnál látszik csak igazán, hogy mennyire rohamtempóban és megalapozatlanul történt a kiképzés. Az, hogy az ügynöki praktikák oktatásával igencsak rövid időt töltöttek, önmagában még nem akkora probléma, de a nem megfelelő nyelvtudás már kétségeket ébreszt azzal kapcsolatban, hogy az ügynöknek ténylegesen szántak-e gyakorlati feladatokat.

A telepítés legendáját az ügynök maga hintette el korábban az izraeli követségen szerzett ismerősei körében. Kiss György jó viszonyt alakított ki Erfát és Bár-Jehuda követségi alkalmazottakkal; az utóbbinak azt is megemlítette, hogy elkeseredésében már a disszidáláson is gondolkodik, mire az biztosította arról, hogy ha valamilyen módon kapitalista ország izraeli követségén jelentkezik, akkor segítséget fog kapni a továbbutazáshoz.⁴⁷ A Nyugatra való eljutást már az állambiztonság apparátusa bonyolította le. Ekkor már nem volt probléma, hogy családlátogatás címszó alatt Kiss György számára útlevelet adjanak ki az NDK-ba utazáshoz, sőt a berlini magyar rezidentúra még azzal is meg volt bízva, hogy amennyiben az NDK összekötő tisztje vagy akármelyik állami szerve kikérné a véleményüket a vízumkiadás előtt, akkor adják jóváhagyásukat. A berlini magyar központ feladat volt az is, hogy Kisst átjuttassa Nyugat-Berlinbe, ahonnan pedig már az izraeli misszió Bár-Jehuda közbenjárásával továbbsegíti a magyar áldisszidenst. Kiss György – a megbeszéltek szerint jobb kezében a *Népakarat* című újsággal – január 19-én megérkezett Kelet-Berlinbe, ahol Monostori „Baráth úrtól érkezett Ön Budapestről?” ellenőrző kérdéssel fogadta, mire Kiss az „Igen, Baráth úr jó barátom, és Götzékhez jöttem” mondattal válaszolt.⁴⁸ A sikeres beazonosítás után, eredetileg 21-én tervezték átvinni Nyugatra, de ekkor elaludt, valamint túl sok poggyászt vitt magával. Mivel ragaszkodott az ingóságaihoz,

46. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Megbízás, 1958. január 14.

47. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Összefoglaló, 1957. november 4.

48. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Feljegyzés, 1957. november 22.

többek között gyertyatartókhoz, azokat a rezidentúra emberei vitték át, és egy csomagmegőrzőbe zárták. Végül 22-én sikerült az ügynököt Nyugatra disszidáltatni. A négyhatalmi megszállás alatt álló városban a keleti zónából Nyugatra való átjutás ekkoriban még nem volt különösebben veszélyes küldetés, hiszen még a fal és a határok lezárása előtt vagyunk. Monostori a már említett hibák mellett felhívta a központ figyelmét arra, hogy Kiss György legendája erőltetett, gyenge lábakon áll; ha a nyugatnémetek elkapják, simán átlátnak majd rajta. Szerencséjére azonban pont az ő autóját nem ellenőrizte senki, így gond nélkül átjutott. Mindemellett az ügynök képtelen volt angolul vagy németül kommunikálni, még csak egy szobát sem tudott magának lefoglalni. Végül azonban Monostori megdicsérte, hogy „*jól kiképzett ügynök módjára viselkedett*”.⁴⁹ Monostori, mint Berlinben szocializálódott hírszerző, tökéletesen tisztában volt azzal, hogy otthonról egy zöldfülűt küldtek, akinek még csak megfelelő legendát sem tudtak legyártani, és aki majdnem minden tekintetben megbukott az éles vizsgán, de szerencséjével és hathatós segítséggel végső soron a rezidentúra tovább tudta juttatni. Az értékelés egyetlen zavart keltő eleme, a végezetül odahelyezett dicséret, valószínűleg a mondandója élének a tompítására szolgált, valamint arra, hogy ne tűnjön a központtal szemben kioktatónak.

Kiss György onnantól kezdve, hogy Nyugat-Berlinbe érkezett, gyakorlatilag eltűnt megbízói látóköréből. A kapcsolattartásra az előre megbeszélt szövevényes módon, ugyanakkor rendkívül egyszerű eszközökkel került sor. Itt már nem volt rezidentúra, amely segítségére sietett volna, csak és kizárólag önmagára volt utalva, a vasfüggöny túloldalán, Budapesten pedig reménykedtek a legjobbban, és várták az előre megbeszélt jelzéseket. Az utolsó mentsvár egy esetleges fiaskó esetén Nyugat-Berlinben volt, ahova a magyar titkosszolgálat keze még elért, ha minden kötél szakadt. Ezek után egy bizonyos Adler Zoltánnak, Budapest, XIX. kerület, József Attila utca 13. szám alatti – nyilvánvalóan konspirált lakás – címére kellett képeslapot, levelet írnia, melyekben virágnyelven és kódüzenetekkel tudta jelezni, hogy merre jár, és hogy minden rendben van-e. A „Drága Barátom” megszólítás azt jelentette, hogy minden a tervnek megfelelően halad, míg a „Kedves Barátom” címzés arról értesítette a magyar hatóságokat, hogy problémák adódtak. Az izraeli kapcsolatfelvétel is előre meg lett beszélve. Amikor Kiss az Izraelbe utazás előtti utolsó fázisba ért (minden szükséges iratot és jegyet beszerzett), táviratot küldött a már említett címre, és az azon feltüntetett dátumtól számított négy hónap múltán volt esedékes az első találkozó a Tel-Avivban található Zion filmszínház előtt, délután négy órakor, maximum 20 perc várakozási idővel. A biztonság kedvéért a biztosító találkozó az eredetihez képest egy hónappal később ugyanott lett volna megtartva. Mindkét esetben az ügynöknek a rá jellemző módon hajadonfőtt, napszemüvegben, az aktatászkáját zsebre dugott kezével a hónaljja alá szorítva kellett megjelennie, a jelszó pedig, amivel kap-

49. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Jelentés, 1958. február 1.

csolattartója megszólítja: „Nem Mátrai úrhoz van szerencsém Haifából?” A válasz pedig „Tévedés, engem Kissnek hívnak, és régóta nem jártam Haifában” volt.⁵⁰

Kiss György az első, még kelet-berlini bejelentkező képeslapját elrontotta, mivel azt mindenféle megszólítás nélkül küldte el,⁵¹ ugyanakkor a későbbiekben Nyugat-Berlinből már a megfelelő formulával jelezte, hogy minden rendben van.⁵² Később Frankfurtból,⁵³ majd Marseille-ből jelentkezett.⁵⁴ Az utazás előtti utolsó képeslapon január 28-át jelölte meg, ezért az első izraeli találkozóra 1958. május 28-án került sor.⁵⁵ Az állambiztonság hihetetlenül nagy kockázatot vállalt akkor, amikor a nem kielégítő módon kiképzett leendő hírszerzőt mindenféle biztosítás nélkül kvázi „át-dobta” a vasfüggönyön, ezzel a küldetés sorsát teljes mértékben az ügynök kezébe helyezte. Ez a fajta magatartás nem megszokott egy olyan szervezettől, amely általában messzemenően biztosítja, sőt néhol túlbiztosítja az akcióit. Az egész telepítési terv az elejétől a végéig, a legapróbb részletekig megtervezett volt, csak éppen a legrizikósabb résznél engedték el a „zöldfülűnek” tekinthető ügynök kezét. Ezzel együtt a leendő hírszerző minden probléma nélkül eljutott Izraelbe.

A tel-avivi találkozó rendben lezajlott Kiss György és tartótisztje, Kiss Dezső rendőr őrnagy – fedőnevén „Tokaji Béla”⁵⁶ – között. Pontosan a megbeszélrt időpontban érkezett, és beszámolt az elmúlt időszak eseményeiről. A nyugat-berlini izraeli misszió, ahogyan azt feltételezték, kiállt mellette, ellenőrzés nélkül engedték tovább, majd két napot Frankfurtban, illetve két hetet Marseille-ben töltött, ezután Haifában megkapta az ideiglenes izraeli személyi igazolványát, és mehetett a családjához Netánjába. Kezdetben jól fogadták, a helyi futballcsapatnál edzői állást kapott, de az iránta tanúsított jóindulat hamar alábbhagyott, ahogy kiderült, hogy nem zsidó. Ezek után a hatóságok is jobban odafigyeltek rá: május 21-én udvarias formában, de részletesen kihallgatták. Pontosan tudni szeretnék volna, hogy miért és hogyan szökött el, képeznek-e ki Magyarországon területén egyiptomi terroristákat, illetve a szovjetek telepítettek-e rakétákat az országba.⁵⁷ A rugalmas izraeli bevándorláspolitikája lehetővé tette, hogy az ügynök könnyen bejusson az országba, megkapja a kezdeti juttatásokat és befogadják. Ugyanakkor a foghíjas angol nyelvtudás, a héber nem tudása óhatatlanul is felvetette a kérdést, hogy mit is keres egy ilyen ember Izraelben. Többek között ennek köszönhető, hogy viszonylag hosszú idő után kérdezték csak ki.

50. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Megbízás, 1958. január 14.

51. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Képeslap, Ádler Zoltánnak Kelet-Berlinből.

52. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Képeslap, Ádler Zoltánnak Nyugat-Berlinből.

53. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Képeslap, Ádler Zoltánnak Frankfurtból.

54. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Képeslap, Ádler Zoltánnak Marseille-ből.

55. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Palotás levele Tokajinak Tel-Avivba, 1958. április 17.

56. Pál, 2016a: 113.

57. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Jelentés, Tel-Aviv, 1958. május 31.

Amikor az ügynök és tartótisztje egy hónappal később újra találkozott, már az ideiglenes munkahelyét is elvesztette, munkanélküli lett,⁵⁸ ami a nyár folyamán sem változott.⁵⁹ Ezt megoldandó szeretett volna hivatásos, fizetett hírszerzővé válni, de ezt a kérést nem teljesítették.⁶⁰ Az őszi futbalszezon indulásakor sikerült leszerződnie a Beitar Jerusalem csapatához, mint játékos és edző, ezzel anyagi helyzete is helyreállt, valamint ismét felcsillant a remény, hogy telepítése nemcsak pusztán pénzfecsérlés volt, hanem értékes információkat is tud majd szállítani.⁶¹ Ez azonban csak hiú ábrándnak bizonyult, mivel a csapat nem jutott fel az első osztályba, és egy másik szakember feleannyi pénzért is vállalta az edzőséget, így Kisst ismét elbocsátották. Kapcsolattartója véleménye szerint megint csak származásával volt a gond, mert annak köszönhetően, hogy a Beitar Izraelben az egyik legfontosabb „nemzeti” csapatnak számított, nem-zsidóként ledolgozhatatlan hátrányba került.⁶² Ekkor a központ jobbnak látta az ügynök pihentetését, azaz fél évre felfüggesztették a vele való érintkezést, hogy az életének rendbetételére koncentrálhasson. Természetesen ez azt is jelentette, hogy semmilyen anyagi támogatást nem remélhetett a magyar „munkaadójától”.⁶³

Tartótisztje mindent megtett ügynökéért, javasolta a központnak, hogy helyezték át másik országba, ami azonban elutasításra került.⁶⁴ Az operatív kapcsolatot 1959 júliusában megszakították, mivel a kitűzött feladatait az ügynök egyáltalán nem teljesítette, ugyanakkor rendszeresen pénzzuttatást, illetve kedvezményeket várt el.⁶⁵ Ezzel párhuzamosan felszólították a hazatérésre is,⁶⁶ amit 1960 tavaszáig tehetett volna meg.⁶⁷ Ezután már csak a követségen keresztül tartották vele kapcsolatot, de az év végén behívták az izraeli hadseregbe kötelező sorkatonai szolgálatra, ami után – a megállapodás szerint – jelentkeznie kellett volna. Ez azonban nem történt meg, 1959 decembere óta csak annyit tudtak róla, hogy a következő év január 6-án vonul be.⁶⁸ Miután az ügynök nem jelentkezett, a központ várt még egy évet, majd hivatalosan is kizárta a hálózatból.⁶⁹

58. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Jelentés, Tel-Aviv, 1958. június 26.

59. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Jelentés, Tel-Aviv, 1958. augusztus 5. és szeptember 20.

60. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Jelentés, Tel-Aviv, 1958. szeptember 20.

61. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Jelentés, Tel-Aviv, 1958. december 1.

62. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Jelentés, Tel-Aviv, 1959. február 11.

63. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Palotás levele Tokajinak, 1959. február 11.

64. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Jelentés, 1959. március 5. és Palotás levele Tokajinak, 1959. március 9.

65. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Határozat, 1964. április 20.

66. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Jelentés, Tel-Aviv, 1959. június 17.

67. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Palotás levele Tokajinak, 1959. augusztus 11.

68. ÁBTL 3.2.5. O-8-317/1 Sós utasítása Dunainak, 1965. február 10.

69. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Kizárási határozat, 1961. február 16.

Az ügy utóélete

A fiasköval végződött ügynöktelepítést az 1962-es mélyreható átszervezés alatt értékelték az illetékesek. Ennek keretében megerősítették a hírszerzést és a kémelhárítást, valamint felszámolták a „totális elhárítást” is.⁷⁰ Megállapították, hogy a dosszié jelentéseiben minduntalan hangoztatott körültekintő és a fokozatosság elvén alapuló beszerzés egyáltalán nem valósult meg, ennek következtében egy olyan „hírszerzőre” fecsértek pénzt és fáradságot, akiről már a legelején meg kellett volna állapítani, hogy csak Izraelbe akart emigrálni. Mindemellett a telepítést nem készítették elő rendesen, csak felületesen képezték ki, és telepítése után nem látták el a megfelelő anyagi támogatással, hogy saját lábára állhasson egy teljesen új világban.⁷¹ A jelentősen átalakított és a professzionalizmus felé megindított új hírszerzés már kritikusan állt a megelőző időszak ügyeihez, és ennek megfelelően újraértékelte azokat, hogy a hibákból a szervezet tanuljon, és lehetőleg hasonló, alapjaiban elhibázott akciókba ne vágjon bele, vagy ha mégis belekezd egy ilyen kilátástalan műveletbe, legalább szakmailag kifogástalanul hajtsa végre azt.

A magyar állambiztonság számára a lezárt ügy 1964-ben újra érdekessé vált, és kilátásba helyezték, hogy adott esetben újra felmelegítsék a kapcsolatot „Öntevékenyen”.⁷² Ennek nyilván az volt az oka, hogy a Közel-Keleten egyre puszkaporosabbá vált a levegő, többek között azért, mert Izrael szerette volna elterelni a Jordán határfolyó vizét, hogy termékenyvé tegye a Negev-sivatagot. Az arab államokat támogató keleti blokk tagjaként ismételten jól jött volna egy hírszerző az ellenséges vonalak mögött. Kiderítették, hogy az egykori ügynök a helyi villanytársaságnál dolgozik tisztviselőként, valamint régi hobbijának hódolva egy, a magyar harmadosztálynak megfelelő szinten lévő klubban futballozik, és a javnei kerületben lévő csapatnál edző.⁷³ A kezdeti tapogatózástól függetlenül a kapcsolatfelvétel nem történt meg, ugyanakkor Kiss György azzal „sokkolta” a magyar titkosszolgálatot, hogy 1965. május 4-én besétált a magyar követségre, és a konzuli fogadáson arra kérte a Magyar Népköztársaság képviselőit, hogy állítsanak ki számára egy konzuli útlevelet. Mindent azzal indokolta, hogy felesége volt férjéhez költöznének Nyugat-Németországba, ahol az exférj jól menő vállalkozásába beszállva élnének. Mindeközben elejtette, hogy két-három héten belül megkapja a hontalan útlevelet is, amiről korábban úgy nyilatkozott, hogy ahhoz a magyar fél elutasító nyilatkozata szükséges. A zavaros történetből arra következtek, hogy a „MOSZAD” – pontosabban a Sin-Bet, az izraeli biztonsági szolgálat⁷⁴ – provokátorként küldte a követségre, vagy pedig az egykori ügy-

70. Cseh, 1999: 79.

71. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/2. Feljegyzés, 1962. február 22.

72. ÁBTL 3.2.1. Bt-769/1. Határozat, 1964. április 20.

73. ÁBTL 3.2.5. O-8-317/1. Kivonat Kerbouche ügyéből, 1965. március 12.

74. Pál, 2016b.

nők csak jelezni kívánta szándékait.⁷⁵ 1966 elejére elkészült a konzuli útlevel, melynek átvétele céljából behívták „Öntevékenyt” a követségre. Tervei idő közben megváltoztak, mert nevelt fia kiment édesapjához, és egy éven belül együtt települnek Izraelbe. Ezzel kapcsolatosan viszont kérte a magyar hatóságokat, hogy fogadott fia adoptálását töröljék, mert már ismeri az édesapját, és nem szeretnék, hogy az örökösödésnél probléma legyen. A papírok behozatalára ígéretet tett, de ezután már nem jelent meg többet magyar felségterületen.⁷⁶ Kiss György provokátor mivolta valószínűsíthetően csak az állambiztonság félelme volt, melyet mint eshetőséget vetettek fel és próbálták kivizsgálni. A magyar követség felkeresése sokkal inkább egy, a világban útját kereső ember tapogatózásának tűnik.

Kitekintés

A magyar hírszerzés jól láthatóan melléfogott akkor, amikor „Öntevékenyt” Izraelbe telepítette, ezt a saját apparátusa is bevallotta az 1962-es felülvizsgálatkor. Egyrészt az ügy a korai Kádár-korszak keleti blokknak való megfelelési vágyaként is értelmezhető, hiszen az, hogy egy újonnan alakult, tehát az önállóságára erősen érzékeny államba a helyi nyelvet nem beszélő hírszerzőt telepítettek, nagyfokú teljesítménykényszerről tesz tanúbizonyságot. Ugyanakkor kétségkívül megvolt a potenciál a lelkes ügynökben, akitől nem vitatható el, hogy az emigráción túl hazafias szándék is vezérelte, hiszen nagyon sokáig próbált megfelelni az elvárásoknak. Ellenben ezeknek felkészültségbeli – leginkább nyelvi – hiányosságok és támogatás nélkül nem tudott megfelelni. Az ügynök felajánlkozását a lehető legjobb pillanatban tette meg egy még formálódó, a korábbi sztenderdektől távolodó, de régi hibáit még le nem vetkőző titkosszolgálat számára, mely így vonakodva, de elfogadta a szolgálatait.

75. ÁBTL 3.2.5. O-8-317/1. Jelentés, Tel-Aviv, 1965. május 10.

76. ÁBTL 3.2.5. O-8-317/1. Jelentés, 1966. február 10.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.2.5. Operatív dossziék

O-8-317/1 „Gemeinde”

3.2.1. Bt dossziék

Bt-769/1, 2 „Öntevékeny”

Hivatkozott irodalom

Bencsik–Nagy, 2005

Dr. Bencsik Péter – Dr. Nagy György: A magyar úti okmányok története 1945–1989. Budapest, Tipico Design Kft.

Bentwich, 1960

Bentwich, Norman: Israel resurgent. London, Ernest Benn Limited.

Cseh, 1999

Cseh Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999. Budapest, Történeti Hivatal.

Erdei, 2004

Erdei András: A magyarországi zsidóság migrációja 1945–1955. Beszélő, IX. évf. 4. sz., április.

Gilbert, 1998

Gilbert, Martin: Izrael története. Budapest, Pannonica Kiadó..

Horn, 1991

Horn Gyula: Cölöpök. Budapest, Zenit Könyvek.

Kovács, 2013

Kovács András: Egy kényes ügy. Dokumentumok a magyar–izraeli titkos tárgyalásokról 1957–1961. in: Múlt és jövő, XXIV. évf. 2. sz.

Lukács–Fülöp, 2000

Lukács András – Fülöp Ottilia: Hullámzó barátság. Hetek, IV. évf. 20. sz., május 13.

Pál, 2016a

Pál István: A francia kapcsolat. Izrael fegyverkezésének főbb tendenciái az 1960-as évek elején a Belügyminisztérium II/3. (Hírszerző) Osztálya jelentései alapján. In: Magyarország Európában, Európa a világban. Tanulmánykötet Gazdag Ferenc 70. születésnapjára. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.

Pál, 2016b

Pál István: A láthatatlan elhárítás. A tel-avivi magyar külképviseleti szervek biztonsági helyzete 1950–1967. Betekintő, X. évf. 2. sz.

Kulcsszavak: hírszerzés, magyar követségi intézmények külföldön, labdarúgás

Placing a Hungarian intelligence agent in Israel

György Kiss, under his pseudonym, "Öntevékeny" offered his services to Hungarian intelligence in 1957. He did this because his wife had gone to Israel with an emigrant passport, was expecting a child, and his emigration was out of question because of great powers political games. In my work I was looking for the answer if the training and installation of the agent was the desire of demonstration of the Hungarian government after the revolution, or it contained real intelligence potential.

The research pointed out that Kiss had appeared as an agent at the most adequate time, since the secret service, which was reformed but not yet strengthened after the revolution, had applied him with unfavorable antecedents. At the time of the 1962 revision, the system was self-criticized when they found the "Öntevékeny" affair basically a mistake. On the one hand, the deployment of the agent was forced, but the biggest problem was caused by inadequate and not gradual training, which resulted an agent with minimal English and Hebrew language proficiency, moreover he was refused to be sufficiently supported by money. The result was the agent's disengagement and exclusion from the network.

The "Öntevékeny" affair was an attempt of the early Kádár-intelligence, which demonstrates perfectly the need of the system modernization in 1962.

Forráselemzések

Szőnyi Tamás

Valódi hálózat – virtuális iratgyűjtő. „Pécsi Zoltán” lappangó Munka-dossziéjának rekonstrukciója

A nonkonform művészeti szféra egyik legtájékozottabb ismerőjeként másfél évtizeden át informálta a politikai rendőrséget, de saját dossziéja mindeddig nem került elő. Miként a régészek darabokból rakják össze elhullott állatok csontvázát, az itt-ott fellelhető iratokból mi is megkíséreltük összeállítani a „Pécsi Zoltán” fedőnevű titkos megbízott tevékenységét bemutató dossziét.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára jelenleg 13.341 munka-dossziét őriz ennél kevesebb hálózati személy (ügynök, informátor, titkos megbízott, titkos munkatárs) jelentéseivel, hiszen közülük jó néhányan évek, sőt akár évtizedek alatt hosszú sorozatokat, több kötetnyi iratot termeltek, míg mások dossziéja esetleg csak néhány tucat oldalt tesz ki. E több mint 13 ezer M-dosszié azonban csak mintegy a harmada annak a mennyiségnek, amelyről az irattározásuk menetét őrző M-naplók tanúskodnak. A levéltárban lévő nyolc M-naplóba 42 333 dossziét vezettek be 1957 és 1989 között. Az M-naplóba lezárásuk után vezették be a dossziékat, s ekkor, eme időrend által meghatározott sorrendnek megfelelően kapták meg az M-számot, amelynek alapján a levéltár nyilvántartja ezeket.

Az 1957 előtti időszakból sajnos nem állnak rendelkezésünkre M-naplók, tehát nem tudhatjuk, hogy hány hálózati személy jelentéseit iktatták ezek lapjain. Az 1957-et követően meglévő 13 341 és a naplókba bejegyzett 42 333 közötti különbség, azaz 28 992 dosszié sorsáról némi eligazítást adnak a megmaradt iktatókönyvek: „MEGSEMMISÍTVE” – igazít el a pecsét, általában dátummal.

Hogy mi minden szerepelhetett a megsemmisített dossziékban, arról a legtöbb esetben legfeljebb találgathatunk. Gondolhatjuk, hogy állambiztonsági szempontból értéktelen, érdektelen jelentések töltötték meg őket, amelyekre lezárásuk után bizonyos idő, nyolc-tíz év elteltével már nem volt szükség. Azonban az 1989-es megsemmisítések esetében azt is gyaníthatjuk, hogy nem egyszerűen a szokásos ügymenet vitte zúzdába ezeket a dossziékat, hanem az operatív érdek: a nyomok eltüntetésének szándéka. Vélhetjük, hogy túlságosan is értékes, érzékeny információk lehettek bennük ahhoz, hogy a rendszerváltáshoz közeledve úgy ítéljék meg: az állambiztonsági szervezet és titkos segítői érdekében jobb, ha rejtve maradnak, és nem kerülnek „ille-

téktelen” kezekbe. Nem véletlenül készültek javaslatok 1989 novemberében és decemberében a belső elhárítással foglalkozó III/III. Csoportfőnökségen „a társadalom politikai állapotával együttjáró operatív helyzet változása” miatt az állambiztonsági operatív nyilvántartás rendszerének felülvizsgálatára. Ezekben szó esett az M-dossziék felülvizsgálatáról és bizonyos esetekben a megsemmisítésükről is.¹

Közel 29 ezer ügynöki munka-dosszié megismeréséről tehát nagy valószínűséggel lemondhatunk. Némi vigaszt és reménységet abban lelhetnek a kutatók, hogy a jelentések egy része több példányban készült. A kéziratos változatot gyakran írógéppel is leírták, ha pedig a hálózati személy előszóban adta beszámolóját, a tartótiszt később rögzítette azt, általában írógépen. Főként akkor készült több példány egy jelentésből, ha az konkrét ügryhöz kapcsolódott, egy-egy személy vagy csoport titkos megfigyelési folyamatának részét képezte. Ilyen esetben az egyik példányt a hálózati személy munkadossziéjába, a másikat pedig a megfigyeltekről vezetett objektumdossziéba fűzték le. Az ÁBTL mintegy 20 ezer ilyen O-dossziét őriz – az adott téma feltárásán túl ezek arra is esélyt kínálnak, hogy legalább töredékesen fogalmat alkothassunk némely hiányzó M-dosszié tartalmáról.²

Kiváló példa erre a „Pécsi Zoltán” fedőnevű titkos megbízott esete. Természetesen neki is volt munkadossziéja, ez egyértelmű a lapok tetejére írott, nemegyszer áthúzott, átjavított (tehát másolati elhelyezésre vagy dossziéátrendezésre utaló) oldalszámokból, illetve a lapalji sorokból, amelyek a legévelt példányok mennyisége mellett azt is rögzítik, hogy mely dossziékba helyezték el, illetve hová (melyik társrészlegnek és/vagy a felsőbb vezetést tájékoztató tisztnek) továbbították ezeket. Maga az M-dosszié azonban nincs meg az ÁBTL-ben. Arról, hogy azt egyáltalán nem használhatatlan, értéktelen anyagok tölthették meg, szerencsére bőven van mód meggyőződni azon objektumdossziék alapján, amelyekbe a jelentéseit vagy olykor a jelentésekből készített kivonatokat lefűzték, többnyire másolati példányban.

„Pécsi Zoltán” M-dossziéjának számát nem ismerjük, egyik M-naplóban sem lelni nyomát. Feltehetően azért, mert 1973-as beszerzése után tizenhárom évvel, 1986-ban az addiginál magasabb szintre emelkedett együttműködése az állambiztonsági szervvel: 1986. január 28-án még „Pécsi Zoltán” fedőnéven, titkos megbízottként adott részletgazdag jelentést az Örley István Kör összejeveteléről. Mellesleg a valószínűleg elektromos írógéppel készült, ritkamód dőlt betűs irat az egyetlen, amely kézzel van szignálva a fedőnéven. Ugyanezen év április 20-án viszont már E/Huszas szádosként számolt be a *Költészet másnapja* című antológiát bemutató estekről. Az 1987. november 5-i, szintén dőlt betűs jelentése pedig az egyetlen, amely a fedőszámán van kézzel aláírva. Az állambiztonsági szerv „külső” hálózatának tagjából a hiva-

1. ÁBTL 1.11.1. 45-146/2/1989. Javaslat az állambiztonsági operatív nyilvántartás rendszerének felülvizsgálatára; Javaslat miniszterhelyettesi intézkedések kiadására. A témával részletesen foglalkozott Baráth, 2004.

2. Más logika alapján Papp István arra vállalkozott, hogy meglévő M-dossziék segítségével egy valamikori O-dossziét rekonstruáljon. A Borzsák István klasszika-filológusra vonatkozó jelentéseket tartalmazó dosszié sorsát az alábbi írásban mutatta be: Papp, 2015.

tásos állomány tagjai közé lépett, szigorúan titkos állományú, azaz SZT-tiszt lett belőle. Az SZT-tisztek foglalkozásukat és civil (ettől kezdve: fedő) állásukat megtartva, belügyminisztériumi állományba kerültek, innen is kaptak fizetést, szereztek nyugdíjjogosultságot.³

Vélhetnénk, hogy e váltás után a „Pécsi Zoltán” fn. tmb. jelentéseit tartalmazó M-dosszié az „E/Huszas”⁴ rendőr százados jelentéseivel folytatódott, de erről jelenleg nincs alkalmunk meggyőződni. Nem tudjuk, hogy az ő esetében is használtak-e úgynevezett levelező (rezidentúra) dossziét, amely az SZT-tisztek operatív munkájával összefüggő iratok, így a jelentéseik őrzésére szolgált, vagy csak az adott ügy aktájába fűzték le a jelentéseit. Amennyiben használtak, akkor vajon létezett-e iktatókönyv, amelybe irattározáskor bevezették ezeket, az M-dossziékhoz hasonlatosan. A logika azt diktálná, hogy az SZT-tisztek jelentéseit is meg kellett őrizni, és dossziéjuk lezárásakor rögzíteni kellett az irattározás tényét, de nem tudjuk, hogy valójában miként történt mindez. Így azt sem tudjuk, hogy mikor ért véget „E/20” százados titkos tevékenysége. Eddig ismert utolsó jelentése 1987 novemberéből való. Találhatók az ÁBTL-ben SZT-tisztekről személyzeti anyagok, de az övé nincsen közöttük. A levéltár rendelkezésre álló hálózati nyilvántartásokban – se mikrofilmen, se papíron, se mágnesszalagon – nem szerepel. Beszervezésének körülményei mellett kérdéses tehát az is, hogy vajon dolgozott-e a rendszerváltáshoz elvezető 1988–90-es években is? Ha igen, milyen ügyekben foglalkoztatták, kiktől informálta a politikai rendőrséget? Amely végül is nem tüntette el, de nem is őrizte meg és tette kutathatóvá az összes dokumentumot.

Éppen ezért sok mindent nem tudunk. Annyi bizonyos csupán, hogy miközben „Pécsi Zoltán” tmb.-ből „E/Huszas” rendőr százados lett, tartótisztjei (majd kollégái) közül a jelentések zömét átvevő Horváth Tibor hadnagyból őrnaggyá lépett elő. Mellette 1973-ban Mályi Vilmos főhadnagy, 1974–76-ban Horváth József százados, 1978–79-ben Kékesdi L. Gyula hadnagy is foglalkozott vele. Mindannyian a BM III/III-4. osztályán, az úgynevezett belső reakció elhárításával megbízott csoportfőnökség kulturális területre szakosodott részlegén teljesítettek szolgálatot. A titkos együttműködés legalább 14 éven át, 1973 és 1987 között tartott: a politikai és kulturális élet rendkívül izgalmas periódusában, amely folyamatos erőfeszítésekre kényszerítette a kulturális elhárítást is. Ebből az időszakból összesen 101 jelentés áll rendelkezésünkre, rapszodikus eloszlásban. 1977-ből például nincs egy sem, 1985-öt mindössze egyetlen jelentés képviseli, a legsűrűbb pedig az 1974-es és az 1984-es esztendő 15, illetve 11 jelentéssel, ami 14, illetve 10 találkozást igényelt a tmb. és tartója között. „Pécsi Zoltán” egy-egy találkozón gyakran több témáról is hozott információt, s előfordult, hogy ezek külön-külön öltöttek formát – innen az eltérés a találkozók és a jelentések

3. Orgoványi, 2011.

4. A szigorúan titkos állományú tisztek fedőszámainak írásmódja nem egységes, az idézőjel használata is esetleges, létezik „E/Huszas” (a korabeli írógépekről hiányzott az ú), „E/20-as” és „E-20” változatban is.

száma között (s akad olyan jelentése is, amely tömör, illetve részletes formában egyaránt olvasható).

Találkozásaikra némelykor nyilvános helyen, többnyire azonban K- és T-lakásokon kerítettek sort. A K-, azaz konspirált lakást az állambiztonsági szervek tartották fenn kifejezetten ilyen célra, a T-, azaz találkozási lakást a bérlője, tulajdonosa engedte át a szerveknek használatra, meghatározott rend szerint.⁵ „Pécsi Zoltán” a „Fogas” fn. K-lakáson (XIV. ker. Fogarasi út 29/b) és a Pongrácz (vagy Pongrác) fn. K-lakáson (XIV. ker. Ungvár u. 24/b.), illetve a „Pilóta” és a „Zugló” fn. T-lakáson számolhatott be tartóztatásának. (Utóbbiak nem azonosíthatók egyértelműen: létezik ugyan „Pilóta” lakás az ÁBTL iratai között, ez azonban nem T-, hanem K-lakás, s van „Zugló” – de nem „Zugló” – fn. T-lakás is.) Akárhol is volt, a lakás nyugodt körülményeket biztosított a részletek megtárgyalására. „Pécsi Zoltán” jelentései olykor tíz oldalnál is hosszabbak. Feltehetően inkább otthon írhatta gépbe (kézírásos nincs közöttük), de előfordult, hogy a lakáson magnóra mondta, s leiratban került a dossziéba.

Az 1960-as évek második felére felnőtt és aktivizálódott egy fiatal művésznemzedék, amely nem tudott, nem akart beilleszkedni a szocialista kultúrpolitika meghatározta keretekbe. Nem hatották át a főntről diktált eszmények, s utálta a pártállami falakat, amelyekbe lépten-nyomon beleütközött. „Légy tilos” – fogalmazta meg a korlátokkal dacoló, polgári és művészi szabadságával élni akaró, kreatív ember jelszavát Szentjóbó Tamás. Ő az 1970-es évek második felében éppúgy a nyugati emigrációt választotta, mint a nyilvános fellépési lehetőségek megszűntével lakáselőadásokat tartó, Halász Péter és Bálint István fémjelezte színtársulat, a Molnár Gergely és Najmányi László nevéhez köthető art-punk zenekar, a Spions, vagy épp a szakmai tevékenységükben ellehetetlenített társadalomtudósok, mint Heller Ágnes és Szelényi Iván. Mások, mint a képzőművészet, irodalom és film területén egyaránt alkotó Erdély Miklós, a zsűrizetlen kiállításokat szervező, művészeti szamizdatot kiadó Galántai György vagy az események megvalósulásában is aktív Beke László művészettörténész, itthon maradtak.

E „nem hivatalos”, „neoavantgárd”, „underground” művész/értelmiségi szférában mozgott otthonosan a „Pécsi Zoltán” fedőnéven információkat adó, pszichológia–angol szakon végzett fiatalember, aki 1973. november 20-i jelentése első mondatában, egyes szám első személyben közölte: kibernetika iránti érdeklődése következtében az Algol László nevet használta, s 1972 eleje óta így ismerték Halász Péter csoportjában, amelynek a megfigyelésére vállalkozott. E közléssel egyértelműen felfedte kilétét. A művésznév és a fedőnév mögötti harmadik – de háttérbe szorult, születéskori – neve Hábermann M. Gusztáv. A hármas azonosságot 2003-ban elsőként Galántai György hozta nyilvánosságra személyes emlékein és dokumentációján, valamint Sasvári Edit művészettörténész levéltári kutatásain alapuló írásában, a balaton-

5. Petrikné, 2008; Tabajdi, 2010.

boglári kápolna művészeti színterének történetét feltáró kötetben.⁶ Mivel „lelepleződése” Galántai megfigyeléséhez kapcsolódott, 2005-ben, egy újságírói megkeresés nyomán elsődlegesen tőle – és egy lendülettel „mindenki mástól” – kért elnézést Új-Zélandról, ahol élt és (egyetemen) oktatott.⁷

A pillanatnyilag rendelkezésre álló 101 jelentést az alábbi dossziékból, öt szerteágazó – s különböző jellegű szép- és szakirodalmi munkákban feldolgozott – ügy tíz iratgyűjtőjéből szedtük össze, és rendeztük időrendbe:

- 3.1.5. O-16268/1, 2, 3 „Horgászok”: Halász Péter és színházi csoportjának megfigyelése 1973–76 között;⁸
- 3.1.5. O-17740 „Alapítók”: Csillag Veronika és Györe Balázs lapalapítási kísérletének megfigyelése 1978–79-ben;⁹
- 3.1.5. O-19618/1, 2, 3 „Festő”: Galántai György alternatív nyilvánosság megteremtését célzó tevékenységének megfigyelése 1980–87 között;¹⁰
- 3.1.5. O-19619/11, 13 „Lidi”: Krassó György ellenzéki tevékenységének és magánéletének 1963-tól 1985 végéig, 13 kötetben át tartó megfigyeléséből az 1984–85-ös időszak;¹¹
- 3.1.5. O-19764/4 „Az ún. repülő egyetem keretében az ifjúság körében elleneséges fellazító tevékenységet kifejtő személyek és kapcsolataik”: az 1980–86 között vezetett, ötkötetes sorozat 1983–84-es időszaka.¹²

„Pécsi Zoltán” és „E/Huszas” beszámolóit nemcsak a dossziék címe által meghatározott ügyekben hasznosították, hanem számos más irányban is. Összefüggésben azzal, hogy a 3T rövidítésbe sűrítendő hivatalos kultúrpolitika értelmében tűrt és tiltott zónákban működő művészek jó része műfaji korlátokhoz sem tartva magát, különböző területeken (irodalom, film, fotó, képzőművészet, színház, zene) is kibontakoztatta tehetségét. Ezzel együtt kapcsolatrendszerük is túlterjedt a művészet horizontján: „lefelé” érintkezett az újdonságok, radikális gondolatok iránt fogékony egyetemistákkal, főiskolásokkal, „fölfelé” pedig különféle társadalomtudományok kutatóival, oktatóival. Mindez pedig a művészet, a kultúra területét elhagyva átnyúlt

6. Klaniczay–Sasvári (szerk.), 2003: 83. A „Festő”-dossziéból kiolvasható negyedik nevét („E-20”) 2011-ben tették közzé az interneten egy SZT-tiszteket felsorakoztató listán: <http://szigoruantitkos.hu/szt-tiszteket/habermann-gusztav-451.html?search=e-20>.

7. Rácz, 2005.

8. Koós, 2009.

9. Györe, 2012; Szőnyei, 2012: 850–871.

10. Klaniczay–Sasvári (szerk.), 2003.

11. Modor, 2006.

12. Szilágyi, 1999.

a politika szférájába, az ún. demokratikus ellenzék – a párt- és belügyi iratok szóhasználatával az „ellenzéki ellenséges személyek” – köreibe is.

„Pécsi Zoltánt” elsőként a „Horgászok” fedőnevű ügyben foglalkoztatták, de anyagait szinte azonnal az „Underground” fn. ügyben is hasznosították.¹³ Ez meglehetősen pontos elnevezése a közegnek, amely ellentétben a hivatalosan elfogadott, pláne támogatott művészekkel, a „földalattiság” kockázatát és izgalmát vállalva merészelt engedély, azaz pártellenőrzés nélküli lapot csinálni (*Szétfolyóirat*), kiszámíthatatlan irányokba menő happeningeket és színelőadásokat szervezni, zsűrizetlen kiállításokat rendezni. „Pécsi Zoltánt” az undergroundon kívül is jó néhány ügybe bevonták, illetve tervezték bevonni. Ilyen volt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című tanulmányát külföldre juttató Konrád György és Szelényi Iván ellen „Törtetők” fedőnévvel vitt izgatási ügy (ennek O-19103 sz. dossziéját lezúzták, de vizsgálati anyaga megmaradt: V-160493). Hasonló beszédes nevet kaptak a politikai rendőrségtől a „Várakozók” (Kis János, Bence György, Kőszeg Ferenc és mások), a „Kéregetők” (a célszemélyként „Okoskodó” fedőnéven számon tartott Solt Ottília és barátai, Havas Gábor, Nagy W. András meg a többiek), az „Amatőrök” (vagyis az ellenzéki politikai képzőművészetet művelő Inconnu csoport),¹⁴ a „Rothadók” (a Beatrice rockegyüttes), a Beatricével egy ideig együttműködő „Hatok” (azaz a Fölöspéldány irodalmi csoport),¹⁵ vagy épp a semleges hangzású, „Stúdiós” fedőnevű bizalmas nyomozás célszemélye, Bán András, a „problémás” alkotókat pártoló művészettörténész.

Mindannyian – és rajtuk kívül még rengetegen – szerepeltek „Pécsi Zoltán” jelentéseiben. Az állambiztonsági szervek számára hasznos munkája paradox módon egyúttal egyedí forrásként is működik a mai olvasatban: számos fontos tény, adatot rögzít, megerősítve máshol fellelhető vagy pótolva esetleg hiányzó adatokat. Ha tevékenységét erkölcsileg el is ítélnénk, egyvalamit javára kell írunk: a rendelkezésre álló iratok szerint alapvetően a politikai és esztétikai tekintetben releváns mozzanatokhoz tartotta magát, s viszonylag ritkán közölt olyan adatokat, amelyeket a törvény értelmében szenzitív voltuk miatt ma anonimizálnunk kellene, holott másfél évtized alatt tudomást szerezhettünk egynémely ismerőse nemi életéről, egészségi állapotáról, netán kóros szenvedélyéről is. Targyszerűen közölt egészségre vonatkozó adatokat, azonban nem utazott a szexre, holott az elemzett művek „obszcenitására” gyakorta kitért.

13. Az 1971. május 20-án jóváhagyott javaslat alapján eredetileg Cs-771 számon, izgatási ügyben nyitott, majd 1976. október 14-én, O-16097 archív számon irattározott, „Underground” című dosszié három kötete 225 + 263 + 29 oldalt tartalmazott. Ezek azonban nincsenek meg – így „Pécsi Zoltán” és más ügynökök jelentései sem kerülhetnek elő innen, mert a dossziét 1989-ben bezúzták. Ez a külön cím nélküli O-napló 17. oldalán található bejegyzésből derül ki: ÁBTL, 3.1.5. [O-napló] 15860-19897. A dosszié lezárását 23 évvel követő zúzás ténye egyértelműen a benne rögzített információk megsemmisítésének szándékára utal.

14. Csizmadia, 1995.

15. A Beatrice és a Fölöspéldány megfigyeléséről lásd: Szőnyi 2005: 551–603.; 2012: 850–871.

A „Pécsi Zoltán” fn. tmb. és a vele azonos „E/Huszas” rendőr százados virtuális munkadosszióját megtöltő 101 jelentés 420 oldalnyi olvasnivalót tartalmaz. Mindennek részletes elemzése túlfeszítené ennek az írásnak a kereteit, de annyit feltétlenül érdemes megjegyeznünk, hogy miközben az utókor számára sajátos kultúrtörténeti értékkel bírnak, születésük idejében hathatósan segítették a politikai rendőrség munkáját. Nem véletlenül állapította meg 1980. április 23-i értékelésében Horváth Tibor százados, hogy „Pécsi Zoltán” *„sok, operatív értékű információt hozott”*.¹⁶

Függelék

Egy precízen vezetett állambiztonsági dossziéhoz – egyáltalán nem mindegyik ilyen – név- és tartalomjegyzék is tartozik.¹⁷ „Pécsi Zoltán” virtuális munkadossziójához ezeket is összeállítottuk, ismételten hangsúlyozva, hogy csak az eddig ismert iratok alapján készültek, ily módon nem tekinthetők teljesnek. Miként maga a rekonstruált M-dosszié sem, hiszen 1977-ből egyetlen jelentését sem találtuk, 1980 augusztusában pedig feladatul kapta, hogy vegyen részt Hajas Tibor temetésén, de az erről szóló beszámolója nincs az eddig ismert iratok között (akár elő is kerülhet egyszer, de pillanatnyilag az sem tudható, hogy egyáltalán megírta-e). A „hiányról” pedig végképp nem készülhet teljes leltár.

„Fizikailag” még a virtuális munkadossziénak sem része, de tartalmilag hozzá kapcsolódik az a Napi Operatív Információs Jelentés, amely a belügyminiszter, illetve az a Szakelosztó jelentés, amely a politikai vezetés tájékoztatására készült „Pécsi Zoltán” egyik kimerítő beszámolója alapján 1984 januárjában a Fiatal Művészek Klubjában három nap után bezáratott, *Magyarország a Tiéd lehet* című kiállításról.

Az ÁBTL évek óta zajló iratrestaurációs és digitalizációs programja keretében immár elektronikus formában áll a kutatók rendelkezésére a „Pécsi Zoltán” munkásságát is dokumentáló öt O-dosszié. Ezekből nyomtattuk ki a jelentéseit hordozó 420 oldalt, a tartalomjegyzéket, a névmutatót, valamint a hozzá kapcsolódó Szakelosztót és Napi Operatív Információs Jelentést. Mindezeket szalagos irománygyűjtőbe tettük, és *„Pécsi Zoltán” virtuális M-dossziéja – kutatói példány* címmel elhelyeztük a többi, valóságos M-dosszié őrzésére szolgáló raktárban. Az eredeti irattári szám ismeretének hiányában nem pont abban a dobozban, ahol a helye normális esetben lehetett volna, hanem a sor legvégén – de nem rossz hely az sem, és legalább így megvan.

Tartalomjegyzék

A találkozó időpontja szerint (a jelentések leírásának általában későbbi a dátuma), zárójelben a dosszié, amelyben megtalálhatók.

16. ÁBTL, 3.1.5. O-19618/1 „Festő” 106.

17. A virtuális M-dossziéhoz összeállított névjegyzéket a *Betekintőben* nem közöljük, két hasábra törölve több mint négy nyomtatott oldalt töltenek meg a nevek.

1973 – 6 találkozó, 8 jelentés

- nov. 20. Halász Péter és csoportja tevékenysége (két részben) („Horgászok”/1)
- nov. 20. A Szétfolyóirat („Horgászok”/2)
- nov. 26. Halász Péter csoportja és Balatonboglár („Horgászok”/1)
- dec. 3. A Szétfolyóirat („Horgászok”/2)
- dec. 3. A Halász-csoport (konfliktusok a lakókkal) („Horgászok”/2)
- dec. 3. Nádori Péterné Dobos Emőke, Halászékkal kapcs. („Horgászok”/2)
- dec. 10. Hap Béla és a Szétfolyóirat („Horgászok”/2)
- dec. 10. Halászné wrocławai útja („Horgászok”/2)
- dec. 19. Halászné wrocławai útja („Horgászok”/2)
- dec. 20. Halász Péter („Horgászok”/2)

1974 – 14 találkozó, 15 jelentés

- jan. 7. Hap Béla („Horgászok”/2)
- jan. 24. Hap Béla és a Szétfolyóirat (két példány, eltérő gépelés; „Horgászok”/2)
- jan. 24. Galántai György (két példány, eltérő gépelés; „Horgászok”/2)
- febr. 7. Galántai György és a Népszabadság-cikk („Horgászok”/2)
- febr. 18. Halász Péterék („Horgászok”/2)
- márc. 4. Halász Péterék („Horgászok”/2)
- márc. 14. Halász Péterék, Galántai György, Hap Béla („Horgászok”/2)
- ápr. 16. Halászné, Hap Béla, Molnár Gergely („Horgászok”/2)
- ápr. 30. A Betlehemi gyermekgyilkos c. előadás („Horgászok”/2)
- máj. 4. Halász Péterék („Horgászok”/2)
- jún. 11. Halász Péterék, Vajda Júlia („Horgászok”/2)
- júl. 4. Halász Péterék, Vajda Júlia kiállítása („Horgászok”/2)
- júl. 16. Halász Péterék („Horgászok”/2)
- okt. 8. Halász Péterék új darabja („Horgászok”/2)
- dec. 3. Fiatal Művészek Klubja („Horgászok”/2)

1975 – 10 találkozó, 10 jelentés

- jan. 14. Galántai György („Horgászok”/2)
- jan. 24. Halász Péterék („Horgászok”/2)
- febr. 18. Molnár Gergely, Temesi Ferenc („Horgászok”/2)
- márc. 4. Halász Péterék („Horgászok”/2)
- máj. 9. Halász Péterék („Horgászok”/2)
- jún. 27. A három nővér c. előadás, filmterv („Horgászok”/2)
- júl. 25. Halász Péterék, Tábor Ádám, Molnár Gergely („Horgászok”/2)
- okt. 10. Halászné ismerőseiről („Horgászok”/2)
- okt. 24. Halász Péterék kivándorlási terve („Horgászok”/2)
- nov. 18. Halászné, Galántai György, Simon Sándor („Horgászok”/2)

1976 – 4 találkozó, 4 jelentés

- jan. 6. Halászné, Molnár Gergely, Ganz Műv. Közp. („Horgászok”/3)
- ápr. 9. Molnár Gergely („Horgászok”/3)
- júl. 13. Molnár Gergely, Kovács Miklós („Horgászok”/3)

szept. 30. Molnár G., Kovács M., Halászné nyugati ügyei (két kivonat valószínűleg egy jelentésből, „Horgászok”/3)

1977

Egyetlen jelentése sem található az eddig ismert O-dossziékban, pedig az általa szemmel tartottak nem semmittevéssel töltötték az évet. A Ganz-MÁVAG Művelődési Házban, a F fiatal Művészek Klubjában, az újpesti Mini Galériában vagy a Bercsényi Klubban számos olyan eseményt, előadást, kiállítást rendeztek, mint amilyenekről az előző és az ezt követő években beszámolt.

1978 - 9 találkozó, 9 jelentés

márc. 14. Spions-koncert, Györéeék lapterve és a Napló („Alapítók”)
ápr. 10. Györe Balázs és Csillag Veronika lapterve („Alapítók”)
máj. 9. Györe Balázs és Csillag Veronika lapterve („Alapítók”)
jún. 13. Spions-tagok disszidálása, Györéeék, a Profil („Alapítók”)
júl. 10. A disszidált Molnár Gergely, Györéeék („Alapítók”)
júl. 25. Györe Balázsék laptervéről („Alapítók”)
okt. 17. Csillag Veronika és a tervezett folyóirat („Alapítók”)
nov. 9. Csillag Veronika és a tervezett folyóirat („Alapítók”)
nov. 20. Csillag Veronika és a tervezett folyóirat („Alapítók”)

1979 - 2 találkozó, 2 jelentés

dátum nélkül: Csillag V. és Szabó Miklós lakásszemináriuma („Alapítók”)
aug. 13. A Beatrice és a Fölöspéldány fellépése, a Györéeék laptervéből lett könyvterv, Galántai mail art-tevékenysége („Alapítók”)

1980 - 8 találkozó, 8 jelentés

márc. 27. Galántai György kiállítása („Festő”/1)
ápr. 1. Mai magyar avantgárd múzeum terve; Artpool („Festő”/1)
ápr. 21. Galántai György és az Artpool („Festő”/1)
jún. 3. Galántai György és Achile Cavellini közös munkája („Festő”/1)
júl. 29. Galántai és Cavellini, mail art, Artpool („Festő”/1)
aug. 5. Cavellini műve („Festő”/1)
nov. 18. Galántai György a SZETA jótékony aukciójáról („Festő”/1)
dec. 16. Galántai György az Artpool művészeti archívumáról („Festő”/1)

1981 - 6 találkozó, 6 jelentés

máj. 12. Galántai terveiről, kapcsolatairól, pl. Inconnu, Rajk L. („Festő”/1)
júl. 14. Galántai György folyamatban lévő munkáiról („Festő”/1)
aug. 26. A Művészet és posta c. mail art-kiállítás („Festő”/1)
nov. 3. A velemi szimpózium és Galántai svájci vendége („Festő”/1)
nov. 24. A svájci művész előadása; a Torony c. kiállítás („Festő”/1)
dec. 1. Galántai György bélyegkiállítás-terve („Festő”/1)

1982 - 7 találkozó, 10 jelentés

jan. 26. SZETA; Galántai művészbélyeg tervezési pályázata („Festő”/1)

febr. 9. Simon Zsuzsa lakásgalériája („Festő”/1)
febr. 9. Galántai György művészbélyeg és –pecsét-kiállítási tervei („Festő”/1)
márc. 3. Galántai György pecsétkiállítása az FMK-ban („Festő”/1)
ápr. 7. Az Inconnu műve a Mini Galéria művészkönyv-kiállításán („Festő”/1)
ápr. 7. A Galántai szervezte művészbélyeg-kiállítás a Fészekben („Festő”/1)
máj. 24. Galántai a bélyeg- és hangmunkákról, a Xertox-kiállításról („Festő”/1)
máj. 24. A Xertox Csoport kiállításának bezáratása („Festő”/1)
szept. 21. World Art Post-katalógus, Galántaiék nyugati körútja („Festő”/2)
okt. 13. Galántai György tervei („Festő”/2)

1983 – 8 találkozó, 9 jelentés

jan. 3. Galántai Bélyegfilmje, művészetifolyóirat-terve („Festő”/2)
jan. 13. Simon Zsuzsa és Károlyi Zsigmond műterem-galériája („Festő”/2)
febr. 8. Tamás Gáspár Miklós elmaradt FMK-előadása, SZETA, Artpool Letter („Festő”/2)
márc. 11. A Galántai-féle Artpool Letter nyomtatási helye („Festő”/2)
jún. 17. Demszky Gábor a szabadegyetemről, Nagy Imre-emlékestről (Rep.Egy/4)
aug. 31. Az Artpool Letter c. művészeti szamizdat elemzése („Festő”/2)
aug. 31. Galántai kiáll. (Liget Gal.), Papp Tamás Squat-doku terve („Festő”/2)
szept. 19. Performansz a Vajda Lajos Stúdióban, Galántai AL-t árul („Festő”/2)
szept. 28. Lugosi Lugo László fotóakciója a Majakovszkij u.-ban („Festő”/2)

1984 – 10 találkozó, 11 (+2) jelentés

jan. 30. Magyarország a Tiéd lehet c. kiállítás az FMK-ban („Festő”/2; ennek alapján Napi Operatív Információs Jelentés készült a belügyminiszter tájékoztatására és ún. Szakelosztó jelentés Aczél György és más politikai vezetők számára – lásd a függelékben)
jan. 30. Az előző jelentés rövid összefoglalója („Festő”/3)
febr. 15. A Hétfői Egyetem elleni intézkedésekről Haraszi Miklós nyomán (Rep.Egy/4)
jún. 26. SZETA-szeminárium a szegénységről Solt Ottilia lakásán („Festő”/3)
júl. 10. Klaniczay Júlia egy ausztriai művésztalálkozóról („Festő”/2)
júl. 10. Tábor Ádám a Lélegzet-estekről, Halászek Squat színházáról („Festő”/2)
szept. 19. A Rainer Maria Társaság és annak fesztiválja („Festő”/3)
okt. 17. Galántai átalakítja pincéjét, a Soros Alapítványhoz fordul („Festő”/3)
nov. 9. SZETA-szeminárium a cigányságról Solt Ottiliánál („Lidi”/11)
nov. 19. Galántai a Plánum fesztiválról és sokszorosítási problémáiról („Festő”/3; a jelentés 2. oldala hiányzik, más lapot fűztek be a helyére)
dec. 3. Inconnu-kiállítás, Krassó Gy. az Artéria lakásgalériában („Lidi”/11)
dec. 3. Inconnu-kiállítás, Krassó Gy. az Artériában („Lidi”/11; hosszú változat)
dec. 5. SZETA-szeminárium a munkaerőről Solt Ottilia lakásán („Lidi”/11)

1985 – 1 találkozó, 1 jelentés

okt. 7. Lengyel politikai karikatúrák az Inconnu Artéria galériájában („Lidi”/13)

1986 – 4 találkozó, 4 jelentés

jan. 28. Az Örley-kör összejövetele a Corso étteremben („Festő”/3)
ápr. 23. A Költészet másnapja c. antológia bemutatója („Festő”/3)
jún. 3. Galántai György mail art-felhívása, tervei („Festő”/3)
júl. xx. Individeo, Monteverdi Birkózókör, Forgács Péter („Festő”/3)

1987 - 1 találkozó, 2 jelentés

nov. 6. Magyar Műhely-est az FMK-ban („Festő”/3, aláíratlan)
nov. 6. Galántai az AL megszüntetéséről, új terveiről (Festő”/3, kézzel aláírva)

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.11.1. Az Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratai

45-146/2/1989. Javaslat az állambiztonsági operatív nyilvántartás rendszerének felülvizsgálatára; Javaslat miniszterhelyettesi intézkedések kiadására

3.1.5. Operatív dossziék
O-19618/1 „Festő”

Szigorúan Titkos

<http://szigoruantitkos.hu/szt-tisztek/habermann-gusztav-451.html?search=e-20>.

(Utolsó letöltés: 2019. május 21.)

Sajtó

Rácz, 2005

Rácz Johanna: Nem hajlandó magyarul beszélni Galántai György besúgója. *Index.hu*, március 22. <http://index.hu/politika/belfold/galant03xx/>. (Utolsó letöltés: 2019. május 13.)

Hivatkozott irodalom

Baráth, 2004

Baráth Magdolna: Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése. In *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 255–280.

Csizmadia, 1995

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia – Interjúk – Dokumentumok*. Budapest, T-Twins.

Györe, 2012

Györe Balázs: *Barátaim, akik besúgóim is voltak*. Pozsony, Kalligram.

Klaniczay–Sasvári (szerk.), 2003

Klaniczay Júlia – Sasvári Edit: *Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973*. Budapest, Artpool–Balassi.

Koós, 2009

Koós Anna: *Színházi történetek szóban, kirakatban*. Budapest, Akadémiai.

Modor, 2006

Modor Ádám: *Célkeresztben Krassó*. Budapest, Kairosz.

Orgoványi, 2011

Orgoványi István: A Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének szigorúan titkos állománya 1956 és 1989 között. *Betekintő*, 1. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_1_orgovanyi_0.pdf. (Utolsó letöltés: 2019. május 21.)

Papp, 2015

Papp István: Borzsák István hiányzó dossziéja, avagy mit kezdhetett a politikai rendőrség egy ókortudóssal? In uő: *Szemek a láncban. Játzmák a magyar állambiztonság történetében*. Budapest, Jaffa Kiadó. 186–238.

Petrikné, 2008

Petrikné Vámos Ida: Az állambiztonsági szervek konspirált és találkozási lakásai. In *Szível és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Szerkesztette: Horváth J. András. Budapest–Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár. 311–324.

Szilágyi, 1999

Szilágyi Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*. Budapest, Új Mandátum.

Szőnyei, 2005

Szőnyei Tamás: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a rock körül 1960–1990*. Budapest, Magyar Narancs – Tihany-Rév.

Szőnyei, 2012

Szőnyei Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. Pécs, Alexandra.

Tabajdi, 2010

Tabajdi Gábor: Kis állambiztonsági topográfia: titkos lakások Budapesten 1956–1978. *Betekintő*, 4. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_4_tabajdi.pdf. (Utolsó letöltés: 2019. május 19.)

Kulcsszavak: *ellenkultúra, ellenzéki mozgalmak, ügynöki hálózat*

Real network – virtual folder A reconstruction of 'Zoltán Pécsi's' hidden Work-dossier

For fifteen years, one of the most knowledgeable figures of the Hungarian non-conformist art scene was a secret police informer, but his own dossier has not yet come to light. Just as archaeologists reconstruct animal skeletons from scattered bone fragments, so we attempted to collate the dossier documenting the activities of the undercover agent codenamed 'Zoltán Pécsi.' Copies of his reports can be found in ten dossiers covering five far-reaching cases between 1973 and 1987. Each of these dossiers document the surveillance of artists and intellectuals who did not conform to the frameworks of the one party system, and wanted artistic, academic, civic and political freedom. The 101 reports of 'Zoltán Pécsi' and 'E-20' (his code number after being promoted to strictly confidential officer) fill more than 400 pages. We printed and arranged them chronologically as if it were his „newly found” Work-dossier.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna

A Női Ligára vonatkozó levéltári iratok a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete Központi és Területi Levéltáraiban, valamint hasznosíthatóságuk a szervezet történetének feltárásában¹

Lengyelországban a második világháború befejezése után a hatalmat a Szovjetunió által irányított Lengyel Munkáspárt, a későbbi Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) vette át. A hatalom megtartása és a rendszerváltás érdekében minden ellenzéki erővel szemben harcot folytattak, valamint széles körű propagandamunkával manipulálták a társadalmat. A Társadalmi-Polgári Női Liga (lengyel rövidítése: SOLK) volt az egyik olyan kormányzati szervezet, amely széles körű propagandamunkát folytatott a nők körében a Népi Lengyelország² történetének egész ideje alatt. 1949-ben a szervezet nevét Női Ligára, 1981-ben pedig Lengyel Női Ligára változtatták.³

A Női Ligáról eddig nem sok feldolgozás született. Még olyan monográfia sincs, amelyben a szervezet történetét kimerítően tárgyalták volna. Történetének részletesebb bemutatására Barbara Nowak a *Serving Women and the State: the League of Women in Communist Poland* című munkájában tett kísérletet.⁴ Ugyanakkor a szerző ebben a munkájában elsősorban sajtóanyagra támaszkodott, és nem használta a levéltári forrásanyagot. Az is feltűnő, hogy az elmúlt években a lengyel kutatók érdeklődése megnőtt a Női Liga története iránt, amelynek köszönhetően tucatnyi tanul-

1. Ez a tanulmány a Nemzeti Tudományos Központ „A Nők Ligája a terepen. A szervezet tevékenysége és működése regionális és lokális szinten a Lengyel Népköztársaság valóságában” (1945–1989) 2017/25/B/HS3/02015. számú kutatási projektje keretében született. The paper was prepared within the National Science Center project entitled “The Liga Kobiet (League of Women) in the field. The organization’s activity and its functioning at regional and local level in the reality of the Polish People’s Republic (1945-1989)” – No. 2017/25/B/HS3/02015.

2. A „Népi Lengyelország” megnevezést az 1945 után Lengyelországra tulajdonnévként használják, bár csak 1952-től volt az ország hivatalos nevéként az alkotmányba rögzítve. (*A fordító megjegyzése.*)

3. Nemzeti Emlékezet Levéltára [Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, a továbbiakban: AIPN] 1585/19737, Uzasadnienie zmiany nazwy LK na LKP, k. 101.

4. Nowak, 2004.

mány jelent meg a témában.⁵ E tanulmányok közös jellemzője azonban az, hogy a Női Liga történetét korlátozott terjedelemben, töredékesen mutatják be.

A szervezet történetére vonatkozó információkat találhatunk még a háború utáni lengyel nők történetét feldolgozó könyvekben és cikkekben is, mint például Małgorzata Fidelis *Nők, kommunizmus és iparosítás a háború utáni Lengyelországban*⁶ című munkájában, vagy Natalia Jarska *Márványnők. Munkásnők Lengyelországban 1945–1960-ban*⁷ című lengyel, illetve a *Patriarchális házasság? Nőmozgalmak és a kommunista párt Lengyelországban (1945–1989)*⁸ című angol nyelvű monográfiájában és Dariusz Jarosz *Lengyelek és a sztálinizmus*⁹ című könyvében. Az említett munkák a szervezet történetét az 1960-as évek elejéig tárgyalják, a szerzők legfőképpen arra koncentráltak, hogy a Lengyel (Egyesült) Munkáspárt politikai programjában hogyan jelent meg a nőkérdés, tehát a Női Liga tevékenységét csak részlegesen érintették.

Szintén hiányoznak a témát érintő levéltári anyagok témájáról szóló bővebb információk. A Női Liga dokumentációjáról jelen cikk szerzője írt a lengyel *Przeгляд Archiwalny* [Levéltári Szemle] hasábjain.¹⁰ A szóban forgó szöveg azonban nem meríti ki a témát, mivel az csupán a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézet (IPN) Varsóban található Központi Levéltára anyagait érintette.

Jelen írás célja a Női Liga által keletkeztetett dokumentumok bemutatása, amelyeket az IPN Központi és a vidéki Területi Levéltáraiban őriznek. Hangsúlyozni kell, hogy az IPN gyűjteményében főképpen az állambiztonsági szervek¹¹ dokumentumait őrzik, és így leginkább ebből a szempontból tárják fel a Liga tevékenységét. A tanulmány első részében röviden bemutatom a szervezet történetét, a tevékenységét pedig abból a szempontból fogom elemezni, hogy milyen szerepet töltött be az állambiztonság szerveiben; a második részben a Ligát érintő forrásanyagot fogom bemutatni.

A Női Liga szervezete és tevékenységének jellemzői

A Társadalmi-Polgári Női Liga 1945 augusztusában alakult meg, „a Hazával és a társadalommal szembeni jogaikat és kötelezettségeiket ismerő tudatos polgárnők nevelésének” céljával.¹² Ezt a célt a Liga aktivistái mindenekelőtt a hatalom politikájának támogatásával és népszerűsítésével igyekeztek megvalósítani nevelő- és propaganda-

5. Dajnowicz, 2017a; 2017b; 2017c; 2018a; 2018b; Jarosz, 2009; Nowakowska-Wierzchoś, 2013; Lubik-Reczek–Reczek, 2013; Jarska, 2010; Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2017; Jarska 2017.

6. Fidelis, 2010.

7. Jarska, 2015.

8. Jarska, 2018.

9. Jarosz, 2000.

10. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2016.

11. Biztonsági Hivatal (Urząd Bezpieczeństwa – UB), majd Biztonsági Szolgálat (Służba Bezpieczeństwa – SB) – a fordító megjegyzése.

12. Nowakowska-Wierzchoś, 2013: 267.

munkát végeztek mind a szervezet tagsága, mind a különböző nőszervezetek körében. Feladatuk volt a női jogok és érdekek védelme az üzemekben, ismereteik bővítése, a családi élet kultúrájának fejlesztése, anyagi támogatásuk biztosítása, orvosi gondozásuk, de különösen az anyák és gyermekeik feletti gondoskodás.¹³

A Társadalmi-Polgári Női Liga országos szervezatként alakult, területi felosztása megfelelt az ország közigazgatási felosztásának. A szervezet legkisebb egysége a kör volt, amelyet legalább tíz nő hozhatott létre. A Liga vezetését a főhivatal, a vajdasági hivatalok, a járási hivatalok, a körhivatalok, a (rendkívüli vagy országos) küldöttek kongresszusai, valamint az ellenőrző bizottságok és bíróságok alkották. Az országos kongresszusok évente legalább egyszer a Liga főhivatala által kijelölt helyszínen zajlottak le. Rendkívüli kongresszus összehívására csak úgy volt lehetőség, ha azt a Liga főhivatala, valamint a vajdasági hivatalok tagságának fele vagy a járási hivatalok tagságának egyharmada kezdeményezte.¹⁴

A Liga főhivatalának jogköréről több információt tartalmaz a főhivatal szabályzata, amely szerint a főhivatalt az elnök, az elnökhelyettes, a titkár, a pénztáros és az egyes osztályok vezetői alkották. A plénumot pedig az elnökség tagjaiból, a főhivatal öt képviselőjéből és az egyes osztályok vezetőiből hozták létre. A plénum üléseire havonta egy alkalommal, az elnökségi ülésekre pedig hetente egyszer került sor.¹⁵

A szervezet működésének kezdetén a főhivatal 11 osztályból állt: szervezési osztály, pénzügyi osztály, oktatási-nevelési osztály, sajtó-kiadói osztály, gazdasági osztály, szövetkezeti osztály, falusi osztály, egészségügyi és gondozási osztály, külügyi osztály, jogi osztály, ifjúsági és testnevelő osztály. A szervezési osztály dolgozta ki és valósította meg a Liga szervezeti terveit, törekedve a szervezeti struktúrák, valamint a módszerek és munkaformák egységesítésére az egész országban. Ezenkívül a főhivatallal együtt szervezték a Liga kongresszusait és konferenciáit. A pénzügyi osztály ellenőrizte a kiadásokat és a könyvelést, az oktatási-nevelési osztály pedig kidolgozta az oktatási-nevelési munka irányelveit, többek között ismeretterjesztő szövegeket, broszúrákat, szórólapokat és különböző típusú instrukciókat, illetve rendeleteket készítettek.¹⁶

A sajtó-kiadói osztály ellenőrizte a Liga kiadványait, amely közé tartoztak ebben az időszakban a *Nasza Praca* [Munkánk], a *Kobieta* [A Nő] és a *Poznajmy Prawdę* [Ismerjük meg az Igazságot] című lapok. Broszúrákat, röplapokat és más propagandaanyagokat adtak ki, cikkeket és más cikkeket írtak a rádióknak, illetve a sajtónak. A gazdasági osztály szervezte és ellenőrizte a munkahelyeket, együttműködött a szakszervezetekkel és szakiskolákat vezetett a nők számára. A szövetkezeti osztály ellenőrizte a már létező szövetkezeteket. A háztáji gazdaságokat támogató szövetkezeteket

13. Újkori Iratok Levéltára (Archiwum Akt Nowych, a továbbiakban: AAN), 888/1, Organizacja i zadania Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet, k. 1.

14. AAN, 888/1, Statut SOLK, k. 2; Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2018: 154–155.

15. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2018: 154–155.

16. Uo.; AAN, 888/1, Zakres działania wydziałów SOLK, k. 12.

alapított és népszerűsített, ugyanakkor a falusi osztály valósította meg a Liga programját a falvakban, valamint együttműködött a falusi nők között tevékenykedő szervezetekkel.¹⁷

Az egészségügyi és gondozási osztály azokkal a szervezetekkel működött együtt, akik társadalmi segítségnyújtással foglalkoztak, valamint a Ligan belül is szerveztek hasonló típusú egységeket. Ezenkívül az osztály egészségügyi problémákat érintő felolvasásokat és népszerűsítő rendezvényeket szervezett, valamint brosúrákat és rölapokat adott ki a témában. A külügyi osztály tartotta a kapcsolatot a Külügyminisztériummal, tagjai fordították le a külföldről érkezett anyagokat, valamint kapcsolatban álltak a külföldi nőszervezetekkel is.

Az utolsó két osztály a jogi, illetve az ifjúsági és testnevelési volt. Az előbbi képviselői tanácsadásokat szerveztek a nők számára, illetve véleményezték a rendeleteket, szabályzatokat, statútumokat és javaslatokat. Utóbbi pedig együttműködött az ifjúsági szervezetekkel, anyagokat adtak át nekik a Liga tevékenységéről, illetve testnevelési központokat hoztak létre.¹⁸

Figyelembe véve a tárgyalt osztályok tevékenységi körét, megállapítható, hogy a főhivatal struktúráit olyan módon építették fel, hogy meg tudják valósítani az alapszabály irányelveinek megfelelő feladatokat. A szervezet munkájában a legfontosabb elem a propagandatevékenység volt, amelynek közvetítésével a LEMP ideológiájával összhangban formálták a „nő – polgárnő”-képet. Ezenkívül a Női Liga általános képzéseket és speciális oktatást szervezett, valamint különböző típusú tanácsadásokat biztosított a nők számára, amelyek célja a szakképzésük és a tudásuk általános színvonalának emelése volt.

Természetesen a Női Liga Főhivatalában a hatalom bizalmát élvező nők ültek, leggyakrabban a LEMP tagjai, akik még a háború előtt kezdték a politikai tevékenységüket. Közéjük tartozott többek között Izolda Kowalska,¹⁹ Irena Sztachelska,²⁰ Alicja Musiałowa²¹ és Eugenia Pragierowa.²² Az ő feladatuk a szervezet munkájának

17. AAN, 888/1, Zakres działania wydziałów SOLK, k. 12.

18. Uo. k. 13.

19. Izolda Kowalska-Kiryłuk (1916–1984). A háború előtt a Szocialista Ifjúsági Szövetség, majd a Lengyel Kommunista Ifjúsági Szövetség tagja. 1942-től a Lengyel Munkáspárt tagja, 1944 szeptemberétől 1945 januárjáig a Lengyel Munkáspárt Varsói Bizottságának első titkára. A Női Ligában 1945-től 1950-ig főtitkári funkcióban tevékenykedett. Ezt követően a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari minisztériumban dolgozott, majd rövid ideig Pekingben élt diplomata férjével. Visszatérése után a *Peking* c. folyóiratot szerkesztette. Petrozolin-Skowrońska, Warszawa 1975, 495.; Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2018: 156.

20. Irena Sztachelska (1911–2010). A háború előtt Vlnóban (Vilniusban) elvégezte a Báthory István Tudományegyetemen az orvosi képzést, ahol bekapcsolódott a kommunista mozgalomba. A háború alatt a Szovjetunióban tartózkodott, ahol 1944-ben belépett a Lengyel Hazafiak Szövetségébe. 1945-ben tért haza, és rögtön bekapcsolódott a Női Liga munkájába, ahol a Főhivatalt vezette. 1952–1956 között képviselő a szejmben, később pedig az egészségügyben dolgozott. 1981-ben, a hadiállapot bevezetése után kilépett a pártból. Jędrychowska, 1965: 135–221.; Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2018: 156.

koordinálása és ellenőrzése volt, hogy a propagált ideológia a hatalom elvárásaival összhangban legyen.

A Női Liga struktúráit szisztematikusan építették ki 1946-tól. Köröket hozták létre a nagy- és kisvárosokban egyaránt, különböző intézményekben és hivatalokban, többek között az állambiztonsági szolgálatokban is, ahol a kezdetektől fogva intenzív politikai nevelőmunkát folytattak. Itt a Női Liga tevékenységének különös jelentősége volt, mivel a LEMP ideológiájával összhangban lévő magatartást propagált. A Lengyel Néphadsereg egységeiben, a Polgári Rendőrség²³ struktúráiban és a Biztonsági Szolgálatoknál eleinte alapítottak különálló köröket. Idővel azonban kiderült, hogy a hadsereggel és a biztonsági szolgálatokkal kapcsolatban álló nők kissé más elvárásokat fogalmaztak meg, mint a többiek. Ebben a helyzetben a Női Liga Főhivatala döntést hozott, hogy különálló szervezeteket kell létrehozni, amelyek csak ezekben a közösségekben tevékenykednek. 1954-ben jött létre a Katonacsaládok Szervezete (ORW) [a továbbiakban KCSSZ], majd bő másfél évtized múlva, 1969-ben megalapították a Rendőrcsaládok Körét (KRM) [a továbbiakban RCSK], amely a Polgári Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat funkcionáriusai, illetve azok családjai között végezte munkáját. Mindkét szervezet szorosan együttműködött a Női Ligával és a Liga alapszabályát, valamint a főhivatal által elfogadott irányelveket magukra nézve kötelezőnek tekintették. Tevékenységüket figyelembe vették a Női Liga főhivatala által elfogadott határozatokban is. A munkájuk részletes programját folyamatosan a hadsereg, a rendőrség és a biztonsági szolgálatok közösségeinek szükségleteihez szabták.²⁴

A fenti szervezetek funkcionáriusai számára folytatott propagandatevékenység mindig prioritást élvezett, és sokkal intenzívebb volt, mint máshol. Ezenkívül a Női Liga tagjai nagyban segítették a funkcionáriusok családjait, hogy azok minél jobb körülmények között élhessenek. Oktatási tevékenységet is folytattak annak érdekében, hogy emeljék a nők szakmai képzettségének színvonalát, illetve a háztartás vezetésével kapcsolatban különböző típusú tanácsokkal látták el őket.

A Női Liga által propagált minták 1945 és 1949 között megváltoztak, és a Népi Lengyelország hatalmának aktuális politikájához igazították. Eleinte a Lengyel Mun-

21. Alicja Musiałowa (1911–1998). A két világháború között jogi tanulmányokat végzett, és előadásokat tartott a Munkásegylet Társaságban. A háború után a Lengyel Szocialista Párt tagja, majd az egyesülés után a Lengyel Egyesült Munkáspártba is belépett. 1950-tól 1966-ig a Női Liga Főhivatalának elnöke, 1959–1964 között a LEMP KB tagja. 1952 és 1965 között az Államtanács tagja, 1969-ig szejm-képviselő. *Moldawa*, 1991: 400.

22. Eugenia Pragierowa (1988–1964) 1910-tól a Lengyel Szocialista Párt balszárnyának tagja. 1919-től előbb a Munkaügyi és Társadalomgondozási Minisztériumban dolgozik, majd 1925 és 1939 között a Lengyel Szabadegyetemen (Wolna Wszechnica Polska) előadó. 1948-tól a LEMP tagja, 1952-től a Szejm-képviselő. 1964-ig a Női Liga Főhivatalának elnökhelyettese. Tagja volt a Nők Világföderációjának is. *Jabłońsk*, 1987: 297–306.

23. Lengyelországban így hívták a rendőrséget: *Milicja Obywatelska*, rövidítése: MO. (*A fordító megjegyzése.*)

24. Bővebben lásd: *Marcinkiewicz-Kaczmarczyk*, 2017a; 2017b.

káspárt/Lengyel Egyesült Munkáspárt irányelveivel összhangban az ország újjáépítésében aktívan részt vállaló nő példáját hirdették, majd a hatéves terv idején a munkásnő és a társadalmi munkát végző nő képét erősítették. A szakmunka és a társadalmi tevékenységben való részvétel ugyanakkor nem mentesítette a nőket a háztartás ellátásának kötelezettségei alól, ami mind fizikailag, mind lelkileg nagy megterhelést jelentett a számukra.²⁵ A desztalinizáció időszakában lemondtak a fenti nőképről, és nagyobb súlyt fektettek a nők tradicionális feladataira. A nő dolgozhatott, de egyidejűleg kellett feleségnek és anyának is lennie. AZ RCSK hasonló nőideált propagált a rendőrség és a biztonsági szolgálatok közösségeiben. Idővel azonban, a romló társadalmi-politikai helyzet következtében, a funkcionáriusfeleségeknek különleges szerepet jelöltek ki. Férjeiket lelkileg kellett támogatniuk a férjeiket, illetve megerősíteni őket abban, hogy a feladataik helyesek. A rendőrség és a biztonsági szolgálatok kádereinek lojalitását ezzel próbálták megszilárdítani.

A Női Liga által terjesztett mintákban 1970 és 1989 között további változások álltak be, amikor elkezdték népszerűsíteni azt a szocialista családképet, amely a házaspár partneri viszonyát hangsúlyozta ki. A partneri családmodellt ugyanakkor nem népszerűsítették olyan intenzíven a biztonsági szerveken belül, mivel sokkal nagyobb súlyt helyeztek lojalitásuk fenntartására, valamint a „népi hatalommal” szemben egyre ellenségesebb társadalomtól való elszigetelésükre. Az RCSK továbbra is népszerűsítette a férje számára lelki támaszt nyújtó funkcionáriusfeleség képét. Ezenfelül intenzíven propagálták az ún. „világi életstílust”, amelynek fölénybe kellett kerülnie a Lengyelországban népszerű katolikus szokásokkal szemben.²⁶

A KCSSZ és a RCSK taglétszámát sehol nem adták meg részletesen, csupán a Női Liga tagjainak számával együtt szerepeltek a főhivatal által elfogadott jelentésekben. Nincsenek különálló adataink arról sem, hogy a szervezet létszáma milyen volt a kis- és nagyvárosokban, valamint a falvakban. A legkevesebb információ a háború utáni időszak dokumentációiban található, mivel akkoriban csupán az egyes köröket érintő adatokat adták meg. A Női Liga működésének kezdeti időszakában, a 40–50-es években a legtöbb tagot a nagyvárosi nagy intézmények és hivatalokban működő körök számlálták. Például a Közbiztonsági Minisztériumban a Liga 1947-ben 470, 1949-ben pedig már 1000 tagot tömörített.²⁷ A kisvárosokban és a falvakban a háború utáni első években egy-egy kör létszáma a néhány tagtól a tucatnyi tagig terjedt, de előfordultak olyan esetek is, amikor jelölt hiányában a kört nem is hozták létre. A kellően részletes dokumentumok nélkül azonban nem lehet pontosan megállapítani a háború utáni korszakra jellemző taglétszámokat.

Több információval rendelkezünk a későbbi évekből. Egy 1976-os jelentés szerint a Női Ligába a KSSZ-el és az RCSK-val együtt összesen 455 317 tag tartozott, ugyan-

25. Bővebben lásd Jarosz, 2009.

26. Brynkus, 2015: 627–628.

27. AIPN, 01790/350, Sprawozdanie z działalności LK MBP za okres 1946–1947, k. 8; Sprawozdanie z działalności LK MBP za okres 1948–1949, k. 53.

akkor 1978-ban már 9500 kör működött 494 453 fős tagsággal.²⁸ A fenti adatokra támaszkodva megállapítható, hogy 1975–1978 között a Liga szervezete nőtt, és a taglétszáma is emelkedett. Ugyanakkor nehéz megbecsülni az adatok hitelességét, mivel a szervezet léte erősen függött a hatalomtól, tehát hivatalosan is ki kellett mutatniuk, hogy a tevékenységük meghozta a várt eredményeket. Ebből a szempontból a hivatalos jelentésekben megadott taglétszám akár hamis is lehet.

A Női Liga, a vele szorosan együttműködő KCSSZ-el és az RCSK-val együtt, az egyetlen nőszervezet volt a Népi Lengyelországban. Létrehozásának kezdeményezői a Lengyel Munkáspárt / Lengyel Egyesült Munkáspárt aktív tagjai voltak, akik a szervezet tevékenységét irányították, megvalósítva a politikai hatalom programját és terjesztve a LEMP ideológiáját. A Liga tehát a kezdettől fogva a „népi hatalom” által engedélyezett szervezet volt, és tevékeny szerepet játszott a rezsim fenntartásában.

A Női Liga levéltári anyagai

A szervezeti struktúrákat, a tevékenységet és a Liga által propagált mintákat a szervezet azon levéltári iratai alapján elemezhetjük, amelyeket a Nemzeti Emlékezet Intézetnek központi és területi levéltáraiban őriznek. Ezek az iratok azonban a szervezeteknek csak az állambiztonságon belüli tevékenységét tárják fel. Az 1952-ig keletkezett iratokat a Társadalmi-Polgári Női Liga vagy Női Liga feliratú dossziékban helyezték el. Nagy részüket már digitalizálták. Azokat az 1952 utáni dossziékat, amelyek a Női Liga katonai közösségekben folytatott tevékenységét tárgyalják, a Katonacsaládok Szervezete címmel látták el. 1968-tól pedig a Rendőrcsaládok Köre címet vitték fel a vonatkozó anyagokat tartalmazó dossziéokra. Az operatív ügyek külön irategyüttest alkotnak.

A legrégebbi dokumentumok a 40–50-es évekből származnak. Ezeket az iratokat 2001 és 2011 között adták át az IPN varsói levéltára számára, a következő jegyzékekben: 1572, 1585, 635, 686, 01305, 01254, 01138, 01728, 1007, 1098, 1728, 1790, 1590, 2223, 2289 és 0423. Többségüket az állambiztonsági szervek keletkeztették, többek között a Belbiztonsági Minisztérium, a Belbiztonsági Hadtest, a Belügyminisztérium, a Polgári Rendőrség Főparancsnoksága, valamint a felsorolt szervek területi egységei.²⁹ A munkáról készült jelentések, a gyűlések jegyzőkönyvei, egyéb feljegyzések, a tagok levelei, valamint a Női Liga által folytatott propagandatevékenység irányelvei találhatóak itt. Egyes dossziék a Ligát nem érintő dokumentumokat is tartalmaznak.

A legrégebbi levéltári anyagok között érdekes dokumentumok találhatóak az AIPN 1790/30 jelzetű dossziében, amely a Közbiztonsági Minisztériumban működő Női Liga Hivatalának anyagait tartalmazza az 1946 és 1953 közötti időszakból. Az említett időszakban a Női Liga intenzív propagandatevékenységet folytatott, és igyekezett a nők széles tömegei között támogatást szerezni. A Közbiztonsági Minisztéri-

28. AIPN 01728/13, Referat programowy na II Zjazd KRM, k. 43.

29. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2016: 59.

umban akkoriban különféle propagandarendezvényeket tartottak – politikai kurzusokat, előadásokat és népszerűsítő programokat szerveztek, amelyeket nemcsak a funkcionáriusok, hanem a családjaik ideológiai nevelése is szükségessé tett.

Az 1946. évi jegyzőkönyvekben számos irányelvet találhatunk az új tagjelöltek toborzásával, valamint a propagandamunka terveivel kapcsolatban. Például az 1947. májusi jegyzőkönyvben olvashatjuk, hogy az elmúlt hónapokban a Liga Kör három előadást szervezett a következő témákban: *Nő a békeharcban*, *A Női Liga céljai és feladatai*, *Március 8. – Nemzetközi Nőnap*. Ezen kívül a végső következtetésekből kihangsúlyozták, hogy „felolvasásokat és felvilágosító előadásokat kell szervezni a politikai öntudat erősítése érdekében”.³⁰ A jegyzőkönyvekben és a feljegyzésekben az előadások témáit, illetve a propagandacélú rendezvények számát is külön feljegyezték.

Mint említettük, a propagandatevékenység az állambiztonsági szerveken belül szervezett Női Liga-körök alapfeladatai közé tartozott. Az ottani körök végeztek karitatív tevékenységet is, anyagilag támogatva a funkcionáriusok családjaikat. Számos határozatban és jegyzőkönyvben találhatunk ilyen jellegű információkat. Például az 1947. május 12-én, a Közbiztonsági Minisztériumban tartott Női Liga Hivatali gyűlésének jegyzőkönyvében sok helyet szenteltek a minisztérium óvodájába járó gyermekek ellátása kapcsán felmerült kérdéseknek. A piaci áruhiány miatt a gyermekek ellátása messze nem volt kielégítő. Ebben a helyzetben a Liga aktivistái mindent megtettek, hogy javítsák a gyermekek ellátását.³¹ Külön jelentések és feljegyzések mutatják be a vakációzó gyerekek körülményeit a nyári táborokban, ahol szintén a Liga tagjai igyekeztek a lehető legjobb ellátást biztosítani. Az egyik jelentésben a következő szerepel: „a fürdők állapota a zatrzebiei [varsói városrész] kolóniában kielégítő, a hálószobák tiszták, a gyerekek naponta fürdenek és megfelelően néznek ki. Augusztus 7-ig átlagosan 600 grammal nőtt a súlyuk, egyeseknek még többel.”³²

A közigazgatási helyeken és a nyári időszakban való kényelmes elhelyezés a társadalom többi részének lehetőségeihez képest lényegesen jobb életkörülményeket jelentett, ami aztán a belügyben dolgozók további elkülönülését okozta.

A Közbiztonsági Minisztérium különböző főosztályain működő Liga-körök ülésein készült jegyzőkönyveket a Lengyel Egyesült Munkáspárt ott működő alapszervezeteinek anyagait tartalmazó dossziékban is megtalálhatjuk. Az AIPN 1572/3768 jelzetű dosszié tartalmazza a Közbiztonsági Minisztérium VII. Főosztályán működő Női Liga Kör választási ülésének jegyzőkönyvét 1951 februárjából, továbbá az AIPN 1572/3758 jelzetű dossziében a LEMP legionowói oktatási központjában működő Üzemi Bizottság tevékenységéről szóló jegyzőkönyveket 1951-ből, amelyekben az ottani kör tevékenységéről is információkat találhatunk.³³

30. AIPN, 01790/350, Protokól zebrania LK przy MBP z 7 maja 1947 r., k. 11.

31. AIPN, 01790/350, Protokól zebrania LK przy MBP z 12 maja 1947 r., k. 13.

32. AIPN, 01790/350, Protokól z inspekcji kolonii dziecięcej w Zatrzebiu z 7 sierpnia 1947 r., k. 15.

Érdekes adalékokat tartalmaznak a 635 és a 686 jelzetű dossziék is, amelyeket a Belbiztonsági Hadtestben működő Női Liga keletkeztetett.³⁴ Ezek dossziék a Kör tevékenységéről szóló jegyzőkönyveket, valamint egyéb propagandaanyagokat tartalmaznak, amelyekben a felvilágosító jellegű rendezvények és előadások, a politikai-oktatási programok dokumentumai, illetve a tagok kimutatásai találhatóak meg. Utóbbiakban a tagok életkora, társadalmi származása és iskolai végzettsége is fellelhető. Hasonló jellegűek a Katonai Határvédelem egységeiben működő Női Liga-körök dokumentumai is. Ezek az AIPN 2223/465, 2243/435, 2289/7, 2289/30 és 2289/61 jelzetek alatt találhatóak meg. Itt mindenekelőtt a propagandamunka és az egységekben folyó programok jegyzőkönyveit őrzik, amelyeket az ott működő Politikai-Nevelő Hivatal anyagai közé helyeztek el.³⁵

Az IPN Területi Levéltáraiban is őrzik a Női Liga tevékenységének első éveiből származó aktákat. A legkorábbiak, az 1948 és 1951 közti időszakból az IPN krakkói, lódzi és wrocławai területi levéltáraiban lelhetőek fel. Közülük a legtöbbet a krakkói részleg őrzi.³⁶ A felsorolt anyagokban azoknak a LEMP-üléseknek a jegyzőkönyvei találhatóak, amelyeken a Női Liga krakkói vajdasági köreit képviselőik is részt vettek, illetve ehhez csatolták a Liga egyéb propagandaanyagait is. Hangsúlyozni kell, hogy ezek a körök nemcsak a Biztonsági Hivatal, a Biztonsági Szolgálat és a Polgári Rendőrség helyi egységeiben tevékenykedtek, hanem a helyi börtönökben is. Például az IPN Kr 467/156 jelzetű dossziében a wadowicei börtönben folyó politikai-nevelő munkáról szóló jegyzőkönyvet találhatunk, amelyben szintén szó van a Női Liga tevékenységéről is. A hozzáférhető dokumentumok alapján megállapítható, hogy a Női Liga tagjai között a börtönben végzett munka nem örvendett nagy népszerűségnek, és 1948 elején a szervezet egyáltalán nem is működött, mivel egyetlen tag sem jelentkezett oda. Néhány hónappal később a börtönben is létrejött egy kör, igaz, mindössze két tagból állt.³⁷ Sokkal volt jobb a helyzet a Wiśnicz Nowy-i börtönben, ahol a Női Liga 1951-ben 40 tagot számlált.³⁸

33. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2016: 60; AIPN 1572/3758, Sprawozdanie Komitetu Zakładowego PZPR Centrum Wyszkozenia MBP za okres od dnia 15 kwietnia 1950 r. do 20 kwietnia 1951 r., k. 335–336.

34. Belbiztonsági Hadtest (Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego) (1945–1965). A lengyelországi földalatti fegyveres ellenzék felszámolására létrehozott katonai szervezet. A szerző megjegyzése.

35. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2016: 60; AIPN 2223/465, Wykaz dokumentów, k.1; AIPN 2243/435 Wykaz dokumentów, k. 1; AIPN 2289/7 Wykaz dokumentów, k. 1, AIPN 2289/30 Wykaz dokumentów, k. 1; AIPN 2289/61 Wykaz dokumentów, k. 1.

36. Az alábbi jelzetek alatt: IPN Kr 467/117, 467/118, 467/124, 467/125, 467/126, 467/127, 467/128, 467/130, 467/133, 467/140, 467/141, 467/149, 467/152, 467/154, 467/156, 467/157, 467/158, 467/159, 467/160, 467/161, 467/162, 467/163, 467/168, 467/169 és 467/173.

37. AIPN Kr, 467/156, Sprawozdanie Naczelnika Więzienia w Wadowicach z 28 grudnia 1948 r., k.15, 17.

38. AIPN Kr, 467/170, Sprawozdanie Naczelnika Więzienia w Wiśniczu Nowym z kwietnia 1951 r., k. 154.

A Női Ligának sokkal kevesebb dokumentuma maradt fenn a 40–50-es évekből Łódźban és Wrocławban. Előbbi helyen csak CD-lemezrekről kutathatóak az IPN Ld PF 10/136/CD, 10/137/CD és 10/138/CD jelzet alatti anyagok. Ezek a dossziék azon kutnói és a łowiczi Járási Biztonsági Hivatal jelentéseit tartalmazzák, amelyek érintik a Női Liga vonatkozó területein működő köreinek tevékenységét. Még kevesebb, összesen egy dossziényi dokumentumot őriz az IPN wrocławui területi levéltára, IPN Wr 275/33 jelzet alatt. Ebben a Női Liga 1949–1950-ból származó üléseinek jegyzőkönyvei vannak elhelyezve.

Az említett dokumentumok alapján feltárható a Női Liga első éveinek, majd az ezt követő „lengyel sztálinizmus” korszakának története, amikor a represszió a rendszer ellenségeivel folytatott harc következtében jóval intenzívebbé vált. A hozzáférhető jelentések és tagsági kimutatások alapján megállapítható a szervezet kádereinek képzettségi színvonala és létszáma. E források alapján meg tudjuk határozni a Női Liga feladatait, jellegét és tevékenységének körét is. A propagandaanyagok ugyanakkor a Ligában folytatott politikai indoktrináció intenzitásának meghatározását is lehetővé teszik. Emellett emlékeztetnünk kell arra, hogy az említett dokumentumok a Női Liga tevékenységét csak a hadseregben és a biztonsági szolgálatok vonatkozásában mutatják meg, és ahogy azt már korábban is említettük, itt más elvárásokat fogalmaztak meg, mint más női közösségekben. Ezenkívül a dokumentumok többsége jelentéseket és felülről adott iránymutatásokat tartalmaz, amelyek csak a szervezettel és tagjaival kapcsolatos hivatalos álláspontot tárják meg. A hozzáférhető dokumentációból azonban hiányzik a Női Liga rendőrségen és biztonsági szolgálatokban dolgozó nőkre gyakorolt befolyásának értékelése.

1954-től, mint már említettük, a katonai közösségekben működő Liga-köröket átnevezték Katonacsádok Szervezetévé. Az IPN gyűjteményében ugyanakkor nem sok dokumentum található ezzel a szervezettel kapcsolatban. Csupán egy-egy dosszié tartalmazhat ilyen jellegű anyagokat mind a központi, mind a területi levéltárakban. Ennek egyik oka a két szervezet szoros együttműködése volt, valamint az, hogy a Katonacsádok Szervezete tevékenységéről szóló jelentéseket a Női Liga általános jelentéseihez kapcsolták. Ezenfelül a Katonacsádok Szervezetének dokumentációját megtalálhatjuk még a Lengyel Hadsereg Politikai-Nevelő Hivatala levéltári anyagai között is, amelyeket a lengyel katonai levéltárakban őriznek.

KCSSZ-nek számos említésre méltó dokumentuma található az IPN gyűjteményében.³⁹ Az első dossziében jelentések, instrukciók és a Katonacsádok Szervezete üléseinek jegyzőkönyvei, illetve a szervezetet érintő feljegyzések szerepelnek 1964-ből. A jelentések a szervezet által folytatott politikai-nevelő tevékenységről szólnak. Közülük ki lehet emelni a „Jelentés a Népi Lengyelország megszületésének XX. évfordulója és a LEMP IV. kongresszusa alkalmából a Belbiztonsági Hadtestben működő

39. A következő jelzetek alatt találhatóak: AIPN 692/1342, AIPN 01728/49, AIPN 01728/59, AIPN 1728/8, IPN Kr 80/52, IPN Bi 085/1088, t.2; IPN Gd 593/162.

Katonacsaládok Szervezete részvételével megtartott ünnepségekről”,⁴⁰ a „Jelentés a Katonacsaládok Szervezete köre által szervezett fontosabb rendezvényekről a Belbiztonsági Hadtest Szczecin-földi Egységében 1964. május és október között”⁴¹ vagy a „Jelentés a Belbiztonsági Hadtest Tengermelléki Egységében működő Katonacsaládok Szervezetéről” című dokumentumokat, amelyek szintén a Népi Lengyelország létrejöttének XX. évfordulójára rendezett ünnepséghez kapcsolódnak.⁴² Ezenkívül a dosszié a következő iratokat is tartalmazza: „A Női Liga Főhivatala Titkárságának instrukciója az ellenőrző-választási kampány ügyében”,⁴³ „A Női Liga alapfeladatai és tevékenységi formái 1964-ben”,⁴⁴ „Irányelvek a Katonacsaládok Szervezete Koordinációs Bizottságának összehívása és tevékenysége ügyében”,⁴⁵ „Jegyzőkönyv a Katonacsaládok Szervezete ellenőrző-választási konferenciáján folytatott vitájáról”.⁴⁶

Az AIPN 01728/49 és AIPN 01728/59 jelzetű dossziében a Női Liga 1971–1974⁴⁷ és az 1979–1981⁴⁸ közötti munkájáról szóló jelentések találhatóak, amelyekben külön alfejezetek érintik a KCSSZ-nek tevékenységét; az AIPN 1728/8 jelzetű dossziében pedig olyan dokumentumok szerepelnek, amelyek a Katonacsaládok Szervezete és a RCSK tevékenységeinek fő irányelveit tartalmazzák. Az IPN krakkói területi levéltárban található az IPN Kr 80/52 jelzetű dosszié, amely a politikai-nevelő, valamint a propaganda-agitációs terveket tartalmazza, többek között a Katonacsaládok Szervezetének terveit 1969-ből, illetve az IPN białystoki levéltárban az IPN Bi 085/1088, t.2. jelzetű dosszié, amelyben megtalálható a „Tájékoztató a Katonai Határőrség Katonacsaládok Szervezete sport-védelmi szpartakiád résztvevői számára 1989-ben”. Gdańskban ugyanakkor az IPN Gd 593/162. jelzetű dossziében többek között a „Haditengerészet Katonacsaládok Szervezete Tanácsa munkaterveit” ismerhetjük meg 1984-ből.

Figyelembe véve a fenti adatokat megállapítható, hogy a Katonacsaládok Szervezetet érintő, IPN gyűjteményében lévő iratok száma alacsony, és ennek alapján nem lehet feltárni e szervezet történetét. A téma szélesebb elemzése céljával kutatásokat kell folytatni a lengyel katonai levéltárakban is. Sokkal több dokumentum található

40. AIPN 692/1342, Sprawozdanie z udziału ORW w KBW w obchodach XX-lecia Polski Ludowej i IV Zjazdu PZPR, k. 17–19.

41. AIPN 692/1342, Sprawozdanie z przeprowadzonych ważniejszych imprez organizowanych przez koło ORW przy Jednostce KBW Ziemi Szczecińskiej za okres od maja do października 1964 r., 809.

42. AIPN 692/1342, Sprawozdanie ORW Pomorskiej Jednostki KBW, która również włączyła się do obchodów XX-lecia Polski Ludowej, k. 10–11.

43. AIPN 692/1342, Instrukcję Sekretariatu ZG LK w sprawie kampanii sprawozdawczo-wyborczej, k. 24–30.

44. AIPN 692/1342, Podstawowe zadania i formy działalności LK w 1964 r., k. 57–67.

45. AIPN 692/1342, Wytyczne w sprawie powoływania i działalności komisji koordynacyjnych ORW, k. 49–55.

46. AIPN 692/1342, Protokół z przebiegu dyskusji na konferencji sprawozdawczo-wyborczej ORW, k. 101–109.

47. AIPN 01728/49, Sprawozdanie z działalności LK w latach 1971-1974, k. 68–71.

48. AIPN 01728/59, Sprawozdanie z działalności LK w latach 1979–1981, k. 21.

az IPN gyűjteményében a Rendőrcsaládok Körével kapcsolatban.⁴⁹ Az első két említett dossziében (AIPN 01728/51, AIPN 01305/37) megtalálható minden olyan dokumentum, amely a szervezet megalakulásával kapcsolatos, benne a Női Liga és a Belügyminisztérium megalakulással kapcsolatos leveleivel és feljegyzéseivel, a szervezeti irányelveket és az 1968–1970 közötti évek feladatkörét érintő dokumentumokkal. Az AIPN 01728/13 AIPN, 01728/3, AIPN, 01728/7 jelzetű dokumentumok ugyanakkor a RCSK káttal használt propagandaanyagokat, a szervezet I. és II. kongresszusával kapcsolatos anyagokat, programokat, valamint a Női Ligának a RCSK számára kiadott irányelveit tartalmazza.

A nyolcvanas évekből származó dokumentumokban, például az AIPN 01728/60 jelzetű dossziében, megtalálhatók mind a Lengyel Női Liga, mind a vele együttműködő Rendőrcsaládok Köre dokumentumai. Köztük a jelentések, népszerűsítő előadások szövegei és a két szervezet által szervezett „Állj! Gyermekek az úton” verseny anyagai, amelyekhez többek között a versenyre kvalifikált munkák szerzőinek nevez és a díjazottak listája, valamint a jelentések és egyéb anyagok az 1979. évi VIII. Rendkívüli Gyermekek ünnepségeivel kapcsolatban, valamint a RCSK alapelvei és tevékenységi körét tartalmazó iratok.⁵⁰

Az RCSK működésével kapcsolatban ebből az időszakból még több dokumentumot rejtenek a következő jelzetek alatt található dossziék: AIPN 1728/62, AIPN 001834/2700, valamint a már korábban említett: AIPN 1728/34, AIPN 1728/30, AIPN 1728/33, AIPN 1728/3. Az AIPN 1728/62, AIPN 1728/34, AIPN 1728/30, AIPN 1728/33 és AIPN 1728/3 jelzetű dossziékban található dokumentumok alapján feltárható a szervezet működése és együttműködése a Lengyel Női Ligával. A felsorolt dossziék közül az elsőben található az Országos Egységnek a Rendőrcsaládok Köréhez szóló határozatai, többek között a Női Liga VIII. Rendkívüli Kongresszus küldöttjeinek választása ügyében, valamint a Rendőrcsaládok Köre ellenőrző-választási kampány szervezetését érintő döntések 1981–1983 közötti évekből.⁵¹

A többi dossziében található dokumentumok hasonló jellegűek, ilyenek többek között az RCSK tagjainak iskoláztatási programjai, a résztvevők listája, az oktatás lefolyását érintő feljegyzések, illetve a RCSK Országos Egységének határozata 1985-ből a Lengyel Női Liga által szervezett ellenőrző-választási kampányban való részvétellel kapcsolatban. Továbbá az RCSK munkatervei, a kört érintő statisztikai adatok az egyes vajdaságokból, illetve az RCSK tagjaihoz intézett felhívások, az ünnepségek lebonyolításához és a szolgálatban kialakítandó világi szokásrendhez adott irányelvek. Ezen kívül az RCSK 1981-es tevékenységi irányait, az RCSK ellenőrző-választási kam-

49. Az IPN varsói levéltárában a legérdekesebb dokumentumok az alábbi jelzetek alatt találhatóak: AIPN 01728/51, AIPN 01305/37, AIPN, 01728/7, AIPN 01728/13, AIPN, 01728/3, AIPN, 01728/47, AIPN 01728/14, AIPN 01728/54, AIPN 1728/62, AIPN 1728/34, AIPN 1728/30, AIPN 1728/33.

50. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2016: 67.

51. Uo.

pány szervezésének elveit, a Kör Országos Egységének 1984-es munkaterveit, az RCSK és a KCSSZ együttműködését érintő feljegyzéseket, valamint a Kör által szervezett konferenciák és szemináriumok programjait lelhetjük itt fel.⁵² A Rendőrcsaládok Körével kapcsolatban sok dokumentum található az IPN területi levéltáraiban is.⁵³

Figyelembe véve a fenti adatokat, megállapítható, hogy az RCSK legtöbb dokumentuma az IPN gdański területi levéltárában található. Ezek közül a legtöbb a 70-es évek végéről és a 80-as évekből származik, amikor az ottani sztrájkokat véresen leverte a hatalom. E régióban a Szolidaritás mozgalom erős befolyása nagy nyomás alá helyezte a funkcionáriusok és családjaik közötti propagandamunka folytatását. Az RCSK legérdekesebb dokumentumai Gdańskban az IPN Gd 532/103, t. 2. jelzet alatt találhatóak, melyek az 1986–1988 közötti *Polgári kezdeményezés* elnevezésű hazafias akcióval kapcsolatosak, valamint az IPN Gd 564/199. jelzet alatti dosszié, amely az RCSK Ellenőrző-Választási Konferenciájának dokumentumait tartalmazza 1986-ból. Ezenkívül az IPN Gd 852/12 jelzet alatt az 1977–1987 közötti évekből megőrizték az elblagi Polgári Rendőrség Vajdasági Parancsnoksága Motorizált Egységében és a Belügyek Vajdasági Hivatalában működő Rendőrcsaládok Köre Krónikáját. Továbbá az IPN Gd 0046/449 t.2. jelzet alatt 95 darab fényképen láthatók a kartuzyi rendőrpáncsnokságon működő RCSK által szervezett ünnepek és propaganda-előadások, köztük gyermekrendezvények is. Illetve az IPN Gd 05/147 t. 2. jelzetű dossziében a fényképek találhatóak a kör képviselői számára a gdański Polgári Rendőrség Vajdasági Parancsnoksága által szervezett találkozóról. Az 1980–1989 közötti évekből az IPN Gd 532/105, t.1 i 2; 532/106, IPN Gd 532/107, IPN Gd 532/108, IPN Gd 532/109, IPN Gd 532/110 jelzetek alatti dossziékban is találhatóak a Kör tevékenységével kapcsolatos iratok, például tagkönyvek, ünnepekről készült fényképek, kérdőívek, tagok feljegyzései, jelentések, irányelvek, munkatervek, az ülések jegyzőkönyvei és pénzügyi dokumentációk. A korábbi évek dokumentumai között, például az IPN Gd 570/298, t.3, 532/104 czy IPN Gd 503/5, t.17 jelzetek alatt

52. Uo.

53. Lásd az alábbi jelzetek alatt: IPN Bi 382/1, IPN Bi 434/34, IPN Bi 440/86, IPN Bi 0037/202, t.2, IPN Bi 066/776, IPN Bi 382/1, IPN Bi 434/43, IPN Bi 440/86; IPN Gd 410/184, IPN Gd 427/147, t.54, IPN Gd 429/73, IPN Gd 437/1, IPN Gd 503/7, IPN Gd 564/199, IPN Gd 570/298, t.3, IPN Gd 649/16, IPN Gd 649/17, IPN Gd 728/11, t.4, t.9, IPN Gd 852/12, IPN Gd 863/10, IPN Gd 0046/449, t.2, IPN Gd 05/147, t.2, IPN Gd 503/5, t.17, IPN Gd 517/89, IPN Gd 532/103, t.1, IPN Gd 532/104, IPN Gd 532/105 t.1, IPN Gd 532/105, t.2, IPN Gd 532/106, IPN Gd 532/107, IPN Gd 532/108, IPN Gd 532/109, IPN Gd 532/110; IPN Gd 00133/51; IPN Ka 021/20, t.2, IPN Ka 021/25, IPN Ka 308/475, IPN Ka 439/42, IPN Ka 439/44, IPN Ka 655/1, IPN Ka 673/66, IPN Kr 0125/156 t.6, IPN Kr 0125/194, t.2, IPN Kr 0125/197, t.16, IPN Kr 0179/1565, IPN Kr 060/36, t.2, Kr 384/54, IPN Kr 385/1, IPN Wr 052/380, IPN Wr 054/1317, IPN Wr 054/1378, IPN Wr 565/592, IPN By 663/2; IPN Ki 225/274, IPN Ki 225/275, IPN Ki 225/337; IPN Po 078/14, valamint IPN Po 083/262.

megtalálhatók a kör 1968-ból származó működési elvei,⁵⁴ valamint a szervezet létrehozása ügyében írt levelek és egyéb levelezések.⁵⁵

Hasonló jellegű anyagokat tartalmaz a többi területi levéltár is. Közülük a legtöbb az 1980-as években keletkezett. Érdekes dokumentumokat találhatunk az IPN Bi 434/34. jelzetű dossziében, ahol a világi szertartások forgatókönyvei vannak, amelyeket a szervezetnek terjesztenie kellett, az IPN Ka 021/20, t.2 dosszié a csejstochowai Polgári Rendőrség Vajdasági Parancsnoksága és a Belügyek Vajdasági Hivatala V. Osztályán működő Rendőrcsaládok 11. számú Körének 1978–1989 közötti krónikáját tartalmazza, az IPN Ka 439/42. számú jelzet alatti dosszié a sziléziai vajdaságban a kör által megvalósított „Polgári tett – A Mi Hazafias Körünk” program megvalósításával kapcsolatos jelentéseket, az IPN Kr 0125/194, t.2. jelzetű dosszié pedig a pártiskola programterveit és a Kör tagjainak beszélgetéseiről készült feljegyzéseket 1976–1977-ből.

A Rendőrcsaládok Körének sok, szerteágazó anyaga alapján, amelyek a központi és a vidéki IPN-gyűjteményekben találhatók, feltárható a szervezet teljes története, beleértve a szervezeti struktúrát, a feladatkört, a tevékenysége jellegét és az alkalmazott kádereket. Ugyanakkor hiányoznak, ugyanúgy, mint a Női Liga dokumentációjában, az aktivisták egyéni visszaemlékezései és a szervezet munkájáról kialakított véleményük. A krakkói területi levéltár egyik dossziéjában, mint már említettük, találhatók feljegyzések a tagok személyes beszélgetéseiről, de nehéz megállapítani, hogy a beszélgetések milyen körülmények között zajlottak le, illetve annak értékelése is nehézségekbe ütközik, hogy a beszélgetések tartalma mennyire volt objektív és hihető.

Az IPN gyűjteményében, a Katonacsapadok Szervezete és a Rendőrcsaládok Köre dokumentációján kívül megtalálható a Női Liga levéltári anyaga is a hatvanas, hetvenes és a nyolcvanas évekből. A szervezetben és a Női Liga tevékenységében bekövetkezett változásokat az AIPN 1585/19737 i AIPN 1098/9. jelzetű dossziében követhetjük nyomon. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy milyen változásokat vezettek be a Liga alapszabályában a nyolcvanas évek elején. Az első említett dosszié tartalmazza a Liga régi alapszabályának teljes szövegét 1967-ből, valamint az új tervezetet, amelyet 1982-ben fogadtak el, a másik dossziében pedig megtalálható a Lengyel Női Liga alapszabályának végső verziója, amelyet a Liga VIII. Rendkívüli Kongresszusán fogadtak el. Mindkét dossziében megtalálhatók a Minisztertanácsnak a Női Liga Lengyel Női Ligává átalakítása ügyében 1982-ben hozott rendeletei, valamint ezek indoklása. A Női Liga tevékenységének jellegét a következő dossziék alapján írhatjuk le: AIPN 1728/47, AIPN 1728/53, AIPN 01728/54 i AIPN 1728/55. Az elsőben kérdőíveket, programot, jelentést és a Lengyel Női Ligának IX. Kongresszusára szóló Tájékoztatót, valamint a Lengyel Női Liga Ellenőrző Főbizottsága által készített jelentéseket találunk az 1982–1986 közötti évekből. A második dossziében található a

54. AIPN, IPN Gd 503/5, t.17, Publikacja ZG LK Zasady Działania KRM z 1968 r.

55. IPN Gd 570/298, Zarządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w sprawie powołania KRM przy jednostkach MO.

Lengyel Női Liga megalakulásának 40. évfordulója alkalmából rendezett ünnepekkel kapcsolatos anyagok – előadások, feldolgozások, jelentések, valamint a Tájékoztató a családkutatásokról című dokumentum. A harmadik dossziében vannak „Polgári Rendőrség a gyermekek szemével” című országos képzőművészeti pályázatot érintő iratok – a verseny elvei, a díjazottak felsorolása, a díjazott munkák listája, a zsűri bizottsági üléseinek jegyzőkönyvei. A negyedik dosszié tartalmazza a Lengyel Női Liga Főhivatalának határozatait, a Női Liga Főhivatalának Házigazdasági Bizottsága tevékenységéről szóló jelentéseit, az 1982. évre szóló programelveit, a Főhivatal instrukcióit az egyes körökben és a területi részlegeken 1980–1982 között megtartott választási kampány ügyében.⁵⁶

Ugyanakkor a legérdekesebb dokumentumok csoportját a hetvenes évek végéről és a nyolcvanas évekből az objektum-ügyek dossziéi alkotják, amelyeket a białystoki és a szcczini területi levéltárakban lelhetünk fel. A białystoki levéltárban két ilyen típusú ügy anyagát őrzik „Társaságok” és „Nő” fedőnevek alatt. A „Társaságok” fedőnevű ügy anyaga a bővebb. Az IPN Bi 065/205. jelzet alatti ügyanyag hét, egyenként 300–400 oldal tartalmazó kötetből áll. Az iratok nemcsak a Női Ligát érintik, hanem más társadalmi szervezeteket is. A Női Liga anyagai az első és a harmadik kötetben találhatóak. Az IPN Bi 065/205, t. 1. jelzetű anyag tartalmazza a szervezet jellemzését, tevékenységének elemzését, valamint a biztosítása szükségességének okait. Az 1985. évi tevékenységének elemzésében hangsúlyozták, hogy „az 1980–1981-ben kialakult társadalmi-politikai helyzet láthatóan hatással volt a Női Liga munkájának hatékonyságára. Ebben az időszakban a szervezetnek egyre nagyobb problémái adódtak az alapszabályában foglalt feladatainak ellátásában”,⁵⁷ és tekintettel „az országban kialakult társadalmi-politikai helyzetre, szükséges a Lengyel Női Liga objektumának operatív biztosítása. Fennáll ugyanis a veszélye, hogy az ideológiai-politikai ellenzék oldaláról megnehezítik a Liga tevékenységét az üzemekben és az intézményekben. Az is elképzelhető, hogy a szocializmus ellenségei beépülnek a Lengyel Női Liga struktúráiba annak érdekében, hogy az alapszabályban lefektetett köteleességeikkel ellentétes célokra használják fel.”⁵⁸ Ezenkívül a dossziében megtalálható még a Liga olsztyni Vajdasági Hivatala Elnöksége tagjainak kimutatása, operatív információk, levelek és különféle feljegyzések a szervezet munkájával kapcsolatban. Az IPN Bi 065/205, t. 3. jelzetű anyag feljegyzéseket, jegyzőkönyveket és operatív információkat tartalmaz, amelyek a Női Liga jellegzetességeit mutatják meg az olsztyni vajdaságban. Ezenkívül információkat találunk itt a tagok közötti kölcsönös kapcsolatokról, konfliktusokról, valamint a szervezet aktuális problémáiról a nyolcvanas évek második felében.

A „Nő” fedőnév alatti objektum-ügy dokumentumaiban, az IPN Bi 01/58. jelzetű dossziében a suwałki vajdaság területén működő Női Ligát is érintik. Az itteni közösség operatív feldolgozásának célja 1983 és 1986 között a szervezet ellenzéki nézete-

56. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2016: 67.

57. IPN Bi, 065/205, t.1, Plan sytuacjiny obiektu kryptonim „Towarzystwa” dotyczący LKP, k. 18.

58. Uo. k. 20.

ket valló tagjainak felderítése és ellenőrzése volt.⁵⁹ A „Nő” fedőnevű objektum-ügyet a szcczini vajdaságban is lefolytatták, ennek anyagai az IPN szcczini területi levéltárában az IPN Sz 00107/97 jelzet alatt található.. Ebben a koszalini Női Liga 1982 és 1989 közötti megfigyelésére vonatkozó információk vannak. Az objektum-ügyek dokumentumai fontos információforrást jelentenek a szervezet tagjai közötti belső kapcsolatok feltárásához, amelyeket a hivatalos dokumentumokból (jelentések, instrukciók vagy az ülésekről készült jegyzőkönyvek) nem ismerhetünk meg. A tagság megfigyelése szintén arra utal, hogy a politikai helyzet alakulása hatott a női közösségekre és a nők magatartására.

Összegezve, megállapítható, hogy az IPN gyűjteményeiben található anyagok alapján csak részlegesen tárható fel a szervezet struktúrája és tevékenysége. A legtöbb dokumentum a biztonsági szervekben végzett munkára vonatkozik, de megtalálhatók a Női Liga Főhivatalának alapszabálya és irányelvei is, amelyek megmutatják a Liga tevékenységének általános jellegét és körét. A társadalomtörténész számára különösen értékesek a programokban és a propaganda-előadásokban propagált nőideálok, és lehetővé teszik annak megállapítását, hogy milyen mértékben változtak e minták a Népi Lengyelország időszakában. A jelentések óriási mennyisége alapján meghatározható a szervezet által végzett karitatív és oktatási tevékenység jellege is. Érdekesekek azok az operatív dokumentumok is, amelyek megmutatják, hogy a biztonsági szervek hogyan figyelték meg a Női Ligát. Az egész dokumentációból, mint már említettük, hiányzik a tagság személyes véleménye, illetve azon nők véleménye, akik között a szervezet dolgozott, ami megnehezíti a szervezet hatásának valós értékelését.

A hozzáférhető dokumentumok alapján megírható a a biztonsági szolgálatokban működött Női Liga köreinek története 1956-ig, majd a RCSK története 1968 és 1986 között. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a Női Liga történetének megírásában komoly probléma, hogy számos olyan dokumentum hiányzik, ami a szervezet történetét teljessé tehetné. Feltehetően sokat megsemmisítettek, ami jelentősen megnehezíti egy teljes monográfia megírását a témában. A jelen tanulmányban tárgyalt anyagokon kívül, amelyeket az IPN gyűjteményeiben őriznek, a Női Ligát érintő, részleges információkat tartalmazó iratokat találhatunk a varsói Újkori Iratok Levéltárában (Archiwum Akt Nowych), valamint a korszak női sajtójában is.

Fordította: *Mitrovits Miklós*

Levéltárak

Archiwalia wytworzone przez LK przechowywane w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej [A Nemzeti Emlékezet Intézetének Levéltára, Női Liga Archívum]

59. IPN Bi 01/58, Sprawa obiektowa kryptonim „Kobieta”, k. 1.

Archiwalia wytworzone przez SOLK/LK w Archiwum Akt Nowych w Warszawie [Újkori Iratok Levéltára, Társadalmi-Polgári Női Liga/Női Liga Archivum, Varsó]

Hivatkozott irodalom

Brynkus, 2015

Brynkus, Jan: Funkcje rodzinne kobiety i mężczyzny w programie ideowym polskich komunistów w latach osiemdziesiątych XX wieku. Zarys problematyki. [A nő és a férfi szerepe a családban, a lengyel kommunisták 80-as évekbeli programja alapján. Vázlatos problémafelvetés] In: *Kobieta i mężczyzna – jedna przestrzeń-dwa światy*. Szerk: Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha. Warszawa. 627–628.

Dajnowicz, 2017a

Dajnowicz, Małgorzata: „Zwierciadło”: platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989) [„Tükör”: A Női Liga politikai platformja a Lengyel Népköztársaság időszakában (1957–1961, 1982–1989)]. *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t.20, z.3, 67–90.

Dajnowicz, 2017b

Dajnowicz, Małgorzata: Działalność Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet w świetle „Naszej Pracy” (1947–1949) [A Társadalmi-Polgári Női Liga tevékenysége a „Munkánk” tükrében (1947-1949)]. In: *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*. Szerk: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski. Białystok. 295–308.

Dajnowicz, 2017c

Dajnowicz, Małgorzata: Obchody Międzynarodowego Roku Kobiet 1975 na Białostocczyźnie: (na tle głównych kierunków działalności Ligi Kobiet w kraju i regionie) [Az 1975 évi nemzetközi nőnap ünneplése a białystocki régióban: (a Női Liga országos és regionális tevékenységének tükrében)] . *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1, 9–27.

Dajnowicz, 2018a

Dajnowicz, Małgorzata: Kobiety, polityka, wybory w świetle „Zwierciadła: Pisma Ligi Kobiet Polskich” (1982–1990) [Nők, politika és választások a Lengyel Női Liga folyóirata, a „Tükör” fényében (1982-1990)]. In: *Rzeczpospolita w koncepcjach polskich partii i środowisk politycznych XX i XXI wieku*. Szerk: Grzegorz Radomski, Michał Strzelecki, Katarzyna Sopolińska. Toruń. 107–125.

Dajnowicz, 2018b

Dajnowicz, Małgorzata: LK w terenie: kierunki działalności organizacji na przykładzie struktur białostockich w latach 1966–1981 [Terepen a Női Liga: a białostocki szervezet tevékenysége 1966 és 1981 között]. *Niepodległość i Pamięć*, nr 2, 161–182.

Jabłoński, 1987

Jabłoński, Tadeusz: Eugenia Pragierowa. In: Polska Partia Socjalistyczna. Wspomnienia z lat 1918–1939, Szerk: Jerzy Czerski. Wacław Czarnecki, Janusz Durko, Tadeusz Jabłoński, Kazimierz Rusinek, Zbigniew Szczygielski, Bolesław Trombala, Warszawa.

Jarosz, 2000

Jarosz, Dariusz: *Polacy a stalinizm 1948–1956* [Lengyelek és a sztálinizmus 1948–1956]. Warszawa.

Jarosz, 2009

Jarosz, Dariusz: Idee, programy i realia: funkcje Ligi Kobiet w porządku instytucjonalnym Polski Ludowej (1945–1957) [Ideológia, program és valóság: a Női Liga szerepe a lengyel intézményrendszerben (1945–1957)]. In: *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki..., Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, t. II. Szerk: Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc. Warszawa. 308.

Jarska, 2010

Jarska, Natalia: LK w terenie. Działalność Zarządu Dzielnicowego Poznań-Wilda 1956–1966 [Terepen a Női Liga: A Poznań-Wildai Kerületi Tanács tevékenysége 1956–1966-ban]. In: *Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2009. Referaty*. Szerk: Łukasz Kamiński, Tomasz Kozłowski. Warszawa.

Jarska, 2015

Jarska, Natalia: *Kobiety z marmuru. Robotnice w Polsce w latach 1945–1960* [Márványasszonyok. Munkások Lengyelországban 1945 és 1960 között]. Warszawa.

Jarska, 2018

Jarska, Natalia: A Patriarchal Marriage? The Women's Movement and the Communist Party In Poland (1945–1989) [Egy patriarchális házasság? A nőmozgalom és a kommunista párt Lengyelországban (1945–1989)]. *Kwartalnik Historyczny*, nr 2, 7–37.

Jędrychowska, 1965

Jędrychowska, Anna: *Zygzakiem i po prostu* [Keszekuszán és egyenesen], Warszawa.

Lubik-Reczek–Reczek, 2013

Lubik-Reczek, Natalia – Reczek, Rafał: LK – organizacja „reprezentująca” interesy kobiet w Polsce Ludowej. Zarys działania [A Női Liga – a nők érdekeit „képviselő” szervezet a Lengyel Népköztársaságban. Működési vázlat]. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, t. 4, 105–120.

Fidelis, 2010

Fidelis, M.: *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce* [Nők, kommunizmus és iparosodás a háború utáni Lengyelországban]. Warszawa.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2016

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna: Archiwalia wytworzone przez Ligę Kobiet Polskich działająca w warszawskich organach UB, SB i MO przechowywane w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie [A varsói Nemzeti Emlékezet Intézet Levéltárában őrzött iratok az UB, SB és MO testületeiben működő Női Liga szervezetekre vonatkozóan]. *Przegląd Archiwalny*, t. 9, 49–70.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2017a

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna: Koła Rodzin Milicyjnych – powstanie, organizacja i praca propagandowa [Katonacsaládok Köre – létrehozás, szervezet és propagandamunka]. *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1 (2), 33–50.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2017b

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna: Koła Rodzin Milicyjnych – zadania i zakres zadań (1969–1989) [Rendőrcsaládok Köre – feladatok és feladatkörök (1969-1989)]. *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 2 (3), Białystok, 33–50.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2017c

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna: Treści propagandowe rozpowszechnianie przez Społeczno-Obywatelską Ligę Kobiet/Ligę Kobiet na podstawie pisma „Poznajmy Prawdę” (1946–1952) [Propagandatevékenység a Társadalmi-Polgári Női Liga/Női Liga szervezeteiben az „Ismerjük meg az Igazságot” iratai alapján 1946-1952)]. In: *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*. Szerk: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski. Białystok, 59–73.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2018

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna: Rola kobiety w Polsce Ludowej w świetle treści propagandowych rozpowszechnianych przez Ligę Kobiet w latach 1946–1956 [A nők szerepe a Lengyel Népköztársaságban a Női Liga által terjesztett propagandaanyagok fényében 1946 és 1956 között]. *Dzieje Najnowsze*, nr 2, 149–180.

Mołdawa, 1991

Mołdawa, Tadeusz: Ludzie władzy 1944–1991 [A hatalom emberei 1944-1991], Warszawa.

Nowak, 2004

Nowak, Barbara: *Serving women and the state: The League of Women in Communist Poland* [Szolgáló nők és az állam: a Női Liga a kommunista Lengyelországban]. The Ohio State University.

Nowakowska-Wierzchoś, 2013

Nowakowska-Wierzchoś, Anna: Społeczno-Obywatelska LK (1945–1949) i Związek Kobiet Polskich im. Marii Konopnickiej we Francji (1944–1950)[A Társadalmi-Polgári Női Liga (1945-1949) és a franciaországi „Maria Konopnicka” Lengyel Nőszövetség (1944-1950)] . *Rocznik Naukowy. Komunizm: system-ludzie-dokumentacja*, nr 2, 251–272.

Petrozolin-Skowrońska, 1975

Encyklopedia Warszawy [Varsó Enciklopédia]. Szerk: Barbara Petrozolin-Skowrońska, Warszawa.

Kulcsszavak: *Lengyelország, Ötvenes évek, Politikai rendőrség*

The Documents of the Women's League in the Institute of National Remembrance in Poland. Their Specific Characteristics and Thematic Scope.

The conference, which was dedicated to explore the history of violence in the transition. After the end of the WW II the government institutions in Poland were taken over by Polish politicians who were controlled by the Soviet Union. Most of society did not accept a new government and methods which were used at that time. For this reason, communists tried to force society to accept new political system and to establish special organizations which promoted their policy.

The Social-Civic Women's League (later the Women's League) was established in September of 1945. The main goal of its members was a popularization of government's policy and encouragement of women to participate in a consolidation of new political system. Those goals, tasks of members of the Women's League and its structures were included in statement which was issued in the same year.

Sections of the Polish Women's League were established also in structures of the army and the state security bodies. For this reason, many interesting documents were collected by archives of the security bodies and later they were transferred in to the Institute of National Remembrance. There were instructions, orders, guidelines and propaganda documents which were created by that organization. They exhibit its activity and scope of tasks. They are an interesting source of knowledge for historians not only in Poland but also in the other countries because they show forms of manipulation of society in communism.

A tanulmányokkal kapcsolatos észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék: betekinto@abtl.hu. Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket az adott szerzőnek.

Bárta, Milán: történész, a Totalitárius Rezsimeket Kutató Intézet osztályvezetője, Prága

Farkas Judit Antónia: kultúrtörténész, Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár

Hegedüs Gyula: történész, főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Egyetem

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna: történész, Nemzeti Emlékezet Intézete, Varsó

Nagy Péter: az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskolájának doktorandusza

Sárhegyi Tamás Felicián: a Pázmány Péter Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskolájának hallgatója

Szőnyei Tamás: levéltáros, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára